

T.C.

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

**EKOLOJİK KRİZİ KAPİTALİST SİSTEM İÇERİSİNDE ÇÖZME
(YEŞİL KAPİTALİZM) ARAYIŞLARINA KARŞI ALTERNATİF
OLARAK EKOSOSYALİZM DÜŞÜNCESİ**

Yüksek Lisans Tezi

Esra BALCI

Çorum- 2022

**EKOLOJİK KRİZİ KAPİTALİST SİSTEM İÇERİSİNDE ÇÖZME (YEŞİL
KAPİTALİZM) ARAYIŞLARINA KARŞI ALTERNATİF OLARAK
EKOSOSYALİZM DÜŞÜNCEİ**

Esra BALCI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Hakan REYHAN

Çorum-2022

..... tarafından hazırlanan “.....” adlı tez çalışması .../.../..... tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından oy birliği/oy çokluğu ile Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü ..... Anabilim Dalında Yüksek Lisans/Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

(Unvanı, Adı SOYADI)* .....

(Unvanı, Adı SOYADI)** .....

(Unvanı, Adı SOYADI) .....

(Unvanı, Adı SOYADI) .....

Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulunun .../.../..... tarih ve ..... sayılı kararı ile .....’ın ..... Anabilim Dalında Yüksek Lisans/Doktora derecesi alması onanmıştır.

(İmza)

Unvanı Adı SOYADI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

TEZ BİLDİRİMİ

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan ederim.

(İmza)

Esra BALCI

EKOLOJİK KRİZİ KAPİTALİST SİSTEM İÇERİSİNDE ÇÖZME (YEŞİL KAPİTALİZM) ARAYIŞLARINA KARŞI BİR ALTERNATİF OLARAK EKOSOSYALİZM DÜŞÜNCESİ

Esra BALCI

ORCID: 0000-0001-9845-4673

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Yüksek Lisans Tezi

Mayıs 2022

ÖZET

Ekoloji kavramı 1800'lü yıllarda ortaya çıksa da ancak 1900'lü yıllarda biyolojinin bir alt dalı olarak nitelendirilmeye başlanmıştır. Bazı koşullara bağlı olarak bir alt dal olmaktan çıkan ve farklı anlamlar yüklenen ekoloji kavramı günümüzde artık disiplinler bir niteliğe sahiptir diyebiliriz. Ekoloji kavramının bu şekilde bir gelişim göstermesinde en büyük etki ise yaşanan ekolojik krizdir. 20. yüzyılda bölgesel olarak başlayan, giderek derinleşen ve küresel bir sorun haline gelen ekolojik kriz, son yüzyılda insanlığın baş etmek zorunda kaldığı ve gündemi meşgul eden önemli bir sorundur. Ekolojik krizin temel sebebi üzerine birçok tartışma yürütülmektedir. Özellikle 1970'li yıllardan sonra başlayan yeşil düşünce hareketleriyle birlikte küresel iklim değişikliği ve çevre sorunları daha çok gündeme gelmeye başlamıştır.

Yaşanan krizin nedenleri ve çözümlerine dair yapılan tartışmalar birçok politik hareketin doğuşuna vesile olmuştur. Bu hareketlerden olan ve iki zıt kutup olarak değerlendirilebilen yeşil kapitalizm ve ekososyalizm hareketleri, bu tezin ana konusunu oluşturmaktadır. Çevre sorunları bir piyasa başarısızlığı olarak değerlendirilmekte ve bu yüzden de mevcut kapitalist sistem içerisinden çıkacak bir çözümün, yaşanan soruna gerçekten çözüm olamayacağı düşünülmektedir. Ancak yeşil kapitalizm bu düşüncelerin aksine çözüm yolunun kendi sistemleri içinden olabileceğini savunmaktadır. Bu sebeple yeşil kapitalizm, kapitalist sistem dahilinde bazı reformist sayılabilecek girişimler ile ekolojik krize çözümler sunmaktadır. Ekososyalizm, çevrecilik anlayışında radikal bir bakış açısına sahip olduğundan yeşil kapitalizmden tamamen farklı bir seyir izlemektedir. Ekososyalizm, ekolojik krizden çıkış için kapitalist sistemin terkedilmesinin de gerekliliğinden bahsetmektedir. Bu çalışmanın temel

amacı, yeşil kapitalizmin ve ekososyalizm düşüncelerinin, ekolojik krize bakış açılarını sergilemek ve hangi görüşün ekolojik krize dair daha gerçekçi, uygulanabilir bir çözüm yolu sunduğunu tartışmaktır. Bu değerlendirme yapılırken ekososyalist bir perspektif ile eleştirel bir yaklaşım sergilenmiştir.

Anahtar Kavramlar: Ekoloji, Sermaye Birikimi, İnsan-Doğa İlişkisi, Yeşil Kapitalizm, Ekososyalizm, Ekolojik Devrim

Bilim Kodu: 117103

THE IDEA OF ECOSOCIALISM AS AN ALTERNATIVE TO GREEN CAPITALISM SEEKING A SOLUTION TO THE ECOLOGICAL CRISIS WITHIN THE BOUNDARIES OF CAPITALIST SYSTEM

Esra BALCI

ORCID: 0000-0001-9845-4673

HITIT UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL

Master of Science Thesis

May 2022

ABSTRACT

Although the concept of ecology emerged in the 1800s, it began to be described as a sub-branch of biology only in the 1900s. We could say that the concept of ecology, which has ceased to be a sub-branch depending on some conditions and has been given different meanings, now has a disciplinary character. The biggest impact on the development of the concept of ecology is the ecological crisis. The ecological crisis, which was on a regional scale in the 20th century, has gradually took a global character and has become an important problem that humanity has been dealing with and occupying the global agenda in the last century.. There are many debates on the root cause of the ecological crisis. Especially with the green thought movements that started after the 1970s, global climate change and environmental problems have come to the fore.

Discussions on the causes and solutions of the crisis have created the origin of many political movements. Green capitalism and ecosocialism movements, which are among these movements and can be considered as two opposite poles, constitute the main subject of this thesis. Environmental problems are considered as a market failure, and therefore it is thought that a solution that will emerge from the current capitalist system cannot really be a solution to the problem. However, green capitalism, contrary to these thoughts, argues that the solution can be within their own systems. For this reason, green capitalism offers solutions to the ecological crisis with some reformist initiatives within the capitalist system. Since ecosocialism has a radical perspective on environmentalism, it follows a completely different course from green capitalism. Ecosocialism also mentions about the necessity of abandoning

the capitalist system for the exit from the ecological crisis.. The main purpose of this thesis is to present the perspectives of green capitalism and ecosocialism ideas on the ecological crisis and to discuss which view offers a more realistic and applicable solution to the ecological crisis. While making this analysis, a critical approach with an ecosocialist perspective is displayed.

Keywords: Ecology, Capital Accumulation, Human-Nature Relationship, Green Capitalism, Ecosocialism, Ecological Revolution

Science Code: 117103

TEŞEKKÜR

Tüm öğrenim hayatım ve özellikle yüksek lisans sürecim boyunca, uzakta olsalar dahi varlıklarını hep yanımda hissettiğim, beni bu yaşama getiren canım annem Süheyla BALCI' ya, kızı olmaktan gurur duyduğum babam Süleyman BALCI' ya, her konuda desteklerini asla esirgemeyen canım abim Ergani BALCI' ya, ablam olsa bu kadar yakın olabilirdik dediğim abimin eşi Duygu BALCI' ya, ailemizin en miniği olan biricik yeğenim Deniz Ali BALCI' ya ve son olarak bir abiden çok arkadaş gibi olduğum canım Erdem ÖZEN' e sonsuz kez teşekkür ediyorum.

Lisans ve yüksek lisans eğitim süreçlerinde verdikleri derslerden inanılmaz keyif aldığım, tez çalışmam boyunca gösterdiği ilgi ve çevre çalışma konusunda ilham kaynağı olan, sevgili danışmanım Prof. Dr. Hakan REYHAN başta olmak üzere Doç. Dr. Ayşen SATIR REYHAN ve tüm bölüm hocalarıma ayrı ayrı teşekkürlerimi sunarım.

Yüksek lisans eğitim süreci boyunca beraber eğlendiğim, ağladığım, kimi akademik tartışmalar yürüttüğüm, asla yalnız hissettirmeyen tüm dostlarıma, motivasyon ve mutluluk kaynağım olan canım oğlum, biricik kedim Sütlaç'a da sonsuz teşekkür ediyorum.

Esra BALCI

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	vi
TEŞEKKÜR.....	viii
İÇİNDEKİLER.....	ix
SİMGELER VE KISALTMALAR.....	ixii
GİRİŞ.....	1

1.BÖLÜM

EKOLOJİK KRİZ ve KAPİTALİZM

1.1. Ekolojik Krizin Sebepleri.....	6
1.1.1. Kapitalizmin Mantığı.....	6
1.2. Kapitalizm ve Ekoloji Zıtlığı.....	21
1.2.1. Büyü ya da Yok Ol!.....	22
1.2.2. Çevre ve Piyasa Çelişkisi.....	24
1.2.3. Kaynak Sınırlığı.....	26
1.2.4. Çevresel Adaletsizlik.....	28
1.2.5. Dünya Alarm Veriyor!.....	30

2. BÖLÜM

EKOLOJİK KRİZE KAPİTALİST SİSTEM İÇERİSİNDEN ÇÖZÜM ARAYIŞLARI (YEŞİL KAPİTALİZM)

2.1. Serbest Piyasa Çevreciliği.....	36
2.1.1. Liberal Tarafsızlık İlkesi.....	38
2.1.2. Özel Mülkiyet Hakları.....	39
2.1.3. Liberal Adalet Teorisi.....	42
2.2. Çevre Sorunlarına Liberal Çözüm Önerileri.....	42
2.3. Çevre Politikaları.....	46

	Sayfa
2.3.1. Çevre Politikalarının İlkeleri.....	47
2.3.2. Çevre Koruma Sözleşmeleri	49
2.4. Çevre Koruma Sözleşmelerine Uyum Sorunu	58
2.5. Yeşil Kapitalizm Uygulamaları.....	60
2.5.1. Temiz Üretim Uygulaması.....	60
2.5.2. Yeşil Pazarlama	62
2.5.3. Eko-Etiket Kavramı.....	63
2.5.4. Tekstil Sektörü ve Ekolojik Uygulamaları	65
2.5.5. Gıda Sektörü ve Ekolojik Uygulamaları.....	68
2.5.6. Enerji Sektörü ve Ekolojik Uygulamaları.....	72

3.BÖLÜM

EKOLOJİK KRİZE RADİKAL BİR ÇÖZÜM ARAYIŞI: EKOSOSYALİZM

3.1. Sosyalizm 'den Ekososyalizm'e.....	79
3.1.1. Marx ve Ekoloji.....	80
3.2. Ekososyalizm Nedir?.....	85
3.2.1. Ekososyalizmin Temel Kavramları	88
3.2.2. Ekososyalizm ve Demokratik Planlama	92
3.2.3. Ekososyalizm ve Altermondializm.....	93
3.2.4. Emek ve Doğa Özgürleşmesi.....	95
3.2.5. Metabolik Çatlak Teorisi.....	97
3.2.6. Ekolojik Devrim.....	98
3.3. Bazı Ekososyalist Girişimler.....	100
3.3.1. Ekososyalist Enternasyonal Manifesto (Eylül 2001).....	102
3.3.2. Ekososyalist Network Ağı	103
3.3.3. Belem Ekososyalist Bildirgesi	104
3.4. Yeşil Kapitalizmin Eleştirisi.....	105

SONUÇ..... 113

KAYNAKÇA..... 113

SİMGELER ve KISALTMALAR

Simgeler

CO ₂	Karbondioksit
SO ₂	Sülfür Dioksit
NO _x	Azot Oksit

Kısaltmalar

AB	Avrupa Birliği
AÇA	Avrupa Çevre Ajansı
AMA	Amerikan Pazarlama Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AOX	Adsorblanabilen Organik Halojenler
BM	Birleşmiş Milletler
BMİDÇS	Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi
BOİ	Biyokimyasal Oksijen İhtiyacı
COP	Taraflar Konferansı
ECOSOS	Birleşmiş Milletler Konferansı İktisadi ve Sosyal Konseyi
ETS	Emisyon Ticaret Sistemi
FAO	Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü
G8	8' ler Grubu
G20	20' ler Grubu
ICAP	Uluslararası Karbon Eylem Ortaklığı
LPG	Sıvılaştırılmış Petrol Gazı
KOİ	Kimyasal Oksijen İhtiyacı
STK	Sivil Toplum Kuruluşu
UNCHE	Birleşmiş Milletler İnsan ve Çevre Konferansı

UNEP	Birleşmiş Milletler Çevre Programı
UNDP	Birleşmiş Milletler Kalkınma Planı
UNIDO	Uluslararası Temiz Üretim Bildirgesi
VOC	Uçucu Organik Birleşik
WWF	Dünya Doğayı Koruma Vakfı

GİRİŞ

Ekoloji kelimesi ilk olarak Alman hekim zoolog Ernst Haeckel tarafından kullanılarak 1869 yılında terimsel bir hale getirilmiştir. Ekolojiyi kısaca canlıların birbirleriyle ve çevresiyle olan ilişkiler bütünü olarak tanımlamak mümkündür. Kavramın ortaya çıkışı 19. yüzyıla kadar dayansa da ancak 20. yüzyıla gelindiğinde biyolojinin bir alt dalı olarak tanımlanabilmiş ve ilerleyen süreçte farklı anlamlar kazanarak günümüzdeki disiplinler bir kavram haline gelmiştir. Önceleri bölgesel ve yerel düzeyde kendini göstermeye başlayan çevresel sorunlar zamanla küresel bir ölçeğe kavuşmuş ve gezegeni ve tüm canlı yaşamını etkileyen bir ekolojik kriz meydana gelmiştir. Ekolojik krizin küresel çapta hissedilmesiyle birlikte ise ekoloji kavramı teknik bir araştırma kavramı olmaktan çıkmış ve toplumsal hareketlerin çıkış noktası haline gelmiştir. Ekoloji kavramının toplumsal bir anlam kazanmasıyla birlikte ise gelişmesi devam etmiş ve siyasal bir anlam da kazanmıştır.

İnsanlığın doğayla olan ilişkisi incelendiğinde ise günümüzde kritik bir noktaya geldiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Gezegenimiz alarm vermekte. Bu konuda yapılan birçok bilimsel çalışmalarda varılan sonuçlar ise hiç iç açıcı görünmemektedir. Kimilerine göre felaket senaryosu olarak nitelendirilse de gelecek 15-20 yıl içerisinde birçok çevresel özellikle iklim temelli ciddi sorunlar yaşanacağı belirtilmektedir. İnsan yaşamı başta olmak üzere gezegen üzerinde yaşayan tüm canlıların yaşamları ciddi bir tehlike altına girmektedir. Aslında iklim döngülerine, mevsim geçişlerine biraz daha dikkat ederek bakarsak değişimin çoktan başladığını görmek çok da zor olmayacaktır. Özellikle son yıllarda yaşadığımız pandemi süreci önümüzdeki yıllar içinde yaşanacak olası sorunlar için bir ipucu niteliğinde olabilmektedir. Çok daha sıcak, susuzluğun, çölleşmenin yaşandığı, kurak bir yaşama doğru ilerlemekteyiz. Küresel ısınma, bir dizi felaketi de beraberinde getirmektedir. Buzulların erimesi ve bunun sonucunda yükselen su seviyeleri, aynı zamanda çözülen buzul toprakların içerisinde bulunan karbondioksitin açığa çıkması sonucu artan bir sera gazı etkisi, biyoçeşitlilikte önemli azalmaların ve tür kayıplarının yaşanması bu felaketlerden sadece birkaçıdır.

Ekolojik krizin giderek daha da derin ve onarılamaz bir hal alması toplumsal ve siyasal hareketlerin ekolojik bir perspektif kazanmasına vesile olmuştur. Ekoloji hareketinin yaşadığımız yüzyılda ivme kazanmasıyla birlikte birçok görüş, akım ve ideoloji krizin nedenleri ve çözüm önerileri konusunda çalışmalar yürütmeye başlamışlardır. Yeşil siyasal düşünceler olarak adlandırılan bu görüşler arasında derin ekoloji, sosyal ekoloji, liberal ekoloji, yeşil kapitalizm, ekofemizm, Marksist ekoloji, ekososyalizm gibi akım ve görüşler yer almaktadır. Bu çalışmanın konusu da ekolojik krize yönelik çözüm önerileri sunan iki politik ekolojik hareket olan yeşil kapitalizm ve ekososyalizmin sorunların aşılması konusundaki teorik ve pratik düşünceleri değerlendirecektir. Ancak bu iki düşünce de ekolojik krizin

kaynağını aynı olgu olarak paylaşmamakta ve bu sebeple çözüm önerileri de bir karşıtlık ve eleştirel şekilde gerçekleşmektedir.

Ekolojik krize mevcut üretim tarzını değiştirmeden çözüm sunan yeşil kapitalizmin temel argümanlarını liberal ekoloji içerisinde bulabiliriz. Bu çalışmada ikisi aynı başlık altında anlatılmaya çalışılmıştır. Son yıllarda çevreci hareketlerde yaşanan artış ve gündemde sıkça yer tutması konuyla ilgili olarak birçok tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Gezegen üzerindeki yaşamın nasıl olacağı gelecek kaygısını da sebep olmuş ve çevre sorunlarına olan bakış açısı değiştirmiştir. Çevre sorunlarıyla ilgili artan bilimsel çalışmalar sorunun, sadece kirlilik veyahut kirlilikten korunma olmadığını, asıl mevsunun gezegenin ve üzerinde yaşayan tüm canlılar için daha adil ve daha etkin bir yaşamın nasıl sağlanacağı ve aynı zamanda bu yaşamın nasıl korunacağına, yeni düzenin nasıl geliştirilebileceği üzerine yoğunlaşmıştır. Bu açıdan bakılarak iki çözüm yolundan bahsedilmektedir, birincisi mevcut düzeni değiştirmeden piyasa yoluyla ekolojik sorunlara çözüm olunabileceği üzerinedir. İkincisi ise devlet yoluyla çözüm üretilebileceğidir. Çalışma içerisinde ele alınan yeşil kapitalizm yaklaşımı bu iki yolun birleşimini bizlere sunmaktadır. Şöyle ki, yeşil kapitalizm içerisinde anlatılacak olan çevre politikaları devletin otoritesi kullanılarak uygulanabilecek bir çözüm yollarıdır. Piyasa aktörlerinin çevre sorunlarına bulduğu çözüm önerileri ise piyasacı bir mantığa sahiptir. Bu sebeple çevre sorunlarına, çalışmanın ana konularından olan yeşil kapitalizm yaklaşımı ile, liberal ideolojiyle temellendirilmiş ve içerisinde çevre politikalarının da yer aldığı geniş bir perspektif ile çözüm yolları sunulmaya çalışılmıştır.

Çevre sorunları bir piyasa başarısızlığı olarak değerlendirilmektedir. Bu sebeple çözüm yolları bulunmaya çalışılırken piyasa bir kenara itilmektedir. İnsanlık ve çevre arasında yaşanan bu krize acil çözüm yolları üretilme konusunda liberal kapitalizmin değerlerine dokunulmadan sürdürülebilir bir çözüm yolu liberal piyasa çevreciliğinden ve yeşil kapitalizmden geçtiği düşünülmektedir. Yeşil kapitalizm çevre sorunlarının varlığını kabul etmekte ve bu sorunların aşılması içinde birçok girişimde bulunmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünü oluşturan yeşil kapitalizm kısmında, yeşil kapitalizmin teorik argümanlarını incelerken, diğer yandan da uyguladıkları çevre politikalarına, çevreyi korumak için yapılan uluslararası girişimlere ve yine uygulamaya geçilen bir dizi yeşil kapitalist yöntemlerden bahsedilmektedir. Ayrıca dünya piyasasında önemli bir yere sahip olan çok uluslu şirketlerin çevreye yönelik daha sürdürülebilir bir gelecek için uyguladıkları politika ve yöntemler sektör bazında ele alınmaktadır. Bu kapsamda günümüzde oldukça gündem haline gelen ve yeni bir piyasa oluşmasına sebep olan karbon emisyon ticaretinden de bahsedilmektedir.

Diğer taraftan ekolojik krize Marksist bir açıdan bakarak ele alan Marksist Ekolojiyi de içine alan ekososyalist düşünce, insan-doğa ilişkine odaklanarak çözüm yolları bulmaya çalışmakta ayrıca Marx'ın düşüncelerinde ekolojik kökler olduğunu da savunmaktadır. Ekososyalistler, Marx'ın düşüncelerinin ekolojik kriz teorisini geliştirdiğini ve ekolojik krize mevcut kapitalist sermayeci üretim tarzının sebep olduğunu savunmaktadırlar. Onlara göre kapitalist sistem

içerisinde ekolojik kriz vardır ve bu krizden çıkış ancak radikal bir değişim ile mümkündür. Kapitalist sistemin, doğayı algılayış biçiminden ve ona yaklaşımının bir sonucu olan ekolojik kriz, doğaya parasal değer verilerek çözülemez. Ekososyalizm, ekolojik krizin aşılması için insan-doğa ilişkisinin yeniden yapılandırılarak ele alınması gerektiğini savunmakta ve bunu yaparken de düşüncenin siyasal pratiklerini sunmaktadır.

Ekososyalizm, ekolojik krize sol bir perspektifle yaklaşırken, reel sosyalizmde deneyimlerinde yapılan hatalara düşmeden, o hatalardan dersler çıkararak, ekolojik bir akıl bütünleşik bir üretim tarzı sunmaktadır. Ekososyalizm, ekolojik sorunların kökenine inerek kapitalist sistemin çelişik yapısından kurtulmuş, iktisadi, siyasi ve etik bir dönüşüm sağlamak hedefindedir. Bu radikal dönüşüm sağlanırken de, üretim araçları üzerinde olan özel mülkiyeti kaldırmayı amaçlamaktadır. Çünkü bu sistem sınıfsal çelişkileri ve emek ve doğa sömürsünü ortaya çıkarmaktadır. Kapitalist sistem içerisinde üretilen tüm çözüm yollarının doğa ve emek sömürsüne devam edeceğini ve bu sömürünün sonucunda da toplumsal ilişkilerde yarılmalar olacağını savunan ekososyalizm, insan-doğa arasında meydana gelen metabolik yarılma ve yabancılaşmayı onarmak için bir takım çözüm önerileri sunmaktadır. Üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetin kaldırılmasının yanı sıra, meta üretiminin de son bulması gerektiğini savunan ekososyalizm, üretim sürecinin daha demokratik bir yapıya sahip olmasını ve üreticilerin karar organlarına dâhil edildiği bir toplumsal sistem tasavvur etmektedir. Peki üretimin sürecinin demokratikleşmesi ve üreticilerin karar organlarına dahil olmasının ne gibi bir fayda sağlamaktadır? Bu sorunun cevabı ise, yine kapitalist sistemin düştüğü hataların içinde saklıdır. Kapitalist sistemde sermayedarlar, üretim sonucunda olan kirlilikten etkilenmedikleri ve tamamen kar odaklı oldukları için doğaya zararlı tüm girişimlerde oldukça kolay karar verebilmektedirler. Oysa kurulacak bir HES ya da herhangi başka bir üretim mekanizmasının kararları alınırken orada yaşayan halkın da katılımının gerçekleştiği ve onların aldığı kararlar üretimin sağlanması çok daha akılcı olacaktır. Çünkü orada yaşayan insanlar hem kendilerine hem de yaşadıkları, geçimini sağladıkları doğaya zarar vermekten kaçınacaklardır. Doğayla bütünleşik, doğayla uyumlu bir üretim sürecinin oluşturulması, insanın doğa üzerindeki tahakkümünü de ortadan kaldıracaktır. Ekososyalizm, kapitalist sistemin, sermayenin, çok uluslu şirketlerin doğa üzerindeki tahakkümünü sonlandırmak niyetindedir. Fakat burada önemli bir nokta ise, aynı zamanda devlet de bir doğaya tahakküm aracı olarak kullanılabileceğinden devletin de radikal bir dönüşümle kurulacak olan toplumsal ekolojik yapıda yavaş yavaş çözüldüğünü bir düzen kurulmak istenmektedir.

Kapitalist sistem, toplumsal eşitsizliklere ve aynı zamanda da ekolojik eşitsizliklere sebep olan bir yapıya sahiptir. Gezegen üzerinde yaşanan birtakım kirliliklerden, yaşanan doğa olaylarından, ekolojik yüklerden ilk etkilenecek olanlar yoksul, işçi, köylü gibi kesimlerdir. Bu eşitsizliğin hâkim olduğu yapıdan kurtulmak içinde sınıflı toplum olgusunu ortadan kaldırmak gereklidir. Yaşanan toplumsal/ekolojik eşitsizliklerin kapitalist sistem içerisinde çözülmesi pek olası değildir. Çünkü bu eşitsiz yapıyı ortaya çıkaran ve bundan beslenerek

büyüyen, mevcut kapitalist sermaye üretim sistemidir. Bu eşitsiz sınıflı toplumsal yapıdan kurtulmak ve ekolojik toplumsal bir yapıya dönüşümün sağlanması ekososyalizm ile mümkün olabilmektedir. Çalışmanın son bölümünde ise ekososyalist düşüncenin temel argümanlarından, teorik ve pratik yapısından bahsedilmektedir.

Ekolojik krize çözüm önerileri sunmaya çalışan yeşil kapitalizm yaklaşımı ve ekososyalizm konuları üzerinde çalışmalar yürütülmüştür. Bu yürütülen çalışmaları genel anlamda değerlendirilecek olursa, bu çalışmanın diğer çalışmalardan farkı da gösterilmiş olacaktır. Konu kapsamında literatürde yer alan çalışmalar incelendiğinde genel olarak konular ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Daha çok yabancı literatürde sıklıkla çalışılan bu konular Türkiye’de yeni yeni popülerlik kazanmıştır diyebiliriz. Yapılan çalışmada yeşil kapitalizm başlığı altında piyasacı bir yaklaşım sunan liberal ekoloji ve devletin ana özne olduğu çevre politikaları mevcut sistemin sunduğu çözüm yolları olarak ele alınmış ve ekolojik krize çözüm yolları sunan iki yaklaşım tek bir çalışma içerisinde değerlendirilmiştir.

Bu çalışmanın amacı, iki zıt kutup olan yeşil kapitalizm ve ekososyalizmin, ekolojik sorunlara yaklaşımlarını ele almakta, her iki düşüncenin de hem ekolojik krizin kökenlerine hem de yaşanan krize yönelik gösterdikleri çözüm önerilerinde göze çarpan farkları ortaya çıkarmakta ve ekososyalist açıdan eleştirel bir değerlendirme sunmaktadır. Bu kapsamda çalışmanın birinci bölümünde, ekolojik krizin kapitalist üretim ağı ile olan ilişkisinden, ekolojik krizin kökenlerinden, doğa ve kapitalizm zıtlığından bahsedilmektedir. İkinci bölümde ise, liberal ekoloji ile temellendirilmiş, mevcut sistem içerisinde çözüm önerileri geliştiren ve uygulamaya çalışan yeşil kapitalizm yaklaşımı ele alınmaktadır. Yeşil kapitalizmin, ekolojik krize bakış açısından, krize yönelik çözüm önerilerinden ve uygulamaya geçilmiş olan ekolojik birkaç girişimden söz edilecektir. Son bölümde ise, kapitalist sisteme tamamen karşı olan ve yeni ekolojik toplumsal düzen kurmak isteyen ve radikal bir dönüşüm önerisi sunan ekososyalist düşünce ele alınacaktır.

1.BÖLÜM

EKOLOJİK KRİZ ve KAPİTALİZM

20. yüzyılın ortalarından itibaren etkisini göstermeye başlayan ekolojik felaketler gün geçtikçe büyük bir hız ile gelişerek farklı boyutlar kazanmaya başlamıştır. Küresel iklim değişikliği, gıda krizleri, su sorunu bu felaketlerin en belirgin ve hissedilen olanlarındandır. 1970'li yıllardan itibaren kendini gösteren çevre hareketleri ekolojik sorunlara olan farkındalığı artırmış ve küresel olarak konuşulan bir konu haline getirmiştir. Şu an güncel olarak ve hemen hemen herkesin dünyada yaşanan ekolojik sorunlar üzerinde görüş ve düşüncelerinin olması, ülkelerin yaşanan sorunlar doğrultusunda iş birliği içinde çözüm bulma çabaları, sorunların çözümü için yapılan toplantılar, sözleşmeler, ülkelere yüklenen yükümlülükler de dahil olmak üzere bu sayılanların hepsi ve daha da fazlası çevre hareketlerinin küresel bir boyut kazanması ile olmuştur. Yaşadığımız soruna çözüm üretmek için farklı girişim ve yollar izlenmektedir. Çözüm elbette önemlidir fakat gerçek bir çözüm için yapılması gereken ilk şey bu sorunların ana kaynağına ulaşmak yani sebeplerini ortaya çıkarmaktır. Ancak bu şekilde ilerlersek sağlıklı sonuçlar elde edilebilir. Ekolojik sorunların ana sebebi elbette ki insan faaliyetleridir. Fakat bir insanın tek başına yaptığı faaliyetler böylesine hissedilen ve giderek daha da kötüleşen bir krize sebep olmaya yetmez. Ekolojik sorunların sebepleri konusunda birçok yazın bulmak mümkündür. Hemen hepsinde sorunların neler olduğu konusunda vardıkları temel bazı öğeler vardır. Tarım devrimi, sanayi devrimi, endüstrileşme, teknolojik olarak gelişme, nüfus patlamaları, nükleer güç sevdası, tüketim alışkanlıkları şeklinde listeyi daha da uzatabileceğimiz birçok öğe sorunun ana noktalarını oluşturmaktadır. Bu noktalardan yola çıkarak ekolojik sorunlar ile kapitalizm arasındaki bağlantıyı görebiliriz. Çünkü az önce saydığımız tüm öğeler aynı zamanda kapitalist sistemin de öğeleridir.

Soğuk Savaş sonrası en güçlü rakibi olan sosyalizm de eski gücünü kaybedince dünyada hâkim olan ekonomik sistem kapitalizm olmuştur. Kapitalist sistemin tüm dünya üzerinde yaygınlaşması ile beraber sömürü zinciri genişlemiş ve farklı boyutlar kazanmıştır. Bu sömürü zinciri insanın sömürülmesinden sonra doğanın sömürülmesi ile devam etmiştir. Kapitalizmin sınırlı olan kaynaklar üzerindeki doyumsuz kar elde etme dürtüsü şu an da ve gelecekte daha da kötüleşecek olan ekolojik sorunların temel sebebidir. Eğer bizler bu sorunlara dur demez ve gerçek çözümler sunmazsak doğa ile olan savaş diyebileceğimiz durumu maalesef biz insanlar kaybedeceğiz. Bu yüzden gerçek çözüm önerilerine hatta bu önerilerin bir an önce uygulanmasına ihtiyaç vardır. Bu çözüm önerilerine farklı bakış açıları ele alınarak çalışmanın diğer bölümlerinde değinilecektir. Şu anki önceliğimiz ekolojik krizin sebepleri olan kapitalizmin mantığının iyi anlaşılmasını sağlamaktır. Çünkü kapitalizmin mantığının kavranması aynı zamanda gerçek çözüm yollarına gidecek olan argümanları bize verebilecektir.

1.1. Ekolojik Krizin Sebepleri

Ekolojik krizin sebeplerine değinmeden önce içinde bulunduğumuz ekolojik sorunların neler olduğunu bilmek faydalı olacaktır.

Ekolojik felaketler çağımıza özgü olaylar değildir. Eski çağlarda birçok antik uygarlık ekolojik sorunlardan kaynaklanan büyük felaketler yaşamıştır. Çağımızda bu kadar güncel ve ciddi bir konu haline gelmesi ise insan nüfusunun hızla artması, teknolojinin her gün şekil değiştirmesi ve doyumsuz bir ekonomiye sahip olunmasıdır. Eskiden bölgesel olan felaketler bu sayılan etmenler ile bölgesel olmaktan çıkıp, gezegensel bir sorun haline gelmeye başlamıştır ve insanlık dahil tüm canlı yaşamını tehdit etmektedir. Gezegensel sınırlar içerisinde yaşanan bazı kırılmalar canlı yaşamı için bir tehdit unsurudur. Bu kırılmalardan en önemlileri iklim değişikliği, biyoçeşitliliğinin azalması, azot döngüsündeki insani müdahale sonucu değişimler 12.000 yıllık kısmen tehlikesiz olan iklimin değiştiğini ve sürdürülebilirlik sınırlarının çoktan aşıldığını göstergeleridir. Diğer gezegensel sınırlar ise, okyanus asitlenmesi, toprak kullanımındaki değişiklikler, küresel tatlı su kullanımı, atmosferik aerosol yüklemesi ve kimyasal kirliliktir. Bu sayılan sınırların da bazılarının sınırları belirlenmemiştir fakat birçoğunun da sınırlarının aşılmaya yakın olduğu tahmin edilmektedir. Bu saydığımız sınırlılıklar içerisinde olan iklim değişikliği konusu en hassas ve ciddi derece de tehlike arz eden bir konudur. Özellikle insan kaynaklı sera gazı salınımının hızla artış göstermesi, iklimin mevcut dengesinde bozulmalar meydana getirmiştir. Aslında hepimizin durup düşündüğü zaman bu değişimin ne kadar göz önünde olduğunu fark etmesi zor olmasa gerek. Mevsimler değişmekte, iklim her yıl bir önceki yıllara göre değişimler göstermekte, yağışlar azalmakta ya da çok şiddetli şekilde yağmakta, sıcaklık artışı sonucu buzullar erimekte, deniz seviyesi yükselmekte, birçok ada ülkesi ve ada sakinleri yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmaktadır. Eğer bizler sorunlara gerçek çözümler getirmezsek, bu zincirleme olaylar etkisini daha da güçlendirerek insanlık için gerçek bir tehdit unsuru olmaya devam edecektir (Foster ve Magdoff, 2014, s. 11-14).

Literatürde, yaşadığımız yüzyılın ve bundan sonraki yüzyılların da temel sorunu haline gelecek olan ekolojik krizin ortaya çıkmasındaki ana sebebin kapitalist sistem olduğu görüşü hakimdir. Kapitalist sistem içerisindeki kapitalist sistemi kapitalist sistem yapan noktalar ekolojik krizin sebepleri arasında sayılabilir. Bunlar: sermaye birikimi, sanayileşme, kentleşme, tüketim arzusu, nükleer güç şeklinde sıralayabiliriz. Bu sayılan noktaların iyi kavranması kapitalist sistemi de kavramamızı ve böylelikle ekolojik krizin ana sebebinin iyi anlaşılması sağlayacaktır.

1.1.1. Kapitalizmin Mantığı

21. yüzyılın tüm insanlığı ilgilendiren ve insanlığın yaşamsal olarak geleceği konusunda ciddi soru ve sorunlara yol açan ekolojik kriz hepimizi yakından ilgilendiren bir konudur. Ekolojik

krize neyin sebep olduğu konusunda birçok farklı görüş mevcuttur. Fakat literatürde de hâkim olan bir görüş vardır. Bu görüşe göre ekolojik krizin sebebi insan faaliyetleridir fakat insan faaliyetleri diyerek krizin sebebini sadece bir öğeye indirgemek doğru olmaz. Ekolojik kriz insan faaliyetleri sonucu oluşmuş olabilir fakat bu krize hız kazandıran ve daha ciddi bir boyuta ulaşmasına sebep olan asıl unsur kapitalist sistemdir. Ekolojik krize farklı bir boyut kazandırmasına sebep olan kapitalizm ile yaşanan krizlerin bağı oldukça açık ve sağlamdır.

Yaşadığımız çağ, insani bir gelecek açısından pek de iç açıcı görünmemektedir. Başlangıç olarak bu kısmı ele alırsak öncelikle bakmamız gereken nokta doğadaki insan figürüdür. Geçtiğimiz yıllarda, insanlığın doğa ile ilişkisi maalesef küresel çevre değişikliğini yok sayılamaz bir noktaya ulaşmıştır. Daha sonraki nokta ise doğadaki kapitalizmdir. Neoliberal politikalarla kapitalizmin genişleyen kriz durumu, büyük krizlerden sonra ortaya çıkan teknolojiler ile iktidar başta olmak üzere üretim örgütlerinin doğayı farklı şekillerde kullanarak krizlere son vermekteydi. Bunun örneklerini geçmişe bakarak görmek mümkündür. Fakat, bugün doğanın buna insan doğası da dahil edilirse, eskisi gibi cömert davranmadığını görmekteyiz. Bu durum yeni bir kriz alarmı vermekte yani kapitalizmin başka bir evresine geçildiğinin kanıtıdır. Aynı zamanda sermaye birikimini sağlayan ilişkilerin yok olma ihtimalinin olduğu, stratejilerin bozulduğu bir döneme de işaret etmektedir. Bu durum çifte içsellik olarak bahsedilen, kapitalizmin doğa üzerinde; doğanında kapitalizm üzerinde olan hareketini anlatmaktadır (Moore, 2017, s.11-12).

Kapitalizm olarak adlandırılan sistem, ucuz emek, gıda, enerji ve hammadde arayışıdır. Bu sayılan dört unsur hayatın işleyişinin oluşturur. Kapitalizm sadece ekonomik bir sistem değildir. Bu dar bakışının aksine kapitalizm, yaşamın her alanına yerleşmiş ve sermayenin, üretim/yeniden üretim süreçleri, iktidarın; doğa ve zenginlik bileşiminden oluşan dünyaya hâkim bir görüştür. Kapitalizm ve doğa kavramları içselleşmiştir ve insanlarda bu içselliğin içerisinde günlük çatışmalarına devam etmektedir (Moore, 2015).

Kapitalizmin temel taşları olan, sermaye birikimi, sürekli büyüme arzusu, emek sömürüsü gibi konuların tarihsel süreçte nasıl bu hale geldiğini anlatmak, çalışmanın ileriki bölümlerde eleştireceği noktaları oluşturmaktadır. Bu sebeple önce kapitalizmin mantığını oluşturan konuların kavranması konunun gidişatı açısından faydalı olacaktır.

1.1.1.1. Sanayi ve Kentleşme

Tarım devriminden günümüze kadar olan tarihsel sürece bir göz atacak olursak, o yıllardan bu günlere kadar çevresel tahribat hep söz konusuydu. Yalnız buradaki dikkat edilmesi gereken nokta çevresel tahribatın boyutu ve etkilediği alandır. Tarım devriminden sonraki sanayi devrimine kadar olan süreçte bu var olan çevresel tahribat daha çok bölgesel düzeydeydi. Tarımın yoğun olarak yapıldığı bölgelerde hissedilen ve görülen türden bir tahribattı. Geçmişte var olan birçok uygarlık çevresel felaketler yüzünden son bulmuştur.

Bunun sebebi doğanın bölgesel olarak aşırı yağmalanmasından kaynaklıdır. Bu sebeple sanayi öncesi dönemde insanların doğa ile uyumlu olduğu düşüncesi biraz hava da kalmaktadır. Bunun yanında o dönemde yaşanan, açlık, yüksek oranlı bebek ölümleri, düşük yaşam kalitesi, yetersiz beslenme ve salgın hastalıklar bu düşüncesinin karşısında birer kanıt niteliği taşımaktadır. Sanayi devrimiyle beraber ise bu durum bir ivme kazanmış ve sanayi devriminden sonraki süreçle beraber bölgesel olmaktan çıkıp küresel bir sorun haline gelmeye başlamıştır. Burada dikkat çeken nokta ise kapitalizmin ayırt ediciliği. Kapitalizmin geçtiğimiz birkaç yüzyılda yeryüzünü fethetme konusunda oldukça başarılı bir süreç yönetmiştir. Az önce bahsini ettiğimiz çevresel tahribat bölgesellikten evrenselliğe hatta gezegensel diyebileceğimiz bir boyuta ulaşmıştır. Kapitalizmin diğer ayırt edici noktası ise doğanın sömürsünün de evrensel bir boyuta taşınmış olmasıdır. Doğa, ekonomik unsurların içine daha da girerek daha yararlanılabilir bir düzeye gelmiştir. Bu da doğanın daha fazla sömürülmesine yol açmıştır (Foster, 2013a, s. 37-40).

Sanayi devriminden sonra kapitalist dünya ekonomisinin ortaya çıkmasıyla, doğa ve insan arasındaki eski geleneksel denge değişime uğramıştır. Sanayi devrimi öncesinde yaşanan coğrafi keşifler ve bazı teknolojik gelişmeler sanayi devrimine giden ve doğanın, insanların sömürülmesine doğru gide yolun daha hızlı katledilmesine sebep olmuştur. Coğrafi keşifler ile beraber Avrupa çok daha zengin, var olan imparatorluk daha güçlü bir konuma ulaşmıştır. Coğrafi keşifler çağında dikkat çeken bir düşünce ise emperyal ruhun ortaya çıkışı ve insanoğlunun doğanın efendisi gibi görme, doğa ile mücadelesi başlamış olmasıdır. O dönemin önemli bilim felsefecilerinden olan Sir Francis Bacon doğanın fethini şu sözler ile haklı görmektedir (Bacon'dan akt Foster 2015, s.44-45): "*doğanın fethi insan soyunun gerçek işi ve servetidir. Doğa, teknolojiyle ve insan eliyle doğal durumu terk etmeye zorlanmalı, sıkıştırılmalı ve şekillendirilmelidir. Doğa hizmete mecbur edilmeli ve bir köle yapılmalı.*". Ve yine ona göre doğaya boyun eğdirmek kadınlara da boyun eğdirmek ile beraber ilerleyecekti (Foster, 2015, s. 45).

Coğrafi keşifler ve yeni teknolojik gelişmeler ile başlayan kapitalizmin doğuşu, insanların kendi aralarındaki ilişkiyi etkilemesi dışında yaban hayatı üzerinde de olumsuz birçok etkisi baş göstermeye başlamıştır. Ticaretin gelişme göstermesi ile beraber hayvan popülasyonlarında ciddi azalmalar görülmüştür. Bu azalmalar ise günümüzde nesillerin tükenmesi ve biyoçeşitliliğinin azalması gibi sorunlarla insanoğlunu baş başa bırakmıştır. Kürk ticaretinin hayli rövanşta olduğu 1700'lü yıllarda kunduz, fok balığı, rakun, kurt, sansar gibi birçok canlının yaşamı tehlike altına girmişti. Sadece kürkü için öldürülen bu canlılar değil bir zincir gibi birbirine bağlı olan o zincirin her bir halkasını oluşturan diğer canlı türlerinin de alıştıkları doğal yaşam tehlikeye girmişti. Ayrıca kürke olan bu büyük ilgi Avrupalı güçlerin Kuzey Amerika'ya doğru ilerlemesine sebep olmuştur ve her anlamda ekolojik bir yıkım başlamıştır (Foster, 2015, s. 46-47).

Sanayileşme öncesi koşullarda kâr amacı yüzünden canlı yaşamlarının tehlikede olduğunu varsaymak yanlış olmaz. 18. Yüzyıla gelindiğinde Merkantilist dönem maden, ticaret ve tarım alanlarında kapitalizm ile tanıştı. Birçok ürün için yarış başlamış ve sömürü hızla devam etmiştir. İngiltere de “çitleme” diye bilenen sistem ve meta üretiminin başlaması kapitalizmin temellerini oluşturmaya ve sanayi devrimine giden yolu aydınlatmaya başlamıştır. Sanayi devrimi öncesi doğa ve insan ilişkileri gergin bir haldeyken bir de üzerine sanayi devriminin gerçekleşmesi işleri daha da gergin bir hale getirmeye başlamıştır. Faaliyete geçen fabrikalar sanayi devriminin ekolojik olarak olumsuz etkisini gözle görülür hale getirmiştir.

Ticari ilişkilerinde büyük bir hızla büyüdüğü bu dönemde kahve şeker gibi birçok ürün de alt sınıf diyebileceğimiz insanların da ihtiyacı haline gelmeye başlamıştır. Bir zamanlar lüks olan bu mallar yaşam kalitesinin artması ile temel ihtiyaç haline gelmiştir. İhtiyaçlar konusundaki bu değişimler de tüketici sınıfının oranının artmasına ve yeni yollar, ürünler, hammaddeler arayışının da artmasına sebep olmuşlardır (Gürz, 2019, s. 3).

Sanayi devrimi sadece çevreyi olumsuz yönde etkilememiştir. Önceleri geçimini topraktan karşılayan çiftçiler, fabrikaların kurulmasıyla kırdan kente göç etmeye başlamış ve emeğin sömürüsü de şekil değiştirmiştir. Kentlere olan bu yoğun ilgi, nüfus hareketlerini de beraberinde getirmiş ve kentleşme diyebileceğimiz olgu meydana gelmiştir. Sanayi devriminin ortaya çıkmasından itibaren kentlerin ekonomik yapısından önemli bir yere sahip olan burjuvalar, tüccarlar ve bankacılarıdır. Sanayi devrimiyle makineleşmedeki artış ve ussallaşmanın düzenli ve geniş bir ölçekte uygulanır hale gelmesi geleneksel kent yapısında değişimler meydana getirmiş ve kapitalist üretim biçimlerine uygun hale getirilmeye çalışılmıştır. Fabrikaların yakınında oluşmaya başlayan işçi kentleri ise kapitalizmin bir simgesi haline gelmiştir. Bu haliyle bakıldığında sanayi devrimi sonrası meydana gelen kentleşme, sanayileşmenin yan ürünüdür. Bu iki kavram ayrılmaz bir bütünün iki önemli parçası haline gelmiştir (Keleş, 2013, s. 32-33).

Kentlerin gelişmesinde geçmişten günümüze kadar kurulan birçok uygarlığın katkısı olmuştur. Örneğin Batı Avrupa’da gerçek anlamıyla kentin gelişmesi Antik Yunan kentlerinin ortaya çıkışıyla olmuştur. Antik Yunan’ın yıkılışıyla beraber onların mirasını kullanarak kurulan Roma İmparatorluğu, kentlerin ticari olarak da gelişmesini sağlamıştır. Lakin kentler kimi zaman da gerileme yaşamıştır. Roma’nın yıkılışıyla beraber feodal düzen hâkim olmuş ve tarım odaklı ve korunma amaçlı bir yapılaşma meydana gelmiştir. Zaman içinde burjuvazinin yükselişi toplumsal düzeyde birtakım farklılıklara sebep olmuştur ve bunun sonucunda da Fransız Devrimi yaşanmıştır. Fransız Devrimi kral ve aristokrasinin gücünü kırmış burjuvazinin hâkimiyetini genişletmesiyle beraber ciddi bir üretim artışı yaşanmıştır. Bu üretim artışı Endüstri Devrimini doğurmuş ve kentlerin gelişmesinde bir kırılma yaşanmıştır. Kentler bu endüstrileşmenin etkisiyle ciddi bir göç almış ve hızlı bir kentleşme ile büyük kent tipleri oluşmaya başlamıştır (Mutlu, Doğan, Reyhan 2019, s. 24-26).

Kentleşme her şeyden önce kentlerin ortaya çıkışıyla başlayan bir süreçtir. Kentleşme konusunda da başlangıç olarak kesin bir tarih verilememekle birlikte yerleşik yaşama geçiş ve ilk kentlerin ortaya çıktığı zamandan günümüze kadar gerçekleşen bir olgu olarak kabul edebiliriz. Kentleşmeyle ilgili farklı tanımlar yapılmakta ve bu tanımlar kentleşme sürecinin farklı boyutlarının yorumlanmasıyla oluşmuştur. En genel tanımıyla kentleşme, temelinde kırdan kente göç bulunan ve bu göçle kır-kent arasındaki farkın kent lehine çevrildiği, buna bağlı olarak da kent sayısının arttığı ve bireyler üzerinde kente özgü davranış değişikliklerine yol açabilme potansiyeline sahip bir değişim sürecidir (Mutlu, vd. 2019, s. 19-20).

Kentleşme ile ilgili farklı fikir ve görüşe sahip olan ve aynı zamanda ekolojiyle de yakından ilgilenen sosyal ekoloji düşüncesinin önde gelen ismi Murray Bookchin, kentleşmenin doğal bir süreç olmadığından bahseder. Ona göre kentleşme, yalnızca coğrafi bir genişleme değil, kent yaşamının insani olan niteliğini yitirmesi, topluluk yaşamının ortadan kaldırılması ve tarımsal hayatın doğal ortamından uzaklaştırılması anlamına gelmektedir. Kentleşme, kent ve kırsal kesime yönelik bir tehdit unsurudur. Bookchin genel görüşün aksine, kentlerin kırsal alanların yok edilmesinde etkili olmadığını da savunmaktadır (Bookchin, 2017, s. 13-31).

Kentleşme sonucunda kentlerdeki aşırı nüfus artışlarıyla beraber kentlerde çarpık kentleşme, betonlaşma, yeşil alanların azlığı, sınıfsal ayrımın daha derin hissedildiği mekânlar haline gelmiştir. Kentlerde oluşan bu durum özellikle yüksek nüfusa sahip şehirlerde daha fazla görülmektedir. Öte yandan metropol şehirlerin gelişmişlik düzeyleriyle doğru orantılı bir biçimde artış gösteren karbon salınımı günümüz çevre sorunlarının da başında gelmektedir. Sanayileşme ile domino taşları gibi sıra sıra gelen bu süreç dünyamızı ekolojik olarak zora sokmaktadır. Hem kaynak açısından hem aşırı nüfus artışı açısından hem de kapitalist üretim süreçlerinin küresel bir hal alması sebebiyle kriz kaçınılmaz olmuş ve ciddi boyutlara ulaşmıştır.

1.1.1.2. Rekabetçi Üretim Yöntemleri

Rönesans ve reform ve özellikle coğrafi keşiflerle beraber ülkelerin kendi içlerinde ve diğer ülkelerle sürekli bir rekabet içinde oluşu göze çarpmaktadır. Yeni ticaret yollarının keşfi, pazar arayışları, yeni hammadde ve ürün bulma gibi bir çabanın içinde olmak sürekli olarak bir rekabetin oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Aynı zamanda iktisadi bir sistem ve kapitalizmin de kökeni diyebileceğimiz merkantilizmin, başta Batı Avrupa'yı olmak üzere birçok coğrafya da etkili olması ticaret ağının yaygınlaşmasını sağlamış ve rekabet ortamı daha da güçlenmiştir. Ticari kapitalizmin yani merkantilizmin etkisini 18. yüzyıla kadar devam ettirmesi her ülkede farklı bir şekilde girerek varlığını devam ettirmiş ve ticari kapitalizm kurumsal bir hal almaya başlamıştır (Aydemir ve Güneş, 2006). Kapitalizmin ilk hali olan ticari kapitalizmin 16. yüzyıldan itibaren yaygın olan bir ekonomi sistemi haline

gelmesi ile günümüzdeki haline ulaşan kapitalizmi meydana getirmiş ve rekabet ortamı, piyasadaki değişimler büyük bir hızla gelişerek devam etmiştir.

Geçmişten günümüze kadar gelişerek ve değişerek devam eden kapitalizm, rekabeti içinde barındıran bir sistem haline gelmiştir. Kapitalizmin küresel bir hal almasıyla birlikte sermaye birikiminin yaygınlaşması, büyümenin sürekli devam ederek bir zorunluluk halini alması ülke ekonomilerini büyüttüğü gibi çevresel felaketlerinde hızla büyümesini tetiklemiştir. Bu sebeple incelememiz gereken konulardan olan sermaye birikimi ve büyümenin bir zorunluluk haline gelişi üzerine düşünmekte fayda vardır.

Kapitalizmi diğer iktisadi sistemlerden ayıran belirli özellikler vardır. Zenginlik ve sermaye kavramlarına baktığımız zaman bunu daha iyi anlayabilmekteyiz. Zenginlik insan yaşamının kalitesine fayda sağlayan herhangi bir şey olabilmektedir. Zenginliğin en önemli kaynaklarından olan insan emeği ve doğanın bir araya gelme şekilleri aynı zamanda insanların doğaya olan yaklaşımlarını belirlemede, doğayı faydalı biçimlere dönüştüren toplumsal ilişkilere bağlıdır. Zenginlik kavramı ne kadar parasal bir durum gibi düşünülse de aslında sadece ekonomik olarak bakmak kavrayışımızın kapsamını daraltmaktadır. Zenginlik aynı zamanda, doğanın insan tarafından gerçekleştirilen üretime katkısını gösterirken, öte yandan da doğayı bütün, estetik, maddi, düşünsel hatta ruhsal olarak da insan hayatının ebedi bir koşulu olarak kuşatır (Burkett, 2005, s. 56).

Sermaye dediğimiz kavram ise para ile daha fazla para kazanmak üzere işe koyulma durumudur. Sermaye birikimi ise, elde var olan paranın hepsinin ya da bir kısmının yine daha fazla para kazanmak için yeniden yatırım yapılması sürecidir. Bu durumun örneklerinin e ticaretin gelişmeye başladığı zamandan itibaren devam ettiğini ve mal ticareti, tefecilik ya da çeşitli toplumsal üretim ilişkilerinde gelişim gösterebilmektedir. Bunun için gerekli olan şey ise, köy, hane, köle işletmeciliği ya da feodal bir malikane gibi üretim birimlerinin varlığıdır. Bu üretim birimleri başka başka üretim birimleriyle olan ellerinde olmayan başka mal ve hizmetleri elde etmek için yine ellerinde olan fazla ürünlerin bir kısmını satmak arzusu içinde olmasıdır. Zaten kapitalizmi de diğer iktisadi sistemlerden ayıran dikkat çekici nokta ise sürekli para kazanma amacının olmasıdır. Bu sürekli para kazanma arzusu rekabet ortamının ateşini daha da körüklemekte ve amansız bir mücadelenin fitili ateşlenmektedir (Burkett, 2005, s. 57).

Sermaye, birikmiş zenginlik olarak tanımlanabilir. Fakat tarihsel kapitalizm olarak sermaye kavramına bakmamız, sermayenin kilit bir konumda olduğunu göstermektedir. Tarihsel kapitalizmden kasıt tarihsel toplumsal sistemdir ve bu tarihsel toplumsal sistemin ayırt edici özelliği ise sermayenin kendisini büyütebile özelliğidir. Bu sistem de geçmişte yapılan birikim girişimleri yalnızca daha çok sermaye birikiminin sağlandığı kadar sermayedir. Sermayeyi elinde tutanın daha çok sermaye biriktirme arzusu ve bu sebeple amacına ulaşmak için başka kişilerle kurmak zorunda olduğu ilişki bize kapitalizmin yapısını az da olsa anlatmaktadır. Daha önceki sistemler sermaye birikim süreci uzun ve karmaşıktı. Hatta zaman zaman

sistemde farklı sebeplerden ötürü tıkanmalar yaşanmaktaydı. Kapitalizm ile bu durum emeğin yani zorla veya akli çelinerek çalıştırılan işçilerin sistemin içine girmesiyle mallar üretilmeye ve pazarlaması yapılmaya başlanmıştır. Pazarlamanın da sistem içinde yerini almasıyla aracı diyebileceğimiz satıcıların, malların üretim fiyatından daha fazla fiyatlara satması lazımdı bu da kar elde etmek için akla uygun yeni yatırımcıların varlığını gerektiriyordu. Bu bahsini ettiğimiz olaylar zinciri modern zamanlardan önce tam olarak tamamlanamazdı. Bunun sebebi ise birkaç ögenin (üretim, dağıtım, yatırım gibi) varlığının eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Tarihsel kapitalizm ile beraber “piyasa” yoluyla işlem görebilecek olan süreç yaygın bir metalaşma sürecini doğurmuştur. Sermayeyi elinde tutanlar (buna kapitalistler diyebiliriz), daha fazla sermaye ulaşabilmek için daha çok ürünün metalaştırılmasını sağlamıştır. Üretim süreçleri de bu karmaşık meta zinciri ile birbirine bağlanmaya başlamıştı. Meta zincirinin oluşmasıyla kapitalistler sermaye oranlarının ne ölçüde büyüyebildiğini görmektedirler. Kapitalistler ayrı ayrı değerlendirildiklerinde “rekabet” sürecinin bir işlevi haline gelmişlerdir ya da durumunu daha da geliştirenler tekeller denilen piyasa işleyişlerinde daha çok kazanç elde etmeye başlamışlardır (Wallerstein, 1992, s. 11-14).

Sermayeyi, sanki kendiliğinden tatmin olmamış ihtiyaçların en çok olduğu yere yatırım yapıyormuş gibi düşünen neo-liberaller; durumun böyle olmadığı pek tabii bilmektedir. Sermaye, en çok kar getirecek olan yere yatırım yapar ve bunu yaparken de nüfusun temel ihtiyaçları üzerinden değil de ödeme gücü yüksek olan kesime yönelik mal ve hizmet sunmaktadır. Bu da yoksulun daha yoksul, zenginin ise daha zengin olduğu bir durumu yaratmaktadır. İşletmecilerin kendi aralarındaki rekabetin güçlenmesi malların ve üretkenliği ve teknik yenilenmenin niteliğinin hızlandırılmış olduğu sektörlere bakıldığında aslında ödeme gücü yüksek olan kesime hitap eden malların üretiminin yapıldığını görebilmekteyiz. Bu durum da az önce sözünü ettiğimiz gelir merdiveninde alt sıralarda yer alan grupların yaşam kalitelerinin ve koşullarının düşmeye devam etmesine sebep olmaktadır (Gorz, 1993, s. 29-30).

Sermaye ve ekolojik kriz arasındaki ilişkiyi Joel Kovel “*Doğanın Düşmanı*” isimli kitabında 1984 yılında yaşanan “Bhopal kazası” olarak da bilinen endüstriyel bir kazayı örnek göstererek anlatmıştır. Bir şirketin bir ülkeyi, çalışanları, ülkede yaşayanları, doğayı nasıl etkilediğini çarpıcı bir şekilde gözler önüne sermektedir. Olaydan sonra şirkette olay üzerinde yetkili olan kimseler sadece 2 yıl ceza alarak ve çok az bir miktar para cezasına çarptırılarak bu durumdan kurtulmuş ve şirket başka bir şirket ile ortaklık sağlayarak yeniden piyasada üst seviyelere yükselmiş ve yıllık gelirini 24 milyar dolar gibi bir rakama ulaştırmıştır. Tablonun diğer tarafında ise 8000 kişinin anında ölümüne, 500.000 kişinin yaralanmasına neden olmuş ve olayın üzerinden 20 yıl geçmesine rağmen topraktaki toksik oranı normal değerlerin kat kat üzerinde olduğu tespit edilmiştir (Kovel, 2017, s. 49-52).

Karl Marx'ın tanımına göre sermaye, emeği aç gözlü bir şekilde tüketen, işçiyi sakatlayan bir "canavar" dı. Geleneksel tanıma ek olarak bu tanım emekle birlikte doğaya da uygulandığında, ekolojik krizin bütün esaslarını ortaya koymaktadır. Meta, ekonomik eylemlerin ortaya çıkması ile birlikte doğmuş ve meta üretimi sermayenin var olmasıyla beraber yaygınlaşmıştır. Marx'a göre bir metanın "kullanım değeri" ve "değişim değeri" vardır. Kullanım değeri metanın sürekli gelişen ihtiyaç ve istekler çizelgesindeki yerini ifade ederken; değişim değeri ise metanın "meta oluşunu" yani mübadele edilebilirliğini temsil etmektedir. Buradan yola çıkarak sermaye hakkında genel bir ifade de bulanacak olursak eğer sermaye, meta üretiminde değişim değerinin kullanım değerine karşı üstünlük sağladığı bir rejimdir. Meta üretim süreci, değişim değerinin kullanım değerine nazaran daha fazla önem kazanmasının bir göstergesidir ve bu durum iki eksenli bir bozulmaya sebep olmaktadır. İlk olarak doğanın metalaştırılması söz konusudur ve bunun içine insanlar ve bedenleri de dâhildir. Sermaye ilişkilerinin bitmek bilmeyen rekabetçi kar elde etme arzusu devam ettiği sürece bir yerde üretim koşulları bozulacak ve dolayısıyla ekosistemde bundan payını alacaktır. İkinci olarak ise, bu bahsettiğimiz etki üretim doğal koşullarını tamamen yıkacak şekilde kirletmek yoluyla doğrudan veya işçilere verilen sağlık hizmetlerine harcanmak üzere para ayırma gibi idari önlemler ile çevreye mal edilen maliyetlerin tekrardan içselleştirilmesinde olduğu şekilde dolaylı olacaktır (Kovel, 2017, s. 62-65).

Kapitalizm de üretim araçları kişinin emeğinin içine çeken bir yapıya sahiptir. Bu durum şunu ortaya çıkarmaktadır, işçi üretim koşullarını değil üretim koşulları işçiyi kullanmaya başlamıştır. İşçi üretim araçlarının denetimi altına girip onun bir uzantısı haline dönüşmektedir. İşçiler, ürettiği şeylere yabancılaşmakta, onlardan bağımsızlaşan, onların emeğinin bir çıktısı olan şeyler meta, sermaye, para şeklini dönüşüp özerk bir hal almaya başlamaktadır. Sermayenin, geniş ölçekte büyüyüp yeniden üretilmesi ve emeğin sömürüsüne dayanmaktadır. Aslında *kapitalizm mülksüzleştirerek sermaye biriktirmek*. Bunun için de öncelikli olarak emeğinin sömürüleceği bir işçi kitlesinin oluşmasına sebep olmaktadır. Bu toplum oluşturulurken bazı kesimler, mülksüzleştiriliyor, proleterleştiriliyor, yaşamak ve üretmek için gerekli olan araçlardan yoksun bırakılmasını gerektirmektedir. Kapitalizmin ilk çıktığı 13. Yüzyıldan itibaren günümüze kadar baktığımızda bu durum gelişerek devam etmiştir. İlk başlarda "çitleme" ile başlamış olan el koyma süreci şimdilerde neo-liberal politikaların geçerli olduğu, uluslararası dev şirketler, mülk sahibi sınıflar tarafından el konulmamış, yağmalanıp, tahrip edilmemiş, özel sınıf kategorisine girmeyen hiçbir yer kalmamıştır. Kentsel dönüşüm adı altında talan edilen kentler, tohumun, toprağın, suyun bir meta, kar, kazanca dönüşmesi ortak yaşam alanlarının yavaş yavaş yok olmaya başladığını ve yaşam için gerekli koşullardan giderek uzaklaşıldığını görebilmekteyiz (Başkaya, 2017, s. 22-27).

Rekabetçi üretim yöntemleri, aslında kapitalist sistemin özünü oluşturan hususlardan biridir. Yukarıda bahsini ettiğimiz ticaret ilişkileri, meta üretim, sermaye ve sermaye birikimi bu

rekabetçi ortamın daha da güçlenmesine sebep olmuştur. Bu güçlenme ise insanın ve doğanın sömürülmesine yol açmış ve bu sömürü durumu halen devam etmektedir.

1.1.1.3. Nükleer Çılgınlık

Dünya nükleer silahlarla ilk olarak 1945 yılında tanışmıştır. ABD'nin Japonya'ya olan saldırısından yaklaşık 20 gün önce 16 Temmuz'da "Trinity" isimli bir atom bombasıyla ilk nükleer silah denemesi yapılmıştır. Bu tarihten itibaren yani 1945-1996 yılları arasında toplam 2000 nükleer silah demesi yapılmıştır. Suyun altında ve atmosferde gerçekleştirilen nükleer denemeler, nükleer atıkların çevreye olan olumsuz etkisi sebebiyle yasaklanmıştır. Hatta nükleer denemeler kim tarafından ne için yapılıyor gibi kriterlere bakılmaksızın yasaklanmasını öngören "*Nükleer Denemelerin Yayılmasının Engellenmesi Antlaşması*" hiçbir ülke tarafından imzalanmamış ve bu yüzden yürürlüğe girmemiştir (Sarıgül, 2017). Ülkelerin nükleer silah konusundaki yaklaşımları, her şeyde olduğu gibi kendi çıkarları doğrultusunda gerçekleşmektedir. Nükleer silaha sahip olmak bir gövde gösterisi haline de dönüşmektedir. Ülkeler, nükleer silahın çevresel etkilerini ve insanlık açısından verdiği zararları göz önüne alarak yaklaşımlarına yön vermektedirler. Nükleer faaliyette bulunan ülkelere bakıldığında kapitalizmin her alanda gelişen bir yapıya sahip olduğunu söyleyebiliriz. Nükleer yatırımlar, dünya piyasasında kendini var edebilmenin, rekabet için yeni bir alanın yaratılmış şeklidir diyebiliriz.

İlk nükleer reaksiyon ise 2 Aralık 1942'de Chicago Üniversitesi'nde gerçekleştirilmiştir. İlk nükleer reaktörler ABD ve Rusya arasında olan Soğuk Savaş'ın başlarında bir rekabet sonucu ortaya çıkmıştır. İlk sivil amaçlı nükleer elektrik üretimi 1954 yılında Rusya'da gerçekleştirilmiştir (Demirer, 2012, s. 43).

Nükleer güç, enerji sektörüne de yön veren bir etkiye sahiptir. Fosil yakıtların tükenebileceği düşüncesiyle, ülkeler farklı enerji türlerine yoğunlaşarak ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmaktadırlar. Dünyada genel olarak enerji üretim alanlarının oranlarına bakılacak olursa önceliği %64,5 ile fosil yakıtlar almaktadır. Daha sonra, %16,6'lık oran hidrolik enerjisinden, %17,1'lik oran nükleer enerjiden ve %18'lik oran ise yenilenebilir enerji kaynaklarından sağlanmaktadır. Ayrıca dünyada 56 ülkede toplamda 284 araştırma reaktörü faaliyet göstermekte ve ticari olarak da işletilen 439 nükleer reaktör bulunmaktadır. Yine dünyada 32 ülkede, nükleer jeneratörlerden faydalanılarak global elektriğin %16'sı üretilmektedir. Sadece enerji üretmek amacıyla değil, askeri, ticari, araştırma amaçlı nükleer reaktörler üzerinden çalışmalar yürütülmektedir. En çok nükleer faaliyet yürüten ABD'de ise sadece sivil amaçlı 104 ticari nükleer reaktör bulunmaktadır (Yıldırım ve Örnek, 2007, s. 32-33).

Nükleer enerji henüz son 50 yılda gelişim gösteren ve yeni diyebileceğimiz bir enerji türüdür. 1970'li yıllarda yaşanan petrol krizle beraber ülkelerin nükleer güce olan bakış açıları değişmiş ve petrole bağımlı birçok ülke nükleer enerjiye geçiş yapmışlardır. Nükleer enerji

kullanımı teknolojik gelişmeler ile paralel olarak ilerleme göstermektedir. Pek çok alanda kullanılan nükleer enerjinin günümüzde en çok kullanıldığı alan elektrik üretimidir. Endüstri, tıp ve silah sanayinde de kullanılan nükleer enerji özellikle silah sanayindeki gelişmeler ile büyük bir tehdit unsuru haline gelmiştir. Çünkü günümüzde çıkacak herhangi bir savaş da sadece savaşa dâhil olan ülkeleri değil tüm dünyayı, insanlığı ilgilendiren bir hal almaktadır. ABD, Fransa, Rusya, İngiltere, İsrail, Çin, Hindistan, Güney Kore, Pakistan nükleer silah barındıran ülkelerdendir. Günümüzde diğer enerji üretim alanlarının giderek azalması nükleer enerjiye olan ilgiyi daha da artırmaktadır (Temurçin ve Aliğaoğlu, 2003, s. 26)

Nükleer enerji kullanımının yaygınlaşması, nükleer enerjinin kullanımı konusundaki görüşlerinde çoğalmasına ve avantaj, dezavantajları bakımından tartışmalar yürütülmesine olanak sağlamıştır.

Nükleer enerjinin avantajlarından bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz (Temurçin ve Aliğaoğlu, 2003, s. 27):

1. Diğer enerji sektörlerine oranla hammadden daha fazla enerji üretimi sağlar. 1kg kömürden 3 kWh enerji üretilirken, 1 kg petrolden 4 kWh elektrik enerjisi üretilmekte ve 1 kg uranyumdan ise 50.000 kWh elektrik enerjisi üretilmektedir.

2. Enerji üretimi sırasında çok fazla hammadde ihtiyacı duyulmadığı için hammadde maliyetleri düşüktür.

3. Bugün ki rezervlerle bile nükleer santrallerin ortalama 150 yıl yetebileceği hesaplanmıştır. Bu yüzden potansiyel rezervleri yüksektir.

4. Nükleer enerji santralleri, kurulan diğer enerji santrallerine göre daha az arazi kullanımı sağlar.

5. İleri teknoloji kullanılarak atık dönüşümü sağlanabilmekte ve farklı şekillerde kullanılabilir.

6. Nükleer enerji üretilen yakıtın ortalama 10 yıl depolanmasına imkân sağlamaktadır. Bu durum da dışa bağımlılığı azaltma konusunda etkili bir durumdur.

Nükleer enerjinin dezavantajları ise (Temurçin ve Aliğaoğlu, 2003, s.28):

1. Nükleer enerji üretimi öncesi, üretim sırası ve üretim sonrasında çıkan radyoaktif maddeler sebebiyle çevresel tehlike arz etmektedir. Hatta ortaya çıkan atık maddelerin zehirliliğin %99'u yaklaşık 600 yıl devam etmektedir.

2. Nükleer enerji üretiminin hammaddesi olan uranyumun üretilmesinde de çok fazla atık ortaya çıkmaktadır. 1 ton uranyumun sağlanmasından sonra yaklaşık 20.000 ton atık çıkmaktadır.

3. Kullanılmış reaktör yakıtının ve yüksek seviyeli atıkların gömülmeleri için taşınması gerekmektedir. Bu sırada da çevrede tehlike yaşanması söz konusudur.

4. Nükleer santral kurulumunda coğrafi bölgenin önemi büyüktür. Soğutma suyuna yakınlık ve Pazar seçilen coğrafi bölgenin özelliklerini oluşturmaktadır. Bu yüzden deniz, göl kıyıları, büyük akarsu kıyıları, haliçler tesis kurulumu için uygun alanlardır.

5. Kaza riski yüksek olan nükleer santraller de, doğal afetlerin yaşanması durumunda bu risk daha da artmaktadır.

Pek çok farklı nükleer santral tipi vardır. Bazı santraller diğerlerine oranla daha güvenlidirler. Fakat şunu da hatırlatmak gerekir ki, Çernobil reaktörü de vaktinde uluslararası nükleer güvenlik kurumları tarafından “güvenli” ilan edilmiştir. Fakat 1986 yılında ise beklenmedik bir felaket yaşanmıştır ve Rusya dahil olmak üzere birçok ülke bu durumdan olumsuz etkilenmiştir. Nükleer santral kurmak kadar kurulan bir santralin ortadan kaldırılması da hem uzun yıllar almakta hem de santralin kurulum maliyetinden daha fazla bir maliyete sebep olmaktadır. Nükleer atık sorunu ise hale tam olarak çözüme kavuşturulmamış bir konudur. İngiltere’de faaliyet gösteren bağımsız bir komitenin raporuna göre, nükleer enerji atıklarının yerin birkaç yüz metre altına gömülmesini önermiştir. Böyle bir şeyin yapım maliyeti ise 10 milyar sterlin (18,2 milyar dolar) gibi bir rakamdır. Maliyetinin yüksekliği dışında böyle bir nükleer enerji çöplüğünün kurulması birkaç on yıl sürebilecektir (Münir, 2006, s. 8).

Yaşanılan nükleer santral kazaları ve çıkan atıklarından kaynaklanan radyasyon, denetlenemez ve gözlemlenmesi zor olması sebebiyle dünya çapında felakatlere yol açabileceği düşünülmekte, korkutucu olduğu kadar gelecek kuşakları da etkileyen bir durumdur. Nükleer atıkların yönetimi konusunun ise başka bir tartışma konusudur. Nükleer atıkların yarısının bile yok olması için binlerce yıl sürebilecekken, atıkları tehlikesiz olarak yöneten bir teknoloji maalesef hala mevcut değildir (Demirer, 2012, s. 149-150).

1.1.1.4. Daha Çok Tüketim

Her şeyin hızla ilerlemesi, küresel ağın dünyanın her yerine yayılması daha çok üretim yapılmasına sebep olurken bir yandan da daha çok tüketime de sebep olmaktadır. Dünya hızla bir çöplüğe dönüşmekte, insanlar ellerinde ne varsa çevreye atmaya devam etmektedir. İnsanlık bir şey üretirken doğadan bir şey çekerler ve tükettiklerinde ise o şeyi atarlar yani kirletirler. Kapitalist üretim tarzının dünyaya hâkim olması ile beraber hemen hemen her alanda (üretim, tüketim, nüfus, enerji kullanımı ve kentleşme) çok büyük artış ve yoğunluklar görülmeye başlanmıştır. Bu artış işe gezegenimizin, dünyamızın, suyumuzun, havamızın, toprağımızın kirlenmesi, aşınması, tahrip edilmesi, yok olması demektir. Fabrika, nükleer tesis gibi kullandığımız birçok ürünün üretildiği yerler gezegenimizin en çok kirlenmesine

sebepe olan unsurların başında gelmektedir. Nehirlerin, ırmağın, okyanusların kirlenmesi, toprağın ilaçlardan zehirlenmesi, ozon tabakasının seyrelmesi, atmosferin ısınması ve şu an başımızdaki en büyük sorun olan iklim değişikliği sorunu; bunların hepsi aşırı tüketimin birer çıktısıdır. (Başkaya, 2016, s. 38).

Tüketim alışkanlıklarımız ilk olarak coğrafi keşiflerle değişim göstermiştir diyebiliriz. Yeni yerlerin keşfi aynı zamanda yeni ürünlerinde keşfedilmesine, bir yerde yetişen ürünün başka bir yere taşınmasına, taşındığı yerde daha değerli bir hale gelmesine sebep olmuştur. Bir zamanlar lüks olan kahve ve şeker gibi ürünler zamanla temel ihtiyaç haline gelmeye gelmiş ve daha kolay ulaşılabilir olmuşlardır. Kıtalar arası değişimler, pazarların genişlemesi, yeni ürünlerin keşfi gibi unsurlar ile tüketim alışkanlıklarımızda farklılık yaşanmaya başlamış ve bu değişen alışkanlıklara göre de ürün tüketimimiz artmıştır.

Sanayileşme sonrası dönemde, kapitalizmin de büyük bir etkisi ile sadece iş gücü olarak görülen işçi sınıfı aynı zamanda bir tüketici sınıfına dönüşmeye başladı. Bu dönüşüm daha çok kapitalistlerin eliyle oldu. Çünkü onlara göre işçiler en iyi üretici iken tüketici olarak da yararlı bir hale gelebilirler. Bunu yapmanın en kolay yolu ise işçinin daha yüksek zevklerle donatılması, üretim için kontrol altında tutulan bedenlerinin artık tüketim için de kontrol altında tutulması ile başarılı olunacaktır. İşçilerin böyle bir değişime girmelerindeki diğer bir etken durum da metaların üretiminin çok olması ve bu çoklu üretim için de tüketici bir kitlenin olma ihtiyacıdır. Bu anlayış ise zamanla yaygınlaşarak kendini ispatlamış ve farklı şekillerde tüketim grupları oluşmaya başlamıştır. Kapitalizmin ilk yıllarında piyasa da var olmak sahip olunmaya, malların kullanım değeri, değişim değerlerine de tabiydi. Kapitalizm sonrası ise takasın yerini paranın alması, parasallaşma ile birlikte ürünler satılmak için üretilmeye başlamıştır (Senemoğlu, 2017, s. 66-67). Bu duruma Marx farklı bir pencereden bakarak metanın görünümünü şu şekilde ifade eder:

“Londra’nın en hareketli sokaklarında mağazalar birbirine sıkışmış durumda sıralanırlar, onların görmeyen cam gözlerinin gerisinde evrenin bütün zenginlikleri, Hint Şalları, Amerikan tabancaları, Çin porselenleri, Paris korseleri, Rusya Kürkleri ve Tropiklerin baharatı serilip gider. Ama bunca ülke görmüş olan bu malların hepsi, kısa ve özlü £., s., d. [sterlin, şilin, peni] harflerinin izlediği rakamların kazılı olduğu beyazımsı etiketleri alın yazısı gibi üzerlerinde taşırlar. Dolaşımda kendini gösteren metanın sunduğu görünüm budur” (Marx, 1970, s. 165).

Dünya değiştikçe yerel üretim yapan ülkeler zamanla ulus aşırı üretim yapmaya ve üretilen ürünler uluslararası bir dolaşım ağı içine girmeye başlamıştır. Küreselleşmenin de etkisi ile sınırlar aşılmaya, ekonomik anlamda her yere yayılmaya başlamıştır. Zygmunt Bauman’da tüketim ve tüketim toplumu kavramlarını küreselleşme ile bağlantılandırarak tanımlamıştır. Bauman’a göre içinde var olduğumuz toplum bir tüketim toplumdur. Tüketim toplumu sadece tüketim ürünlerini çok fazla tüketmek anlamına da gelmez. Ona göre tüketim toplumu, bu zamana kadar görülen başka toplumlardaki tüketicilerden tamamen farklıdır. Tüketim

gün geçtikçe insanlık için yaşamsal bir pratik haline gelmiştir. Tüketim toplumunda, tüketim nesnelere geçicileşmeye ve tüketim alışkanlıkları da buna paralel olarak değişim göstermeye meyillidir (Senemoğlu, 2017, s. 68-70).

Son 25 yılda çok uluslu şirketlerin piyasaya yön vermesi ile beraber pazarlama ve reklam anlayışları da değişti ve daha çok insanların yani tüketici kesiminin duygu ve algılarına yönelik bir pazarlama anlayışını uygulamaya başlamışlardır. Bunun en güzel örneklerinden birisi ise ABD asıllı "Coca Cola Company" şirketinin Türkiye'de Ramazan ayı için Türk halkının görüş ve isteklerine uygun kurulan sofralarda başkahraman gibi gösterilmesidir. Yapılan bu ve bunun benzeri reklamlar tüketici kitlede olumlu etkiler bırakmakta ülkemizde de oldukça çok tüketilen bir içecek haline gelmesine vesile olmaktadır.

Çok uluslu şirketlerin pazarlama politikaları ile ucuz üretim, hammadde ve nakliye gibi giderlerin maliyetinin düşük olması gibi etkenler sebebiyle ürünlerin fiyatının düşmesi, tüketicilerin alım gücünün iyileşmesi ile beraber tüketim kültürü de ortaya çıkmıştır. Tüketim kültüründeki bazı özellikler (sürekli değişen ve artan tüketim arzusu, her şeyden daha fazla sahip olma isteği, gösteriş merakı vb.) yeni ihtiyaçların ortaya çıkarılması ve bu ihtiyaçların bir sınırının olmaması gibi tüketim kültürünün mantığı olan ilkeler ile beraber, tüketim seviyesinde artış gözlenmekte ve daha fazla tüketim yapma arzusu her kesim içinde farklı şekillerde kendini göstermektedir (Savaş, 2012, s. 135-136).

Kapitalizm, insanların ufak yönlendirme ve zihinlerindeki oynamalarla her şeyi tüketebileceklerini, her şeyi meta haline getirebileceklerini göstermiş ve bunda başarılı olmuşlardır. Her gün daha fazla tüketmek için, daha çok şeye sahip olmak için her şeyin en iyisi bende olsun, marka olsun, modayı takip etmeliyim diyerek uyanan bir tüketim toplumu var olmuştur. Kapitalizm en çok istediği şeyi başarmış, dünyayı büyük bir pazar haline getirmiştir. Peki, dünya buna ne kadar daha dayanabilir? Sınırlı kaynaklar içinde yaşadığımız gezegende, insanların sınırsız arzu ve isteklerinin yönetimiyle bu durum ne kadar daha devam edebilecek? Tüketim çılgınlığıyla biz mi dünyayı yok edeceğiz yoksa dünya mı bizi yok edecek? Aslında bu soruların cevapları gözümüzün önünde, hayatımızın içindedir. Bu bir savaşa kazanan olması çok zor, her iki tarafta önemli dediği şeyleri kaybetmeye mahkûmdur. Bir şeylerin değişmesi elzemdir.

1.1.1.5. Emperyalizmin Yeni Boyutu: Ekolojik Emperyalizm

Emperyalizm, kapitalizmin sermaye birikimi arayışı içerisinde gelişim göstermiş ve bir yağma şeklini almıştır. İlk defa kapitalizmin merkantilist döneminde görülmeye başlayan emperyalizm, sömürge siyasetinin bir devamı niteliğindedir. Emperyalizm, Latince "imperium" sözcüğünden gelmektedir ve diktatörlük ve keyfi yönetim gibi anlamlar içermektedir. Kavram, 1870'ler İngiltere'sinde yaygın olarak kullanılmaya başlamıştır. O zamanın Başbakanı olan Disraeli, emperyalizm kavramını, sömürge üzerine kurulu olan

imparatorluğunu güçlendirme ve genişletme politikalarını tanımlamak için kullanmıştır. Böylelikle emperyalizm kavramı, sömürgecilikle eşdeğer bir anlam kazanmıştır (Bağce, 2003, s. 65). 19. Yüzyılda İngiliz yayılcılığı üzerine inceleme yürüten birkaç tarihçi yayılcılığı, serbest ticaret emperyalizmi olarak değerlendirmiş ve modern zamanların ekonomik genişlemesi olarak nitelendirdikleri için bu emperyalizme sömürgecilik denemez düşüncesi vardır (Reyhan, 2014, s. 495).

Emperyalizm kavramına yüklenen anlam günümüzde olumsuz bir durum içerisindedir. Emperyalizm kimi zaman ekonomik boyutuyla ele alınmakta kimi zaman da kültürel ve siyasal boyutu ile incelenmekte ve farklı birçok anlam yüklenmektedir. Fakat emperyalizm kavramını tarihsel ve ekonomik anlamıyla değerlendirmek daha yaygın bir durumdur (Bağce, 2003, s. 65).

Klasik Marksist ve çağdaş eleştirel emperyalizm kuramları genel olarak, iktisadi, sosyal, politik sistemler üzerinde durulduğu ve emperyalizmin ekoloji/biyoloji sistemleri üzerindeki tahribatı yok sayılmaktadır. Bu sebeple ekolojik emperyalizmi bu kuramlar ışığında tanımlamak oldukça güç bir durum haline gelmektedir (Reyhan, 2014, s. 499).

Ekolojik emperyalizm kavramı ilk olarak 1980'li yıllarda birkaç ekolojist ve politik iktisatçı akademisyenler tarafından kullanılmaya başlanılmıştır. İlk zamanlar daha çok çevre tarihi ve sömürgecilik analizleri kapsamında gündeme gelmeye başlamıştır. 2000'li yıllarla beraber ise ekolojik emperyalizmin kapsamı değişmiş ve yaşanan ekolojik ve ekonomik krize paralel olarak anlamı değişmeye başlamıştır. Fakat ekolojik emperyalizm kavramı maalesef hala net bir çerçeveye kavuşmuş değildir (Reyhan, 2012, s. 13-14).

Lenin'in yazmış olduğu "*Emperyalizm*" isimli kitabında emperyalizmi, kapitalizmin en yüksek aşaması olarak değerlendirmektedir. Buradan yola çıkarak da kapitalizm ve emperyalizm arasındaki var olan organik bağ ortaya çıkmaktadır. Günümüzde de kapitalizmin en son aşaması emperyalizm olarak algılanmaktadır ama bu aşama bütün yaşamı, ekosistemleri kapsayacak bir büyüklüğü ulaşmaktadır. İşte tam da bu aşama da emperyalizmi sadece basit bir şekilde ele alıp adlandırmak yanlış ve eksik olacaktır. Emperyalizm artık ekolojik bir boyut kazanarak "ekolojik emperyalizm" olarak adlandırmak çok daha doğru bir tercih olacaktır (Reyhan, 2012, s. 137-138).

Ekolojik emperyalizm kavramının genel kapsamı hakkında bir çıkarımda bulunursak daha çok çevre tarihi alanında bir sömürgecilik faaliyetleri olarak incelendiğini görebiliriz. Çevre tarihi alanı 20. yüzyıldan sonra gelişme gösteren ve üzerinde çalışma yürütülen bir konudur. Çevre tarihi araştırmalarında daha çok geçmişten günümüze kadar insan topluluklarının çevreye vermiş olduğu zarar üzerinde durulmaktadır. (Reyhan, 2012, s. 148).

Bu alanda çalışan ve ekolojik emperyalizm kavramına global bir etki kazandıran Alfred Crosby, kavramı aynı isimli kitabıyla ortaya çıkarmıştır. Crosby bu kitabında sömürülen ülkelerdeki zengin tür çeşitliliğinin, Avrupalılar tarafından sömürgeci faaliyetleri sonucu nasıl

yok olduğu, kıtaların keşfinin, gen transferlerine sebep olduğunu ve bu yüzden transfer bölgelerinde yaşanan ekolojik yıkımı ekolojik emperyalizm kavramı ile açıklamıştır. Crosby'nin uzmanlık alanı bulaşıcı hastalıkların incelenmesidir. Bu sebeple de ekolojik emperyalizm kavramını anlatırken “Eski Dünya (Avrupa ve Asya)” ile “Yeni Dünya (Amerika ve Avustralya)” arasında sömürge faaliyetleri sonucu taşınan mikropların, genlerin; o bölgede yaşayan yerli halkın bu taşınan mikroplara karşı bağışıklığının olmaması, yeni hastalıklara karşı savunmasızlaşmaları, enfeksiyonlara sebep olunması ve tüm bunların ölümle sonuçlanması gibi bir dizi olayla bağlantılandırarak anlatmıştır (Crosby, 2004).

Crosby'nin bu kavramsallaştırması pek çok kişi tarafından eleştirilmiştir. Örneğin çevre tarihi yazarı Joachim Radkau, Crosby'nin hastalıklar üzerinden emperyalizm kavramını anlatmasının eksik olduğunu hatta hastalıklar konusunun emperyalizm kavramının en az anlam ifade ettiği alan olduğunu söylemiştir. Ona göre Crosby'nin kitabından bir ders çıkarmak gerekirse bu ders: “küreselleşme bir yandan insanlığın pek çok kesimi için yıkıcı olabilirken, ekolojik bakımdan kaçınılmaz, önlenemez ve geri çevrilmez bir süreçtir ve bu sürecin adaletsizliği insanları öfkelenirse de kazananlar tarafında yer almak tercih edilir bir şeydir” şeklindedir (Radkau, 2020, s. 267-270).

Crosby'nin çözümlemesi esas olarak biyolojik yayılma üzerine kuruludur ve bu sebepten ötürü emperyalizmin asıl önemli noktaları olan politik-ekonomik olguları üzerinden emperyalizm ile doğrudan bir bağlantı kurmamıştır. Yaşadığımız kapitalist dünya ekonomisinde merkez-çevre ilişkisi üzerinden merkez ülkelerin çevre ülkelere olan baskılarını ya da farklı merkez ülkeler arasındaki rekabetin ekolojik döngüye olan etkisi üzerinden bir çözümleme yapmamıştır. Crosby'nin bakış açısı ile olay ele alındığında ekolojik emperyalizm, Kristof Colomb'un Amerika'yı keşfinin sonrasında on milyarlarca yerli halkın mikrop ve gen aktarımı yüzünden (bulaşıcı hastalıklar) ölmesine benzer şekilde, eskiden coğrafya olarak birbirlerinden uzak sayılan bölgelerin aralarındaki karşılaşmalar neticesinde sadece biyolojik bir güç olarak anlatılıyordu. Bu anlatı da toplumsal üretim ilişkilerine hiç yer verilmemiştir (Foster, 2006, s.301-302).

Ekolojik emperyalizm kavramına Crosby'nin aksine Foster, toplumsal üretim ilişkilerini katarak anlatmaya çalışmaktadır. Çünkü ona göre kapitalizmin ekoloji sorunu karmaşık bir yapıya sahiptir. Ekolojik emperyalizm konusunu bütün bir gezegeni göz önüne alan bir çözümleme ile anlatırsak sorunun çözümüne de kolay ulaşabiliriz. Evrensel düzeyde yaşanan ekolojik yıkımın/çürümenin sebebinin dünya kapitalist sistemindeki ayrışmalar sonucu olduğunu varsayabiliriz. Çünkü, dünya ekonomisi birbirleriyle doğrudan ve şirketler yolu ile dolaylı olarak çekişen birçok ulus-devlete bölündüğünü görmekteyiz. Ayrıca bu sistemde hiyerarşik bir yapının olduğunu söylemekte yanlış olmaz. Bu kaniya varılmasının sebebi ise uluslararası iş bölümü konusunda ülkelerin birbirlerinden farklı coğrafyalardan oluşu, bağlılık ve egemenlik ilişkilerinin hâkim olduğu bir dünyada merkez-çevre ilişkisi de doğmaktadır (Foster, 2006, s. 302).

Kapitalizmin, ekolojik emperyalizm ile olan ilişkisi daha önceki başlıklarda bahsini ettiğimiz sermaye birikimi, petrol, nükleer gibi konular ile de yakından ilgilidir. Ekolojik emperyalizm kavramının küresel bir etkiye sahip olmasından sonra ortaya çıkan muhalif hareketler başka bir kavram olan “ekolojik borç” u gündeme getirmişlerdir. Ekolojik borç en geniş anlamıyla, Kuzey’in sanayileşmiş ülkelerinin Üçüncü Dünya ülkeleri dediğimiz ülkelere yaptığı, çevre tahribatı, kaynak için yapılan yağma ve talanlar ve gelişmiş sanayiye sahip ülkelerin sera gazlarının gönderilmesi gibi, çevresel mekânların atık boşaltmak için işgal edilmesi benzeri sebepler dolayısıyla biriktirdiği borç olarak tanımlanmaktadır. Peki bu borcun sahibi kim, “kim kime borçlu?” (Foster, 2006, s. 313).

Ekolojik borç tartışmasında asıl olan iki boyut vardır. Bunlardan ilki, ekolojik emperyalizmden etkilenen ülkelerde yaşanan toplumsal-ekolojik tahribat ve sömürü. İkincisi ise, küresel olan ortak mülke emperyalist bir tarzda el konulması ve bu alanın emme kapasitesinin eşitsiz bir şekilde sömürülmesi. Ekolojik emperyalizm sorununa karşı gelişen ekolojik borç yaklaşımının kapsamı her ne kadar geniş olsa da iklim değişikliği sorununun aciliyeti ile beraber en somut gösterge olan karbon borcu üzerinden odaklanılıp bu konu üzerinden birtakım çalışmalar yürütülmeye başlanmıştır. Ekolojik borç eylemcileri her geçen gün kapitalizmin gelişmiş güçleriyle yüzleşiyor ve durumun ne kadar vahim olduğu bir kez daha anlaşılıyor. Toplumsal ve ekonomik denge olmadan ekolojik bir sürdürülebilirlikten bahsetmek oldukça güç bir konudur. Ekolojik emperyalizm sorunu ile mücadele etmemiz şu an ki yaşadığımız ekolojik yıkımın en uygulanabilir çözüm yolu olabilir. Küresel ortak mülk (okyanuslar, ormanlar), atıkların biriktiği çukurlar haline gelmişlerdir ve artık çukur dolmuş hatta böyle giderse taşma noktasına dahi gelmiştir. Bu duruma karşı mücadele etmek istiyorsak, günümüze kadar devam eden bu düzene bir dur demeliyiz (Foster, 2006, s. 315-319).

1.2. Kapitalizm ve Ekoloji Zıtlığı

Kapitalizmin ilk yıllarından itibaren günümüze kadar ilerleyen sürece kısa bir bakış attığımızda göreceğimiz ki, doğa sürekli olarak bir sömürü altında kalmıştır. Kapitalist üretim şekillerinin her geçen gün yaygınlaşması ve sermaye birikiminin giderek daha büyümesi ile beraber doğa üzerindeki baskılar da kuvvetlenmiş ve ciddi sıkıntıları meydana getirmeye başlamıştır. Kapitalizm sürekli olarak büyümek isteyen, daha çok sermaye birikiminin sağlanmasını sağlayan, her şeyin meta haline getirildiği (doğa da buna dahil) bir sistemdir. Kapitalizm ve ekoloji zıtlığı sanayi devriminden beri var olan bir durum. Biri gücüne güç katarken diğeri her gün biraz daha tükenmekte, güç kaybetmektedir. Joel Kovel 'in dediği gibi *“Buzdağına çarpacak üzere olan Titanik'teki gibi... Bazı insanlar başına gelecek felaketi düşünmeden olayı en iyi görebileceği kamaraya doğru koşuyor”* (Falakoğlu, 2011).

Kapitalizm doğaya aldırmadan, daha fazla kar elde etmek için doğayı tahrip eden, sürekli büyüme arzusu ile yaşanan toplumsal ve ekolojik sorunlara çözüm bulduğunu savunan bir sistemin sonuna gelmek üzere. Kapitalizm kendi açtığı yaralara ilaç olabilir mi? Bu konu çalışmamızın ikinci bölümünün içinde tartışılacaktır.

Kapitalizm her anlamda insanlığın ve doğanın sınırlarını zorluyor. Yapılan araştırmalar sonucu hazırlanan raporlarda dünyanın her anlamda kötüye gittiği açıkça görülmektedir. Sınırlı olan kaynaklar azalıyor, flora ve fauna da tür kayıpları yaşanmaya devam ediyor, iklim değişiyor, dünya ısınıyor, yaşanan krizler sonucu insanlar ölüyor. Tüm bunlara karşılık olarak ise çok uluslu şirketler, devletler zenginliklerine zenginlik katıyor, krizi bile bir kar malzemesi haline getirebiliyorlar. Crosby'nin yaptığı Eski Dünya- Yeni Dünya ayrımı ile bir yorum getirecek olursak Kuzey'in insanları Güney'in insanlarından daha çok tüketiyor, doğaya daha çok zarar veriyor. Dünyadaki tüm insanlar ortalama bir Amerikalı gibi yaşamak istese doğanın bu talepleri karşılması için tam dört dünyanın toplam kaynakları kadar kaynağa ihtiyaç vardır. Bu durumun aksine Güney'in insanları gibi yaşasak şu an elimizde olan tek bir dünya ve onun sahip olduğu kaynakların üçte ikisi tüm insanlığa yetebilecekti (Demirer, 2012, s. 16).

İnsanlar, "işlerin alışıla geldiği gibi" devam etmesi halinde ekolojik krize giden yol hızlanmış olmaktadır. Bu durum birçok çevreciye göre, dünyaya bırakılan ekolojik ayak izinin sınırlandırılması demek. Bu durdurmanın sağlanması için ise gerekli olan şey, var olan ekonomik büyümenin durdurulması. Bunu yapacak olan ise büyük ekonomilere sahip olan zengin ülke ve şirketler. Zengin ülke ve şirketler hayat standartlarını yükseltmeye devam ettikçe, gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülke standartlarına kavuşmak için gösterdiği çabalar devam ettikçe ve her bir bireyin ortalama tüketim oranı artıkça, kirlilik gezegenin kaldırabileceği düzeyden çok daha yukarılara çıkacak ve yenilenemeyen sınırlı kaynaklarımızda tükenecek. Yaşanan sorunların pek çok sebebinin sermaye birikiminden yani mevcut ekonomik sistemin işleyişinden kaynaklanıp, şiddetlendiği görüşü yaygındır (Foster ve Magdoff, 2014, s. 33-37). Fakat yaşanan bu sorunlara çözüm olarak sunulan ekonomik onarım veya teknik birkaç düzenlemenin yeterli olmayacağını savunanlar da vardır. Bunlardan biri olan Curtis White 2009 yılında kaleme aldığı makalesinde, kimsenin sormadığı o soruyla insanları bilhassa çevrecileri yüzleştirmektedir: "Bu, neden doğal dünyanın yok oluşu?" (White, 2009). Bu sorunun cevabı bulunabilirse yaşanan sorunlar için etkili ve kalıcı bir çözüm bulunabilir.

1.2.1. Büyü ya da Yok Ol!

Günümüzde ve gelecekte olası etkilerini daha da artıracak olan ekolojik krizin temelinde kapitalist üretim biçimi yatmaktadır. Kapitalizm sonsuz ihtiyaçlarını ve isteklerinin; sınırlı kaynaklar ile gidermeye çalışan, sürekli büyüme peşinde koşan ve bundan dolayı da durumu

daha da derinleştiren bir sistem haline gelmiştir. Kapitalist sistem de büyüme durur veya yavaşlarsa sistem bir krize doğru sürüklenir ve işsizlik sayısında artış olması kaçınılmazdır. Bu yüzden kapitalizm sürekli büyümek zorundadır. Sürekli büyümenin sağlanması için de tüketicilerin yeni ürünlere ihtiyacı varmış imajı verilir ve eski ürünler yerine yenileri tercih edilerek satışlarda artışlar meydana gelir; bu hareketlilik ekonomiyi olumlu yönde etkiler fakat gezegensel olarak da uçurumun eşiğine bir adım daha yaklaşmış oluruz (Magdoff, 2013, s. 42).

Büyüme konusunda politikacılar ya da ekonomi ile ilgilenen kişilerden duyduğumuz en genel söylem, ekonomik büyümenin yaşam kalitesi açısından hayatı daha iyi bir hale getireceğidir. Fakat burada göz ardı edilen bir konu vardır o da çevre. Ekonomistlerin bu görüşüne katılmayan Gus Speth, bu konu hakkında özetle şunları söylemektedir. Ona göre, günümüz dünyasının eküler dini ekonomik büyüme olabilir; ancak dünyanın geneli düşünüldüğünde bu dinin tanrısı başarısız bir tanrıdır. ABD ekonomisinin büyüme konusundaki bitmeyen arzusu çevreye ve birçok topluluğa zarar vermektedir. Bu arzu, gezegensel çapta enerji ve diğer alanlar için kaynak arayışına başlar; gerekli iş imkânlarını sağlayamamaya başlar ve temel insani ihtiyaçları karşılayamayan bir hal alır. Amerikalılar, gerçek meseleler (ülkeyi daha iyi bir yer haline getirmek) ile ilgilenmek yerine bunun ikamesi olabileceğinin düşündüğü büyüme ve tüketim üzerine yoğunlaşırlar. Ayrıca psikolog David Myers, Amerika'da olan yükselen zenginlik ve küçülen ruh halini "Amerika paradoksu" olarak adlandırmaktadır. Bu durumun kısa özeti ise şu, Amerika'da kişi başına düşen GSYH'nin önceki senelere oranla artış göstermiştir fakat, bu yükseliş yaşam memnuniyeti konusundaki görüşleri etkilememiş ve güvensizlik/depresyon gibi durumlarda belirli ölçüde yaşanan artışlardan bahsetmektedir (Speth, 2016).

Speth 'in bahsettiği ABD'deki başarısız olan büyüme durumu aslında kapitalizmin işleyişinden kaynaklanmaktadır. Akademik çalışmalara konu olan sıfır büyümeye dayalı kapitalizm oksimorondan başka bir şey değildir. Bahsedildiği gibi sıfır büyümeli bir durum söz konusu olduğunda kapitalist sistemin durması, başta işçi sınıfı olmak üzere toplumlarda ciddi baskılara sebep olabilecek bir potansiyele sahiptir. Kapitalizmin itici gücü, sonsuz bir sermaye birikimi arzusu ve bu sermayeyi üretecek olan rekabetten beslenmektedir (Foster ve Magdoff, 2014, s. 50-51).

Kapitalist sistem, kar ve birikim yarışının, şirketler, bireysel kapitalistler ve ulus-devletlerin dünya piyasasında sürekli olarak bir rekabetin olduğu bir sistemdir. Bu yarıştan güçlü çıkabilmek için de üretimi genişletmeye ve devamlı artan sermaye birikiminin sağlanmasına yönelirler/yönlendirilirler. Kısaca, kapitalizm normal olarak bir büyüme eğilimi göstermektedir. Bu büyüme gerçekleştiği zaman enerji kullanımı ve tüketimi de artış göstermektedir. 1973'den beri görece olarak durgun sayılabilecek dünya ekonomik büyümesine karşın dünya enerji tüketimi yıllık olarak %2 oranında artış göstermektedir. Bu durum da çevresel olarak farklı sorunları gündeme getirmektedir. Bu durum CO2

emisyonlarındaki artışa sebep olmakta ve ülkelerin dünya sıcaklık oranını düşürme veya belli bir seviyede sabit tutma konusundaki girişimlerini zorlaştırmaktadır (Li, 2015, s. 186-188).

Dünyada hâkim olan kapitalist ekonomiler her ne kadar sistem gereği ekonomik büyümeye itilse de gelişmiş kapitalist ülkeler için aynı şeyi söylemek zordur. Gelişkin kapitalist ülkelerde yavaş büyümenin bir yerden sonra olağan bir ayar olduğunu söyleyebiliriz. Fakat gelişkin kapitalist ekonomiler durgunlaşmaya ne kadar eğilim gösterebilir de büyüme her koşulda gerçekleşmektedir. Sıfır büyüme düşüncesi bir yerden itibaren ütopyadan başka bir şey olmamaya başlamaktadır. Çünkü sıfır büyüme fikri kapitalizmin kendisi ile çelişmektedir. Sermayenin asıl amacı, var olma sebebi, kendini genişletmesi, büyümesidir. Sıfır büyüme düşüncesi kapitalizmin kendi güç ilişkilerinden soyutlanmış bir şekilde düşünülebilir fakat bu konuda başarılı olunabilir mi bir muammadır. Büyüme konusu, çok uluslu şirketler ve kapitalist sermaye birikimine dayalı bir sistemin temel niteliğidir. Büyüme gösteremeyen şirketler yok olma riski altında kalırlar ve piyasadan silinebilirler. Sadece şirketler açısından değil işçiler açısından da bir risk barındıran büyüme konusu, nüfus ile de ilişkilidir. İşsizlik gibi bir durumun toplumda olası bir istikrarsızlığa sebep olmaması için, sahip olunan ekonominin tamamının nüfus artış oranına göre belirgin ölçünde büyüme sağlaması gereklidir. Aksi halde yeterli iş imkânı sağlanmazsa işsizlik oranlarındaki artış farklı toplumsal olayları da beraberinde getirebilmektedir. Ya da farklı bir açıdan bakıldığında yavaş büyüme durumunu ele alarak söz konusu durum düşünüldüğünde, yine işçiler üzerinde güç bazı durumlar ortaya çıkabilecektir. Konuyu genel olarak ifade edecek olursak, dünyada genel ekonomik pasta büyümüyorsa ya da yavaş bir şekilde büyüme gerçekleştiriyorsa, güç sahipleri (şirketler) hala paylarını büyütmeyle devam edebilirler fakat bu durum güç sahipleri dışında herkesin payının düşmesi anlamına da gelmektedir. İktisadi durgunluk dönemleri incelendiğinde ise çevreye daha az zarar verildiği ve çevresel bir iyileşmeden söz edilebilmektedir. Fabrika bacalarından salınımın ve sulara olan boşaltımın azalması, insanların taşıtları daha az mesafe kat etmesi ve doğal kaynakların daha az çıkarılıp kullanılması söz konusu çevresel iyileşmeyi sağlayan durumlardır. Fakat bu olumlu yanın diğer yüzeyine bakıldığında durum aynı olmayabilmektedir. Sermaye birikimi ile tekrar büyümenin canlandırılmaya sağlanması, çevreye dair bazı koruma ve önlemlerin kaldırılması ile sonuçlanabilmektedir. Kapitalist ekonomiler durgunluk dönemlerinden bir şekilde çıkarken çevreye yıkımı olası derece de artabilmektedir. Çünkü ekonomik büyümeyi teşvik etmek için daha önceden alınan çevresel önlem ve korumalar esnetilebilmekte ayrıca tekrar genişleyen ekonomi ile daha fazla enerji ve kaynak tüketimine sebep olmaktadır (Foster ve Magdoff, 2014, s. 67-76).

1.2.2. Çevre ve Piyasa Çelişkisi

Çevre ve çevre sorunları ile ilgili yapılan tanımlamalarda iki boyut göze çarpmaktadır. Bunlar öznel ve nesnel boyutlardır. Nesnel boyutu, su ve havanın kirlenmesi gibi canlı ve cansız

varlıklar arasındaki etkileşimden kaynaklanan; öznel boyutu ise, bu durumu kişi veya kişilerin algılamasıdır. Bu öznel/nesnel boyut sebebiyle çevre sorunlarına yönelik yapılan değerlendirmeler de farklılık gösterebilmektedir. Bu farklı değerlendirmeler ise daha çok bir olayın çevre sorunu olup olmayacağı üzerine ya da çevre sorunu olarak değerlendirilen olayın ne ölçüde sorun yaratabileceği üzerinedir. Bu konulara bakış açımız ise çevre etiği konusundaki tutumumuzdan kaynaklanmaktadır. Canlı merkezci bir bakış açısına sahip isek kirliliğin olmadığı bir dünya ve gelecek yaratmak için yoğunlaşırız. İnsan merkezci bir bakış açısına sahip isek, çevreyi de dışarıda bırakmayan ama daha çok odak noktası insan olan ve önceliğin insanda olduğu bir yaklaşım sergileriz (Şahin, 2017, s. 221-222).

Şu an da dünyada hâkim olan düşünce üzerinden bir değerlendirme yapacak olursak eğer, ekonomik olarak hâkim olan düşünce ile çevreye olan bakış açımız paralellik göstermektedir. Yani liberal kapitalizm ile birlikte çevre ve çevre sorunlarına karşı insan merkezci bir yaklaşım sergilenmiş ve var olan sorunlara da yine insan merkezci bir bakış açısı ile çözüm aranmaya başlanmıştır. Liberal düşünce de hâkim olan özgürlük ve bireyler temalı vurgular yaşanan çevre sorunlarının sebeplerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Liberal düşüncenin bireysel özgürlüklere çok geniş yer vermesi, devletin görevlerinin minimum seviyeye indirerek denetim olabildiğince daha az olmasını sağlaması ve piyasa gibi bir mekanizmanın kontrol edilemez yapısı çevre sorunlarının kaynağı olarak görülmektedir. Piyasanın çevre sorunlarına sebep olduğu fikrinin literatürde hâkim bir kanı olması sebebiyle genel olarak çözüm arayışları konusunda saf dışı bırakılmaktadır (Şahin, 2017, s. 223).

Piyasa başarısızlığının bir göstergesi olan çevre sorunları aynı zamanda dışsallık bağlamında da değerlendirilmektedir. Kısaca dışsallığı tanımlayacak olursak: *“piyasa fiyatlarını etkilememekle birlikte toplum refahının artmasına veya azalmasına yol açan her türlü etki”* şeklindedir (TDK, 2011, s. 104). Dışsallık olarak adlandırılan kavram, birey ya da firmanın, oluşan maliyetleri karşılamadan veya ortaya çıkacak olan olumlu sonuçlarından faydalanmadan faaliyette bulunma gibi durumlarda meydana gelmektedir. Dışsallığın çevre ile olan bağı bir örnek ile ifade edecek olursak, bir fabrika ya da üretim tesisi üretim yaptığı esnada atık üretmekte ve bu atıkları da çevresinde bulunan nehir, ırmak veya denizlere bırakmakta ve bu atıklar zaman içinde hem o nehirde yaşayan canlılara hem de nehir çevresinde yaşayan sakinlerine zarar verebilmektedir. Burada faaliyette bulunan fabrikanın çevreye dışsal bir etkisi bulunmaktadır (Bal, 2012, s. 4).

Çevresel dışsallık olarak da adlandırabileceğimiz bu durum piyasa başarısızlığının en net göstergelerinden birisidir. Üretim ve tüketim faaliyetlerinin ekolojik yapıda ortaya çıkardığı sorunlar, bu sorunların küresel çapta etkilerinin hissedilir ve gözle görülür hale gelmesi çevre ve çevre ekonomisi üzerine çalışmalarını yoğunlaştırmıştır. Toplumsal refah açısından ele alındığından sağlıklı bir çevrenin varlığından söz edilmektedir ve bu yaklaşımla bakıldığından çevre serbest bir mal olarak kabul edilmiştir. Fakat burada dikkat edilmesi gereken nokta

çevrenin serbest bir mal değil aksine küresel bir mal olarak değerlendirilmesinin çevre sorunlarına olan yaklaşımımızda önemli bir nokta olduğudur (Kargı ve Yüksel, 2010, s. 190).

Çevresel sorunlara sebep olan dışsal etkilerden kaynaklı ortaya çıkan maliyeti piyasa yöntemleri ile gidermek pek olası gözükmemektedir. Bu sebeple devlet müdahalesinin gerekli olduğu görüşü ile piyasanın sunduğu çözüm önerileri çakışmaktadır. Devletin sunduğu çözüm önerileri, genel olarak vergilendirme, belli bir standartların belirlenmesi ve bu standartlara uymayanların cezalandırılması şeklinde olabilmektedir. Fakat burada eksik olan nokta ise sorulması gereken bazı sorular sorulmadan sorunu vergi gelirleri ye da el yordamı ile çözüme kavuşturma şeklindedir. Eksik olan sorular ise, “kirlilik nedir?”, “kirliten kimdir?”, “kirlilik için ne kadar ödeme yapılmalıdır?”, “ödemeyi kim yapmalıdır? şeklinde sıralayabiliriz (Şahin, 2017, s. 223). Öte yandan piyasanın sunmuş olduğu çözüm önerileri de eksik sayılabilmektedir. Piyasanın çözümlerinin teorik olarak kaldığı, uygulama konusunda sıkıntıların yaşanabileceği görüşü var olan gelir eşitsizliği gibi sorunların da tetikleyebileceği düşünülmektedir (Kargı ve Yüksel, 2010, s. 198).

Yukarıda bahsedilen çevre sorunlarına piyasanın sunduğu çözüm önerileri konusu çalışmanın diğer bölümlerinde tekrar tartışmaya açılacaktır. Bu sebeple bu başlık altında kısa ve yüzeysel bahsetmek en mantıklısı olacaktır.

1.2.3. Kaynak Sınırlığı

İnsanoğlu dünyadaki varoluşundan beri yaşamını devam ettirmek için kaynak kullanımına yönelmiştir. Başlarda doğa ile uyumlu devam eden ilkel yaşam ile insanlık doğanın vermiş olduğu malları kullanmaya, yine doğa da var olan hayvanları avlayarak yaşamını sürdürmüştür. Avcı-toplayıcılıktan tarıma geçiş ile sömürü diyebileceğimiz çağ başlamış sayabiliriz. Çünkü yerleşik hayata geçiş ile topraktan faydalanma, işleme gibi unsurlar artmış, birçok arazi tarıma açılmıştır. Otlakların, ormanların, nehirlerin tarım için kullanılması ile başlayan süreç zaman içinde (sanayi devrimi sonrası ve nükleer faaliyetler gibi) şekil değiştirmiş ve doğa insanlığın amaçları doğrultusunda, ilerisi düşünülmeden kullanılmaya başlanmıştır. Ülkelerin doğanın unsurlarını millileştirme (Ren Nehri'ne yüklenen romantik anlam gibi) çabaları, değişen tarımsal faaliyet zincirleri (su kanalları, drenaj, baraj yapımı vs.) gibi 18. Yüzyıldan sonra hız kazanan doğal çevreyi kullanma durumu o tarihlerden itibaren küçük fakat giderek ölçeği, kapsamı büyüyen sorunlar yaratmıştır. Doğa kullanımını sadece tarımsal örnekler vererek açıklamak kaynakların sınırlığını kavrama konusunda bizlere açıklık getirmeyebilir. Attığımız her adımda doğal kaynakları kullanıyoruz. Her otobüs, araba, uçak vs. kullanılmasında, prize her ihtiyaç duyulmasında, bir meyve ya da yiyecek tüketildiğinde, ısınmak için farklı yöntemlere başvurulduğunda, ev için eşya tercihlerinde, kitap, dergi okumak gibi örneklerinin daha da artırabileceğimiz hayatın birçok alanında doğayı, doğal kaynakları kullanmaktayız. Tüm bu kullanımlar insanlığın yaşamına

devam etmesi için gerekli gibi görülse de aslında her kullanım sonrası doğaya olumsuz dönüşler yaşanmaktadır. En başta hesapsızca kullanım kaynakların tükenmesine yok açmakta ve insanlığı bunun için farklı alternatifler geliştirmek, gelecek kuşaklara da bir şeyler bırakmak için “sürdürülebilir” üretim, tüketim gibi yollar izlenmektedir. Peki, nasıl bu hale geldik? Nasıl oldu da kaynaklarımızı tükettik, yarınlar tehlikeye girdi, nasıl oldu da bu çıkmaza sürüklendik? Cevap çok açıktır. İnsanın doğayı kullanma şeklinden kaynaklanır bu durum. Nüfus artışı, sonrasında yaşanan tüketim artışı, rekabet unsurları gibi daha çok para kazanma hırsıyla çıkarılan tüm yolların bir şekilde insanlığa olumsuz geri dönüşleri ve bu geri dönüşlerin yeni yollar aramamıza sebep olması bu sürecin bir döngüsüdür.

Sınır tanımayan ve her geçen gün artan insanı ve diğer tüm ihtiyaçlarımız karşılanmasında yani üretim süreçlerinde doğal kaynaklar kullanılmaktadır. Yakıt için petrol, kömür, gaz; tarım ve sanayi üretiminde su, kâğıt vb. için ağaçlar; birçok maden ocakları, daha birçok kaynak ve bunların yanında belirli bir teknoloji sayesinde elde edebileceğimiz yenilenebilir enerji kaynakları ihtiyaçlarımız doğrultusunda kullanılmaktadır. Yenilenemeyen kaynakların sınırlı ve bir gün tükeneceği bilgisine hepimiz sahibiz ve insanoğlu bu şekilde tüketim yapmaya devam ederse öngörülebilir bir durumdur. Bu yüzden çevreci hareketler çoğaldıkça sıkça duyduğumuz “sürdürülebilirlik” kavramı öne çıkmaktadır. Diğer taraftan gezegenimiz de yaşamımızın temelini oluşturan su, toprak ve havanın, bunların sınırlı olan özümleme kapasitelerini aşmayacak şekilde kirliliğini belli bir seviye de tutulursa yaşamsal devamlılık için döngü devam edebilir bir seviyede olacaktır. Bunun sağlanması için ise kısa vadeli değil uzun vadeli üretim planlarına ihtiyaç vardır. İşletmeciler ve sahipleri genel olarak kısa vadeli (3-5-10) planlar yaptıkları ve yatırımcıları da kısa sürede kar etmek istedikleri için doğal sınırları genel olarak görmezden gelmektedirler. Bireysel çıkarları peşinde koşan ve sermaye biriktirme/kar elde etme istekleriyle hareket eden kapitalistler kaynakların sınırlı olduğu fikrine pek kapılmazlar ve yeni alanlar için kaynak sömürüsüne devam ederler. Çoğu kaynağın önümüzdeki yüzyıllar içinde tükenme ihtimali uzak bir ihtimal olsa da bazı kaynakların (petrol ve bazı mineraller) azalması uzak bir durum değildir. Örnek verecek olursak petrol şirketlerinin tahminlerinden faydalanarak bilinen petrol rezervlerinin 50 yıl içinde tükeneceğini tahmin edilmektedir. Ayrıca şirketler ucuz ham petrol çıkartılmasını sağlamak için çevreye zararlı olabilecek biçimde gaz ve petrol üretimine başvurmuşlardır. Yenilenemez kaynaklardan tükenmekte olan ve en çok tartışılan petrolün yanında önemli bir gübre bileşeni olan fosfor da önümüzdeki yüzyıl içerisinde tükenme tehdidi altındadır. Bunun sebebi ise geleneksel olan besin zincirindeki yaşanan kırılmadır (Foster ve Magdoff, 2014, s. 85-87).

Diğer önemli bir nokta ise, uluslararası şirketlerin ve ülkelerin hassas olan bölgeler de yürüttüğü çalışmalardır. Hassas bölgelerde çalışmaların daha derinlerde yürütülmesi ve ileri teknoloji ürünlerinin kullanılması hem çevrenin uğradığı zararı artırmakta hem de maliyetleri artırmaktadır. Yüksek kaliteli maden rezervlerinin tükenmesi sorunu ile mücadele etmek için düşük kalite de olan kaynaklara ulaşma yolları denenmeye başlamıştır. Fakat bu

durum da aynı miktarda maden elde etmek için daha çok miktarda ürün çıkartmak zorunda olmaları ve bunları işlemeleridir. Haliyle bu süreç sonrası maliyet artışı yaşanmakta aynı zamanda da su, hava ve toprağı kirleten atık miktarında da artış yaşanmaktadır. Ulaşılması zor olan maden rezervlerinin fiyatlar üzerindeki etkisinin bazı istisnaları da bulunmaktadır. Örneğin kaya rezervlerinden gaz ve petrol elde edilmeye çalışılırken ekolojik açıdan zararlı olan çatlatma yöntemi yatay sondaj ile birlikte kullanılmaktadır. Bu yöntem ile ABD’de gaz üretimindeki artış fiyatları düşürse de çatlatma yönteminin hem insanlar hem de bölgesel ekosistemler için büyük boyuttaki zararları eksik değerlendirilmektedir (Magdoff, 2013, s. 37-39).

Tükenme ve gelecek nesiller için ciddi sıkıntılara sebep olabilecek diğer bir sorun ise tatlı su kaynaklarının azalmasıdır. Tatlı su kaynaklarında yaşanan azalma ve kirlenme tüm insanlığı etkileyecek bir başka çevre sorunudur. Dünya nüfusunun her gün daha da artması ise yaşanan bu sorunu daha da derinleştirmekte ve sonuçları daha çok insanı etkilemektedir. Suyun giderek artan önemiyle birlikte meta ürün haline gelmesi ise mevcut sistemin de bir parçasıdır. Gelecek yıllarda su savaşlarının yaşanması olası bir ihtimaldir. 2004 yılında Dünya Su Konseyi Başkanı Fauchon’un yaptığı açıklama da su sorunu yüzünden dünyada bütün savaşlara kıyasla 10 kat daha fazla can kaybı yaşanmaktadır. 2050 yılından itibaren ise dünya nüfusundaki artışında etkisiyle beraber, toplam dünya nüfusunun %60’nın suya erişim konusunda sıkıntı yaşayacağını bildirirken, dünyanın en büyük 500 nehrinin yarısının kirlendiğı ve tükendiğini söylemektedir (Demirer, 2012, s. 433-436).

Yenilebilir kaynak olarak değerlendirilen suyun dahi günümüzde kirlenme, tükenme, erişiminin güçleşmesi sorunlarla birlikte anılmaya başlanması kaynakların gelecek nesillere yetebileceğı doğanın kendini onarabileceğı konularında bizleri daha çok düşünmeye sevk etmektedir. Siyanür ile altın aranması, ormanların tahrip edilmesi, onarılmasının zorlaştırılması, bir kot üretimi için bile tonlarca suyun harcanması, kuruyan ırmak ve göller, bunların bir sonucu olarak biyoçeşitliliğin azalması gibi birbirini takip eden zincirleme olayları gelecek yıllarda daha hissedilir şekilde yaşayacağız. Tüm bu sorunların yanında bir de yoksulluk gibi etken olması var olan sorunların daha zor tamir edilmesine ve çevresel bir adaletsizliğin doğmasına yol açmaktadır. Ortalama bir vatandaşın kaynak kullanımı ile Afrika’da yaşayan bir vatandaşın kaynak kullanımı ve kaynaklara ulaşımı eşit değildir. Maalesef ekolojik kriz tüm insanlığı etkilediğı gibi yoksul insanları daha çok etkilemekte ve zor olan yaşamlarını daha da zorlaştırmaktadır.

1.2.4. Çevresel Adaletsizlik

Eskiden beri gelen toplumlar arası ekonomik unsurlara bağı farklar kapitalizm ile biraz daha ilerlemiş ve makasın daha çok açılmasına sebep olmuştur. Kapitalizm ile birlikte işçi sınıfının

büyük bir kitle haline gelmesi ve yaygınlık kazanması sadece ekonomik açıdan değil 20. yüzyıldan itibaren etkisini artıran ekolojik kriz açısından da yoksul kesimi zora sokmaktadır.

İnsanlık, tarihi boyunca yaşadığı devrimlerin sonuçlarını yaşamaktadır. Bunlardan ilki Neolitik devrimdir. Neolitik devrim insanlığa, dokumacılığı, tarım becerilerini geliştirmeye ve hayvanları evcilleştirmeyi sağladı. Bilimsel devrim ile modern bilimin temelleri atılmış ve insanlık “aydınlanma dönemi” olarak adlandırdığımız sürece doğru ilerlemeye başlamıştır. Modernliğe geçiş ile bireyci bakış açısı gelişme göstermiş ve siyasal devrime giden kapıyı aralamıştır. Siyasal devrim ile modern demokrasi dünya çapında örnekler göstermeye başlamış ve iktidarın meşruiyetinin kaynağına ilişkin olan düşüncelerde değişim yaratmıştır. Modern demokrasinin temel niteliği temsili olması ve doğrudan demokrasi unsurlarını dışlamasıdır. Modernliğe son şeklini veren sanayi devrimiyle birlikte maddi bir boyut kazanmıştır ve Batı toplumuna evrensel bir form kazandırmıştır. Batı toplumunun karşısında varlığını sürdürmek için sanayileşmek bir zorunluluk haline dönüşmüş ve modernlik denilince akla hep sanayi ürünlerinin gelmesi kaçınılmaz bir durum olmuştur. Sanayi devrimi sonrası teknoloji devriminden söz etmek de mümkündür. Tüm bu saydığımız devrimler ve değişimler ekolojik bunalımın kökleri olan modernitenin unsurlarıdır. Yaşanan her modern sayılan adımda insan-doğa ilişkisi biraz daha çıkmaza girmiş ve insanı nesnel bir boyut kazandırmış ve insana bir şekil çizmiştir (Önder, 2003, s. 20-31). Modernite hem ekolojik olarak hem de toplumsal olarak bir krizin içinde bulunmaktadır. Ulrich Beck, modernlik ile beraber ortaya çıkan sanayi toplumunun durumunu “risk toplumu” olarak adlandırmaktadır (Beck, 1992). Yaşanılan ekolojik sorunlar ise bu risk toplumunun en önemli sorunlarından biri haline gelmiştir küresel bir boyut kazandırmıştır. Örnek ile açıklayacak olursak, kapitalist sistemi benimsemiş ülkelerin üretim ve tüketim süreçlerinde yürüttüğü faaliyetler sonucu atmosfere bıraktıkları sera gazları, küresel iklim değişikliğine yol açmaktadır. Fakat burada dikkat çeken nokta ise herhangi bir sanayi girişimi olmayan ülkelerin bu durumdan en çok etkilenenler olduğu göze çarpmaktadır. Bu ülkelerin yaşanılan iklim değişikliği, kirlilik gibi durumların bir sonucu olan kuraklık, gıda krizi, aşırı yağış, susuzluk gibi birçok insani yaşamı olumsuz etkileyen durumlarla baş başa bırakılmaktadır (Güzel ve Buz, 2019, s. 1059). Risk toplumunu ise tüm bu durumların sonucu olan geleceğe karşı belirsizlik ve güven sorunlarını ortaya çıkarmaktadır. Modernliğin krizi, ekolojik krizin varlığını ve boyutun, risk toplumunun tutumu ise yeni toplumsal hareketlerin yüklemesine vesile olmuştur (Önder, 2003, s. 32).

Kapitalizm, kimi kesimleri olağanüstü sermaye birikimleriyle zenginliklerini katladığı bir sistemken; diğer yandan da insanları ekonomik bir hurdalığa mahkûm etmiş bir sistemdir. Bir kesim sefalet ile mücadele etmeye çalışırken diğer kesim ise kaldığı yerden yoluna devam etmekte ve yaşanılan sağlık, açlık, susuzluk gibi sorunları görmezden gelmektedir. İnsanların büyük bir kısmı temel ihtiyaçlarını karşılamak için güvencesiz işlerde çalışmak zorunda kalmaktadır. Sistem hem maddi gücü yüksek olanlara politik güç de dağıtmaktadır hem de servetlerine daha da çok servet katmalarına sebep olmaktadır. Toplum yararına olarak gösterilen tüm fabrika, makine, hammadde gibi unsurlar küçük ve zengin bir kesimce kontrol

edilip kullanılmaktadır. Kapitalizm işleyişi itibariyle eşitsizliklerle dolu bir sistemdir. Suyun, havanın ve besinin kirletilmiş olasından tüm kesimler etkilenebilmektedir. İklim değişikliği konusu da tüm insanlığı bağlayan bir konudur. Fakat zengin insanların bu durumlarla mücadele etmek için seçenekleri fazladır. Bu yüzden en az zararla kendilerini bu gibi durumlardan kurtarırlar. İyi bir yaşama erişim onlar için zor değildir fakat çevresel bozukluklara karşı en savunmasız olan kesim yoksullardır. Yaşanan ekolojik olaylardan, (deniz seviyelerindeki yükselme, susuzluk, açlık gibi) en çok yoksul insanlar etkilenmektedir. Bu durumda çevresel adalet kavramını ortaya çıkarmış ve bu dezavantajlı olan kesim için toplumsal bir hareket meydana gelmiştir. “Çevresel adalet” hareketi özellikle zehirli atıklar konusu üzerinde durarak çevresel bozuklukların yoksul toplumlar üzerinde oluşan tehdit üzerine yoğunlaşmakta ve buna dikkat çekmektedir. Zira kirletici faaliyet yürüten işletmeler ve atık bertaraf tesislerinin konumlandıkları yerlere dikkat edilirse bunların genel olarak, imar hukukunun geçerli olmadığı ya da bu duruma karşı koyma imkânı olmayan yoksul mahalleler de yoğunluk gösterdiği görülebilmektedir (Foster ve Magdoff, 2014, s. 107-111).

Çevresel adaletsizliği birçok örnek ile açıklamak da mümkündür. Örneğin sera gazı salınımı yüksek olan sanayileşmiş ülkelerin yerine gelişmemiş ülkelerin değişen iklim ve birçok sorunla yüzleşmek sorunda kalması gibi. Ya da yine buzulların erimesi sonucu deniz seviyesindeki yükselmenin okyanusa kıyısı olan birçok şehrin ve insanın yok olmasına neden olması gibi. Suyun meta bir ürün haline gelerek ticarileşmesi sonucu birçok insanın temel yaşam için gerekli olan temiz suya ulaşmaları zorlaşması ve yaşamlarının sona ermesi gibi. Nükleer tesislerin hem su kaynaklarını tüketmesi hem de atıklarını yine çevreye bırakarak oluşturduğu tehditte orada yaşayan insan ve hayvanlar başta olmak üzere tüm canlılar için olumsuz koşullara sebep olması gibi. Türkiye’den örnek verecek olursak HES’lerin genel olarak verimli arazilere ve geçimini topraktan sağlayan çiftçileri olumsuz etkileyecek yerlere kurulması gibi. Siyanür ile altın aranması, doğa için dönüşü olmayan faaliyetlere devam edilmesi gibi.

1.2.5. Dünya Alarm Veriyor!

Dünyamız birbiriyle bağlantılı ve sonuçları tüm ekosistemi etkileyen bir dizi olay ile başa çıkmaya çalışmaktadır. Ekosistem, ekolojik dengenin bozulduğunu ve insanlığın bu durum karşısında bir şeyler yapması gerektiğine dair sinyaller vermektedir. “Ekolojik denge” veya “doğal denge”, düşündüğümüzden daha karmaşık ve hassas bir sistemdir. Bu sebeple ekolojik dengeler bir kısmı bilinçli bir kısmı ise bilinçsiz olarak insanlar tarafından bozulmakta ya da yok olmaktadır. Yaşanan sorunların birinci dereceden sorumlusu insanlardır. Çünkü doğa, “insanların yapamadığını yapan, yaratamadığını yaratan eşsiz kuvvet” yaptığı ve tüm canlıların yaşamlarına sunduğu ekosistemleri, kusursuz ekolojik dengelere sahip yaşam alanları olarak yaratmıştır. Doğa aynı zamanda “ölümsüz yenileyiciler” ve “ebedi yenileyiciler” ile bu dengeyi korumakta ve sürekliliğini sağlamaktadır. Bunu bir örnek ile

kısaca anlatmak gerekirse, atmosferin nem tutma kapasitesi, bir yağışta sadece 24 mm. kadar yağmur düşmesini sağlayacak durumdadır. Oysa bir yılda dünyamıza ortalama 1000 mm. yağış düşmektedir. Bu da demek oluyor ki bir su damlasının atmosfer ile kara ve yüzey suları arasında bir senede 42 defa gidiş gelişle oluşmaktadır. Böylelikle bu dolaşım “ölümsüz yenileyici” olarak işlevini yerine getirerek, suyu yenilenebilir bir kaynak haline getirmektedir. İnsan müdahalesi olmaz ise bu ve bunun gibi birçok döngü sorunsuz olarak devam etmektedir. Birçok bilim uzmanı ve araştırmacıların ekolojik dengedeki bozulmaların ana sebebinin insanların ekolojik dolaşımlara yaptığı müdahaleler sebebiyle yaşandığını vurgulamaktadır (Çepel, 2003, s. 8).

Ekolojik dolaşımlarda yaşanan sıkıntılardan diğeri ise atmosferdeki gaz dengesindeki değişimler, yoğunlaşmalardır. Karbondioksit (CO₂) aslında toksik bir gaz değildir fakat bizi bu denli korkutmasının sebebi giderek daha fazla salınımın yaşanmakta ve sera gazı etkisini artırmaktadır. Doğalgaz, kömür, petrol başta olmak üzere diğer organik maddelerdeki karbonun yakılması CO₂ nın açığa çıkmasına vesile olmaktadır. Sera gazları aslında insanlık için zararlı değil yararlı bir etkiye sahiptir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta ise yararlı olan bir durumu zararlı olabilecek şekillere evrilmemesi yani dozajının iyi ayarlanmasıdır. Bilindiği gibi yaşamsal döngüyü mümkün kılan gazların dolaşımıdır. Ancak insan faaliyetleri sonucu yararlı olan sera gazı derişiminin artması ve bu artışa hassas olan iklimin tepki vermesi sonucu felakete dönüşebilmektedir. Yaşamsal dengeyi sağlayan sera gazlarının hepsi farklı türlerdedir. Bunlardan en önemlisi ise su buharıdır. Fakat havadaki su buharı derişimi genel olarak Dünya'nın sıcaklığına bağlı olarak belirlendiği için sera gazları içinde sayılmayabilmektedir. Su buharı dışında karbondioksit insan faaliyetleri sebebiyle artan miktarı iklim değişikliğinde hayati bir öneme sahiptir. Karbondioksit, su buharı ile kolayca bağ kurar ve karbonik bir asit oluşturarak yağmur şeklinde okyanuslara düşmektedir. Okyanuslar karbon yutak alanları olarak sayılmaktadırlar fakat sınırlı miktarda emilim sağlayabilmektedirler. Bu sebeple insanlar tarafından üretilen karbondioksit gazının sadece bir kısmı yutak alanlarca emilebilmekte, geri kalanı ise atmosferde kalarak çoğalmakta ve biokütleyi artırmaktadır. Su buharının iklim sistemi içinde bir geribildirim özelliğine sahip olması yaşanan yüksek sıcaklıklarda daha fazla su buharının oluşmasına neden olur ki bu da sera etkisini artırmaktadır. Aynı şekilde karbondioksit de benzer bir role sahiptir. Yutak alan olan okyanusların sıcaklığının artması CO₂ emiş kapasitesinde düşüklüğe yol açmaktadır. “Köpürme etkisi” olarak adlandırılan dış etkenler sonucu Dünya'nın sıcaklığının artmasına neden olursa bu da denizlerin daha fazla karbon salmasına, bu gazın atmosferde derişiminin artmasına ve sonuç itibari ile de dünyanın sıcaklığındaki artışın hızlanmasına sebep olmaktadır. Bu köpürme etkisi (sıcaklığın artışı) ile denizlerin CO₂ emme kapasiteleri düşer ve bu durum iklim sistemi açısından bir istikrarsızlığa yol açmaktadır. Bu istikrarsızlıklardan biri de donmuş toprakların çözülüp erimesidir. Eğer donmuş toprak parçalarında çözülme meydana gelirse, bu durum tundra bölgelerinde bir çürüme yaşanmasına sebep olacak, bu da karbon ve metan salınımını artırıp sera etkisinin güçlenmesine sebep olacaktır. Neyse ki şu

an bu istikrarsızlıklar dünyanın sıcaklığını zirveye getirecek kadar güçlü değildir (Sinn, 2016, s. 17-24).

Gerçek bir yok oluş için uzun yıllar gerekse de, eğer faaliyetlerimize bu hızla devam edersek bunun yaşanması imkânsız değildir. Fakat bilimsel verilerden yola çıkarsak sınırlar aşıldığı takdirde, iklimde büyük değişimler yaşanıyor ve daha da fazlası yaşanacak ve geri dönülmez olarak bahsedilen noktaya varmadan bu durumu önlemek istiyorsak iktisadi ve doğa ile olan ilişkilerimizde radikal kararlar alarak değişimin yapılması gerekmektedir. Yukarıda da bahsedildiği gibi buz tabakalarının çözülmesi sonucu su seviyesindeki artış ile beraber, karbon ve metan salınımının da yükselmesi iklim değişikliğini hızlandıran durumlardır. Böyle devam ederse aşırı hava olayları giderek daha sık yaşanmaya ve yıkıcı bir hal almaya başlayacaktır. İklim değişikliği konusundaki yazılan ve yürütülen çalışmalardan çıkan ortak sonuca göre geri dönülmez nokta, genelde dünyamızın ortalama sıcaklığının 2°C'lik bir artış ile meydana geleceğidir. Dünyadaki ortalama sıcaklığın 2°C artması, "bir trilyon metrik ton kümülatif karbon emisyonuna" tekabül etmektedir. İklim bilimcilerin yürüttükleri çalışmalar sonucunda, bu bir milyon metrik ton noktasına ortalama 30 yıl sonra varılacağına dair tahmin yapılmaktadır. Güncel belirtileri inceleyecek olursak eğer genel kanı ise 2°C'nin olabildiğince altında kalmaktır. Bu sebeple uluslararası bir karar alınarak bütün hükümetler BM Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli'nde 2°C'nin altına kalacaklarına dair imzalar attılar. 2°C'üzerinde bu kadar yoğunlaşılmasının sebebi ise, gezegensel olarak geri dönülmez bir noktanın gerçekliğini sembolize etmektir. Önemli iklim bilimcilerden biri olan James Hansen'in ifade ettiği şekliyle "gezegensel bir aciliyeti" söz konusudur ve olası bir ihtimal olan 2°C'ya yaklaşmak kontrolün insandan çıktığı bir sürecin de başlangıcı olacaktır (Foster ve Clark, 2012b, s. 3-5).

Küresel sıcaklığı 2°C'nin altında tutmak uzun vadeli bir plan gibi görülmektedir. Karbon emisyonunun azaltılmasına dayanan bu 2°C'nin altında kalma düşüncesi ekonomik bunalım tartışmalarını da başlatmıştır. Bunlardan biri olan Nicolas Stern, "İklim Değişikliği Ekonomisi: Stern İncelemesi" ismini verdiği çalışmada, iklim değişikliğinin ekonomik maliyetler üzerine etkilerini incelemiş ve emisyonların yıllık olarak %1'in altında tutulması kapitalist ekonomilerde bir krize sebep olacağı yönündedir (Stern, 2006) . Bu görüşü destekleyen birçok düşünce de vardır ya da tam tersi olarak yaşanan finansal krizlerin emisyonları düşüreceğine ve küresel ısınmanın da sınırlandırılmasının mümkün olacağına dair fikirler mevcuttur. Nitekim 2009'daki karbon emisyonlarındaki %1.4'lük azalma 2010 yılında da ekonomik durgunluğun devam etmesine rağmen, emisyon seviyesinde müthiş bir yükselme (%5.9) ile sonuçlanmıştır. Bu artışın temel sebebi ise başta Çin olmak üzere dünya ekonomisinin artan ve yayılan genişlemesi ve artan fosil yakıt kullanımından kaynaklanmaktadır (Foster ve Clark, 2012b, s. 5).

İnsani faaliyetlerin neden olduğu ekolojik kriz sadece yabani hayat üzerinde değil, insan sağlığı ve geleceği üzerinde de olumsuz etkiler yaratacaktır. Krizin göstergelerinden biri olan

biyoçeşitlilik de azalmalar, ekosistem içindeki tüm canlıları olumsuz etkileyecek bir duruma sahiptir. Yaşanan bozulmaların temellerini sanayi devriminden itibaren yürütülen ekonomik faaliyetlerde bulabiliriz. Sanayi devriminde bu yana çayırılık ve sulak alanlar, ormanlar başta olmak üzere diğer ekosistemlerde beşeri girişimler sonucu yaşanan tahripler ve bozulmalar insan yaşamını da tehlikeye sokmaktadır. Dünyada buzla kaplı olmayan kara yüzeylerin de %75 oranında değişme yaşandı, sulak alanların %85'i yok oldu ve okyanuslar kirletildi. Karasal biyoçeşitlilikteki azalmaların asıl sebebi, bozulmamış doğal yaşam alanlarının tarıma açılması, arazi kullanım şekillerindeki değişmelerden kaynaklanmaktadır. Yaşanan iklim değişikliği biyoçeşitlilik kayıplarının nedenleri arasında ilk sırada yer almasa da ilerleyen yıllarda bu durum değişiklik gösterebilir. Biyoçeşitlilik kaybı düşünüldüğü gibi sadece çevreye zarar vermekle kalmaz buna paralel olarak ekonomi ve global güvenliği de etkileyecek etik ve ahlaki bir sorunlar yaratmaktadır. Biyoçeşitlilik, su kalitesinin sağlanması, iklimin düzenlenmesi, taşkınların kontrolü, bitkilerin tozlaşması, kirliliğin önlenmesi, fırtına ve dalgaların önlenmesi gibi birçok ekolojik denge konusunda büyük önem taşımaktadır. Bu konuda hazırlanan raporlardan sadece birisi olan Küresel Yaşayan Gezegen Endeksi'ne göre, izlenen memeli, kuş, çift yaşamlı, sürüngen ve balık popülasyonlarında 1970'ten 2016'ya kadar olan zaman aralığında ortalama %68'lik bir azalma görüldüğünü ortaya koymuştur. Yaklaşık 50 yılda yaşanan, nüfus artışları, küresel ticaret hacminde büyüme, tüketimin artması, kentleşme olgusuyla beraber bir dönüşüme uğradı ve yaşam şeklimiz tamamen değişti. Yaşanan artış ve büyümeler ise ne yazık ki bizi hayatta tutan sistemlere, doğaya büyük zararlar vermektedir. Örneğin 1970'den beri ekolojik ayak izimiz, dünyanın kendini yenileme sınırlarını aşmaktadır. Doğal kaynaklara ve insanların bu kaynaklara olan taleplerindeki eşitsiz durum, ülkeden ülkeye değişen ekolojik ayak izini, kaynak kullanımını gibi konular bu durumu etkileyen bir unsurdur (WWF, 2020).

Ekolojik kriz göstergeleri birbiriyle bağlantılı ve sürekli etkileşim halinde olmasının bir örneğidir. Yaşam destek ünitemiz olan doğa her geçen gün biraz daha zarar görmekte ve yıkıma bir adım daha yaklaşmaktayız. Peki, bunun için neler yapılmalı, hangi yollar izlenmeli, ülkeler ne gibi yükümlülükler altına girmeli ve en önemlisi var olan ekonomik sistem değişmeli mi? Tüm bu sorulara iki farklı kanat ve ezelden beri gelen bir rekabetin içinde olan Kapitalizm ile Sosyalizm' in farklı cevap ve çözüm önerileri bulunmaktadır. Çalışmanın diğer bölümleri bu iki ideolojinin sunmuş olduğu cevapların anlatılması üzerinden devam edecektir.

Bölüm içerisinde değişimin elzem olduğuna dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Önemli olan ise çevre sorunları karşısında nasıl bir değişimin gerçekleştirilebileceğidir. Değişim, mevcut düzenler içerisindeki reformist diye tanımlayabileceğimiz bazı girişim ve yeşil sayılabilecek uygulamalar yapmaya çalışan kapitalizm içerisinde mi yoksa alternatif bir ekonomik ve ekolojik tasarı sunan ekososyalizm ile mi gerçekleştirilebilir? Ya da bu bahsi edilen iki yaklaşımın argümanlarından faydalanılarak ortaya çıkarılacak olan yeni bir çevreci yaklaşım

ile mi? Bunları anlayabilmek için öncelikle yeşil kapitalizm yaklaşımını ve ekososyalizm düşüncesini anlayabilmek ve değerlendirmek gereklidir.

2. BÖLÜM

EKOLOJİK KRİZE KAPİTALİST SİSTEM İÇERİSİNDEN ÇÖZÜM ARAYIŞLARI (YEŞİL KAPİTALİZM)

Çevre sorunlarına yönelik çözüm üretimi yapılırken genel olarak iki düşünce üzerinde durulmaktadır. Bunlardan ilki Marksist gelenekten gelen ve Marksizm'in temel düşüncelerini alarak ekoloji ile birleşiminden elde edilen "eko-sosyalizm"dir. İkincisi ise ilk olarak Adam Smith'in kullandığı liberal kavramından yola çıkılarak oluşturulan "serbest piyasa çevreciliğidir. Eko-sosyalizm ilerleyen bölümlerde tartışmaya dahil edileceğinden şimdi serbest piyasa çevreciliği inceleme altına alınacaktır. Serbest piyasa çevreciliğine geçmeden önce liberalizmin tarihsel olarak çerçevesini incelememiz konunun ilerleyen aşamalarında bizlere yol gösterici nitelikte olacaktır. Bu sebeple ilk incelenecek kavram "liberalizm"dir.

Az önce de bahsedildiği gibi liberal kelimesi ilk olarak Adam Smith tarafından kaleme alınan "*Milletlerin Zenginliği*" kitabında kullanılmıştır. Adam Smith kitapta liberal ihracat ve ithalat sistemini anlatmak için kullanmıştır ve 19. Yüzyıldan itibaren de kavram yaygınlık kazanmış ve tanımlamalarında da çeşitlenmeler olmuştur. Siyasetin vazgeçilmez kavramlarından biri haline alarak en bilenen "*laissez faire, laissez passer (bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler)*" ifade edilmeye başlanmıştır. Böylelikle düşünce ve ifade özgürlüğünü, serbest ticaret yanlıları ve üretim araçlarının piyasaya ait olmasını isteyenler tarafından sıkça kullanılmaya başlanmıştır (Yayla, 1998, s.15).

Liberalizm Sartori'ye göre adı geç konulmuş bir olgudur çünkü 16. yüzyılda ortaya çıkmış fakat 19.yüzyılda ismi konulmuştur. Ayrıca ona göre Liberalizmin temel konusu iktidarın sınırlandırılmasına dayanan siyasi bir görüştür (Sartori'den akt. Bıçkı, 2001, s. 37). Andre Gorz'a göre ise liberal iktisadi görüş de girişimciler ve serbest girişimin toplumsal bir amaç gütmeye gibi gayeleri yoktur. Toplumsal kaygıların yokluğunun yanı sıra, bireyler kendi çıkarları peşinde koştukları sürece toplum da bundan artı yönde bir fayda sağlayabilecektir. Gorz'a göre liberal iktisadın aslı bireylerin kendi çıkarlarını izlerken ki özgürlüklerinin aynı zamanda topluma karşı da bir sorumsuzluğu beraberinde getirmesidir. Bahsedilen bu sorumsuzluk liberal teoride var olan "insanlar iyi değildir" durumuyla doğrulanmış olur. Şöyle ki, insanlar aslında iyiliği istemezler bu yetiden yoksundurlar fakat iyiyi amaçlayarak kendi çıkarları doğrultusunda çalışırlarsa bu durum toplum içinde iyiyi doğuracaktır (Gorz, 1995, s. 159).

Liberalizmin ilk ortaya çıktığı zamanlardan itibaren üzerinde vurgu yapılan değer olan özgürlük skolâstik düşüncenin temellerinin derinden sarımsı ve Rönesans ve Reform hareketleri ile birlikte rasyonel akla olan güven daha çok artmış ve akılla her şeyin mümkün olabileceği bir insan modeli üretilmeye başlanmıştır. Liberal ideolojinin kilometre taşlarından biri olan rasyonel akıl ile sorunların belirlenip çözüme kavuşturulacağı görüşü hâkimdir. İleri gelen liberal ideologlar tarafından ve onları savunan kişilerce yapılan özgürlük vurgusu;

anlamının geniş ve sınırlarının belirsiz oluşu itibariyle ideolojik çerçeve açısından istenildiği şekilde yorumlama, anlamlandırma imkânı verirken, etkili de bir savunma noktası olmuştur. Liberalizmin ortaya çıkışıyla birlikte bireycilik, özgürlük ve rasyonel akıl gibi değerlere yapılan vurgular çevre konusundaki görüşlerini de şekillendirmiştir. Aydınlanmanın kuramcısı olarak nitelendirilebileceğimiz John Locke'a göre rasyonel bir akla sahip olan birey, yeryüzünde ayrıcalıklı bir konuma sahip olup onu şekillendirmesine olanak sağladığını ifade etmiştir (Locke'den akt. Serter, 2021, s. 66).

Buradan da hareketle görülüyor ki liberal düşüncenin çevre üzerine olan görüşleri dönem itibariyle değerlendirildiğinde değersiz ve boş olduğu göze çarpmaktadır. İnsan merkezci bir görüş ile doğaya yaklaşan liberal ideoloji zaman içerisinde değişimler göstermek zorunda kalmıştır diyebiliriz. Çünkü 1900'lü yıllardan itibaren artan çevre sorunları ve var olan ideolojilerin bu soruna çözüm üretme girişimleri birçok ideolojinin artık doğayı da hesaba katarak hareket etmenin gerekliliği konusunda hem fikir olmuşlardır. Bu sebeple liberal ideoloji de bazı değişimler geçirerek literatür de "serbest piyasa çevreciliği" olarak adlandırılmaya başlanan görüşü ile var olan soruna çözüm önerileri sunmak da ve kendi argümanlarını geliştirmektedir.

2.1. Serbest Piyasa Çevreciliği

İdeolojiler insanlara, dünya görüşlerinin belirli fikir setleri şeklinde kavram ve olayları geliştirme ve faaliyette bulunma imkânı vermektedir. Ekoloji konusu da bu belirlenmişliklerden ayrı değerlendirilmemekte ve liberalizm-ekoloji arasındaki tartışmayı bir hayli yoğunlaştırmaktadır. Doğallaştırma ve insanileştirme olarak iki farklı ekolojik yaklaşım temel de zıt iki yaklaşım olarak görülmektedir. Liberalizm genel olarak devlet müdahalesizliğini savunduğu ve ekoloji ise bunun tam tersini istemekte yani ekolojik ortamın sağlanması ve çevre konularında devletin yardım ve müdahalesini istemektedir. Toplumcu bir görüşün ağır bastığı ekolojik görüş doğayı öncelik gösteren politikalar üretilmesi konusunda da devletten pozitif yönde bir ayrımcılık yapmasını bekler. Ne var ki liberal düşünce ekolojik düşünceyi dışlamış gibi görünse de aslında durum tam olarak öyle değildir. Ekonomik büyümeye dayalı olan kapitalist sistem ile ekonomik hayatı küçülme, lüksten uzak durma gibi anlayışa sahip olan ekolojik yaklaşım bir noktada birleşmektedir. Her iki bakış açısı da kaynak kıtlığı ve sınırsız ve sonsuz artan ihtiyaçlar konusunda sürdürülebilir bir yaşam için belli koşulları sağlama ve geliştirme yoluna gitmektedirler (Kırlı, 2015, s. 74-75).

1988 yılında Mark Sagoff çevrecilerin liberal olup olamayacakları sorusunu sordu. Bu tarihten itibaren de belirli kuramcılar liberal düşünce ile ekolojik temalar arasında uyuşmayı ispatlamaya ya da daha güçlü ekolojik politikaların eksiksiz olarak liberal düşünce tarafından dile getirildiğini ispatlamaya çalışmışlardır (Dobson, 2017, s. 249).

Genel bir çerçeve ile konuya bakılacak olursa liberalizm ve çevre tamamen zıt iki unsur olarak göze çarpmaktadır. Örneğin liberal düşünce de piyasa kendi kendini düzenleyebilirken ya da “görünmez bir el” in piyasayı çekip çevireceği düşüncesi hakimken; ekolojik düşünce de bur durum tam tersidir. Ekolojik düşünce de her şey (hayvan, bitki, insan ve doğa) birbiriyle bağlantılı ve bir bütün olarak ele alınır. Bu bütünlük bir zincirin halkalarına benzetilebilir ve halkaların herhangi birinde yaşanan bozulma diğer tüm parçaları olumsuz etkilemekte ve iç işleyişi bozmaktadır. Bozulan sistemin ise maalesef kendi kendine düzelme ihtimali de düşüktür. Evet, doğanın belli bir oranda kendini toparlama ihtimalini yok sayamayız fakat yine doğaya atılan çöpler, kirlenen hava, su, toprak maalesef kendi kendine düzelemeyecek bir duruma gelmiştir. Doğa, kötü olan tüm insan faaliyetlerine bir şekilde cevap verebilecek canlı bir sisteme sahiptir ve yapılan hiçbir faaliyet cevapsız kalmayacaktır (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2007, s. 22-26).

Liberal düşüncenin ekolojik sorunlara yönelik çözüm üretmek konusunda kısıtlı olduğuna dair düşünceler vardır. Fakat liberal düşüncenin argümanlarından olan kendiliğinden gelişen düzen, bireysellik vurgusu ve mülkiyet haklarına verilen önem perspektifinde çözümler üretilmeye çalışılmaktadır. Piyasanın bu var olan ekolojik sorunlara yaklaşımı oldukça iyimserdir ve yine serbest piyasa sayesinde oldukça gelişmekte olan teknoloji ile bu sorunlara çözüm bulmak zor olmayacaktır. Yapılan zirve ve toplantılarda adını sıkça duyduğumuz ve bizim de çevre hukukumuzda yer alan kirleten öder ilkesi, yine çevre kirliliğini önlemeye ilişkin yapılan teşviklerin yaygınlaşması, bu konuda alınan vergi paylarında artışın yapılması ve çevreye dost olan teknolojik gelişmelerin teşvik edilmesi ve yaygınlaştırılması liberal düşüncenin birkaç çözüm önerilerinden bazılardır (Kırlı, 2015, s. 79). Liberal düşünce de, kişisel özgürlüğüne düşkün olan bireylerin katkı sağladığı görünmez el ve piyasa süreci, müdahale odaklı, özgürlüğü kısıtlayan mekanizmalardan çok daha çevreyi korumaya yardımcı olacağı görüşü yaygındır. Şöyle ki; ekolojik sıkıntılardan biri olan ve ilerde daha çok etkisini göstermeye başlayacak olan kıtlık durumunu ele alalım. Artan kıtlık ile var olan kaynağın üzerinde bir fiyat artışına sebebiyet verecektir. Bu durum ise ikame mallar dediğimiz o kaynağın yerine geçebilecek ya da benzer mal ve hizmet sunabilmek için farklı girişimler ve alternatifler oluşturulmaya başlanacaktır. Yine aynı şekilde çevreye daha duyarlı teknolojilerin üretilmesi için bütçeler ayrılmasına zemin hazırlanacaktır. Bu sebeple çevre kalitesini iyileştirme ve kapitalizm ile ekoloji arasında sanıldığı gibi zıtlık olmadığı görüşü yaygındır (Pepper’dan akt. Kırlı, 2015, s. 80).

Serbest piyasa çevreciliğini savunanlara göre liberalizm ile ekolojinin birçok ortak paydası mevcuttur. Örneğin iki düşüncenin de bireye yaklaşımı hemen hemen aynı sayılabilecek seviyededir. Liberalizm insan doğasını “*homo economicus*” olarak ele alır ve insanların yani bireylerin bencil, kötü diyebileceğimiz yönlerini baskılayabileceği ve toplumsal çıkarlara göre şekillendirebileceğini söyler. Ekolojik düşüncede de bu durum benzerlik göstermektedir. Ekosistem de diğer canlı türlerin yaklaşım da bulunduğu gibi ekolojik konularda bireylere güven duygusunun olması gerektiği varsayılır. Bu yönden bakıldığında temelde insan

doğasının iyi oluşuna inanılması iki düşünce de ortak noktalardan biridir. Eğer bireysel haklar gerektiği gibi yerine getirilirse ve uygulanırsa yaşanan olumsuzlukların çözümü o kadar da zor olmaz (Anderson ve Leal'den akt. Kırılı, 2015, s. 80). Bununla birlikte liberal yaklaşımda olduğu gibi çevreci yaklaşımda bireylerin ekonomi düzeyleri ile bireylerin düşüncelerinde değişim yaşanabilir. Liberal düşünce de belirli bir seviyedeki ekonomik seviyenin çevre konularında gereken hassasiyeti daha çok gösterebildiği ve yine çevre konusunda daha bilinçli bireylerin ve toplumun olacağı varsayılmaktadır (Çoban, 2002, s. 28).

Ekolojik sorunlara liberal teoriden yola çıkarak çözüm yolları arandığında yukarıda bahsedilen genel çerçeve dışında dikkat edilmesi gereken birkaç nokta daha vardır. Bu sayacağımız noktalar ise liberal teorinin başka konular üzerinde politika üretirken kullandıkları, düşüncelerini destekleyen öğelerdir.

2.1.1. Liberal Tarafsızlık İlkesi

Liberal tarafsızlık ilkesi kısaca, bireylerin, yaşamlarını anlamlandırma sürecinde yapacakları tercihlere müdahale edilmemesidir. Bireylerin iyi yaşam düşünceleri illa mükemmel olmak zorunda değildir. İyi yaşam ile ilgili düşünceleri daha çok, bu yolda neyin iyi olduğu ya da hayata anlam katan unsurun ne olduğu üzerine kurulan basit bir düşüncedir. Bu temel düşünce ile yola çıkıldığında akla bireylerin yönetsel politikalardan uzak olduğu anlamı çıkabilir fakat bu pek mümkün bir durum değildir. Aslında liberal tarafsızlık düşüncesi liberal teorinin tüm bireylere eşit ve aynı değeri veren yönünü göstermektedir (Coglianese, 2002, s. 201).

Çevre politikaları oluşturulurken yapıları gereği bireylerin yaşamlarını etkileyebilmektedir. Bireylerin iyi yaşam koşulları için ihtiyaç duyduğu kaynaklar ile çevre politikaları arasında ilişki olabilmektedir. Çünkü bu tarz politikalar oluşturulurken kaynakların kim tarafından, nasıl kullanıldığını kararlaştırır. Hazırlanan ve uygulanan çevre politikaları bireyler üzerinde ciddi etkiler yaratmaya başladığında ise liberal teori alınan kararların tekrar gözden geçirilmesine imkân sağlamaktadır. Liberal tarafsızlık, çevre politikalarını uygulayan yönetimin, bireylerin yarışan iyi hayat koşulları yönünden, tarafsız kalması gerektiğini savunmaktadır. Çevre politikaların çoğu zarar ilkesi temelinde oluşturulmakta fakat bu durum yönetimin çevreyi korumak adına her şeyi yapabileceği anlamına da gelmemektedir. Çünkü zarar, çevreyle ilgili düzenleme yapmak için zorunlu fakat tüm şartları da sağlamamaktadır. Çünkü yaptırımlar bireylerin özgürlüğünü kısıtlayabilmektedir. Liberal tarafsızlık ilkesi, uygulamada çevre politikalarının tam olarak tarafsız olması gerektiğinin üzerinde durur. Yapılan tarafsız bir çevre politikası ile, bireysel hayattaki farklılıkları destekleyebilecek kaynak denetimini sağlamak için, kaynak kullanımı konusunda uzmanlaşmayı hedeflemektedir. Ayrıca, liberal tarafsızlık ilkesi ile oluşturulan bir çevre politikasının 3 tane sınırlılığından bahsetmek konu içinde önemlidir. Öncelikle ilk sınırlılık,

öngörülen bazı iyi yaşam koşullarının diğerleri aleyhine üstünlük sağlayabilecek düzenlemeleri içermesi ve bu düzenlemeler ile liberal tarafsızlığın uzlaşamaz olmasıdır. İkincisi, herkesin çevreye olan duyarlılığı aynı seviyede olamayacağı için mesela nesli tükenmekte ya da tehlike altında olan bitki veya hayvan türlerinin her bir birey için aynı değeri ifade etmemesidir. Üçüncü olan sınırlılık ise liberaller, çevre sorunları yıkıcı dahi olsa, bireylerin yaşam alanlarına yapılacak olan sert müdahalelere karşı çıkmaktadırlar. Bu üç sınırlılık, çevre politikalarının, teknoloji, bilimsel değerlendirme ve bireysel ihtiyaçtaki farklılıklara uyumsallaşması için açık bir kapı bırakmaktadır. Öyle ki uyumsallaşma, orta bir yol bulma isteği ve yeteneği tarafsız bir çevre politikasının temelini işaret etmektedir. Çünkü liberal düşünce her bir bireyin farklı düşünce, istek, ihtiyaçlarına saygı gösterir ve bu farklılıkları destekler. Ayrıca liberal politika, çeşitli yaşam biçimlerini sürdüren doğal kaynaklarda var olan farklılıkları koruyan bir çevre politikasını desteklemektedir (Coglianese, 2002, s. 216-217).

Mark Sagoff'un liberal tarafsızlık konusundaki görüşleri çevre politikalarının içeriğinin liberal düşünce için gerekli olan tarafsızlık çeşidine nadiren uygun olduğudur. Sagoff, sosyal kurumlar ile sosyal politikalar arasında ayırım yapmaktadır. Sagoff'a göre, *"liberal siyasal teori, yalnızca, birincisi ile, diğer bir ifadeyle, sosyal düzenlemelerin temel yapılarıyla ilgilenir"*. Bu yapı ve kurumlar bireylere iyi anlayışları konusunda eşit ve tarafsız davranan kurumlardır. Dolayısıyla, liberal düşünürler, sosyal politikalar konusunda belirli bir iyi anlayışını savunmaktadırlar. Sagoff, çevre politikalarının siyasal ve sosyal yapıları oldukça küçük oranlarda etkilediğini, sosyal politika düzeyinde işlev gösterdiğini ve sonuç olarak da liberal tarafsızlığa işaret etmediğini iddia etmektedir. Bununla birlikte sosyal yapı ve politikalar arasındaki ayırım daha çok tehlikenin oluşmasına vesile olmaktadır. Eğer bu kavramlar tarafından kabul edilen politikalar tarafsızlık ilkesinin hiçbir şekilde kabul etmezse, siyasal kurumlardaki tarafsızlık durumu oldukça az meydana gelecektir. Sagoff, liberal siyasal programın, felsefeye yeteri kadar yatkın olmasının gerektiğini söylemektedir. Böylece onu neden liberal olarak adlandırıldığını anlayabiliriz denildiğinde; kendisi de bu ayırımdaki zayıflığı ima etmektedir (Sagoff'tan akt. Coglianese, 2002, s. 202). Coglianese ise bunun tam tersini savunarak, liberal tarafsızlığın gerçekten çevre politikalarına işaret ettiğini savunmaktadır.

2.1.2. Özel Mülkiyet Hakları

Çevre sorunların kaynağı genel anlamda piyasa olarak görülünce; piyasanın özel mülkiyet haklarının yerini kamusal mülkiyet almaktadır. Hâlbuki kamusal mülkiyet sanal sayılan bir mülkiyettir; özel mülkiyetin aksine malik ile eşya arasında oluşacak olan bağı kuramadığı için kendisinden beklenen faydaları da karşılayamamaktadır (Şahin, 2017, s. 226).

Liberal düşünce de mülkiyet haklarının temellendirilmelerinden birini John Locke yapmıştır. Onun görüşlerine göre mülkiyet, sivil toplumun oluşmasında, yönetimin isteklerini yerine getirme de oldukça önemli bir yere sahiptir. Bireyler mülkiyet haklarına sahip çıkabilmek adına sözleşme yolu ile sivil toplumu oluştururlar. Peki ama herkese eşit olarak mülkiyet hakkının kazandırılmasının sınırı ekolojik bir probleme yol açmadan nasıl çizilebilecektir? Bunun cevabı doğa yasasında gizlidir. Doğa yasası bireylerin mülk edinme ve edinilecek mülkün miktarı konusunda da sınırlar çizmektedir. Bireylerin mülk edinirken, kullanabilecekleri kadar mülk edinmelerini, doğaya zarar verecek şekilde mülk edinilemeyeceğini, emek harcanarak elde edilen şeyin kendilerine mülk edinilebileceği ve başkalarının zararına olacak şekilde bir mülkün edinilemeyeceğini söylemektedir. (Locke, 2002, s. 39-42).

Sıkça duyduğumuz “kirleten öder” ilkesinin temeli mülkiyet haklarına dayanıyor diyebiliriz. Bu temeli bize Nozick vermektedir. Ona göre, eğer herhangi biri bir malı üretirken çok riskli fakat verimlilik getiren bir yöntem kullanıyorsa; fabrika yakınında bulunan bireyler var olan tehlikeli durumun gerçekleşmemesine izin verebilirler. Çünkü burada diğer kişilerin mülkiyet hakları ve özgürlükleri ihlal edilmiş olmakta ve bireyin mülkiyetine zarar vermenin temel düşüncesi bu şekilde oluşmaktadır (Kırlı, 2015, s. 90). Bu temelden ilerleyecek olursak ekolojik problemler, çok sayıda bireyin faydasını gözetse dahi izin verilemez. Mülkiyet ihlali olarak değerlendirilen bu koşullarda kirletenin ödeyeceği ilkesi gündeme gelmektedir. Özel mülkiyet hakkının ekolojik meselelere gerçek mana da adaleti sağlayacağı varsayılır (Zwolinski, 2015, s. 9-14).

Mülkiyet haklarını üzerinde görüşlerini temellendiren Rothbard, “*mağdursuz suçlar*” kapsamında ekolojik sorunları ele alır. Mesela hava kirliliğini bu konuya örnek vererek açıklamıştır. İster sigara içerek ister faklı gaz salınımları sebebiyle hava kirliliğine maruz kalan bireylerin hem sağlıkları hem de mülkiyet haklarına zarar verilmektedir. Buradaki mülkiyet ihlali bireyin kirlilik sebebiyle sağlığından olması veya bu durumdan olumsuz etkilenmesidir. Bu yüzden hava kirliliği diğer bireylerin haklarını ihlal eder ve doğrudan bir saldırıdır. Bu sebeple Rothbard, ekolojik sorunların çözümüne yönelik olarak mülkiyet hakları argümanını kullanır ve bu doğrultu da düşüncesini temellendirmiştir (Kırlı, 2015, s. 91).

Birçok liberal düşüncedeki yazarlar özel mülkiyetin insanların, mevcut olan kaynaklarını daha iyi koruma ve kıtlık yaşanması halinde yeni yollar, alternatifler araması teşvik eden bir yapısının olduğundan bahsederler. Garret Hardin da düşüncelerinde çevre sorunlarının temel sebebinin kaynakların ortak mülkiyete tabii olmasından dolayı olduğunu savunmuştur. Örneğin: okyanusların ortak mülkiyet konusu olması ve bu sebeple binlerce balık türü ve canlı yaşamı yok olma tehlikesi altına girmiştir. Oysa okyanuslar ortak mülkiyet değil de özel mülkiyete tabii olsa var olan sorunların yaşanmayacağına, getirilen yeni sorumluluklarla bu duruma çözüm sunabileceğini söylemektedir (Bıçkı, 2001, s. 39).

Neo-liberalistlere göre piyasa mekanizmasının iyi çalışmamasının sebeplerinden biri devletin müdahale etmesidir. Devletin doğal kaynakların fiyatlarının belirlenmesine müdahale etmesi, kaynakların gerçek piyasa değerinin ortaya çıkarılmasına engel olmaktadır (Yıkılmaz, 2003, s. 66). Devlet kaynakların kullanımı için sembolik değil de gerçek rakamlar öne sürmelidir. Çünkü gerçek fiyatın verilmemesi talebi etkilemekte ve çevreyi korumaya çalışmak adına yapılan çalışma bir anda çevrenin zararına sebep olabilmektedir. Eğer kaynaklara gerçek fiyatları ile bir fiyatlandırılma yapılırsa piyasa mekanizması bu kaynaklara kıtlıklarına göre fiyatlandırma yapacaktır. Böylelikle kaynağa olan talep azalacak ve hızla tüketilmesi önlenebilecektir. Serbest piyasa çevreciliği, kaynakların fiyatlandırılmasının düzenlenmesi yöntemi ile kaynakların kıymetleneyeceğini ve özel mülkiyet talebinde bir artış yaşanacağını savunmaktadır. Marksist yaklaşımın aksine serbest piyasa çevreciliği kaynakların devlete değil de özel mülkiyete ait olmasını doğal kaynakların kullanımı üzerinden bu şekilde anlatmaktadır. Özel mülkiyet ve işletme hakkı ile birlikte doğal kaynakların korunması sağlanacak ve bu da ancak serbest piyasa ile olacaktır (Çımrın, 2014, s. 184).

Çevre sorunlarına özel mülkiyet ile çözüm üretilebileceğine dair bir küçük örneği de İngiltere üzerinden vermek konu için anlamlı olacaktır. Robert Taylor, kamusal niteliği olan kaynakların özelleştirilmesi ile İngiltere de yaşanan çeşitli su kirliliklerinin önlenmesinde önemli bir rol oynadığını vurgulamaktadır. İngiltere’de bir göl veya nehrin belirli bir kısmında balık tutma hakkı, özel mülkiyet hakkıdır. Bu özel mülkiyet sistemi ile İngiltere’de aşırı avlanma sorunu kalmamış ve aynı zamanda göl ve nehirlerin temiz kalmasına da yardımcı olmuştur (Taylor’dan akt. Bıçkı: 2001, s. 93).

Ekolojik yaklaşım, kaynakların özelleştirilmesi veyahut değerleştirilmesine karşı çıkmaktadır. Liberal düşünce ise kaynakların özelleştirilmesini ve özel mülkiyet olarak kullanılmasını destekler. İşte iki düşüncenin de karşı karşıya kaldığı kısım kamusal mallar meselesidir. Ekolojik yaklaşım kamusal malların bedava ya da serbestçe kullanımını savunurken; liberal düşünce kamu mallarının dışlanamayan yönünün vurgulanmasına destek vermektedir. Liberal düşüncenin özelleştirme konusundaki tutumunun sebebi bu yolla çevreyi daha çok koruyacaklarına olan inançtan kaynaklanmaktadır (Barry, 1999, s. 144). Liberal düşüncenin önerisi olan ekonomik sistemde mülkiyet haklarının ne olursa olsun ihlal edilemeyeceği argümanından yola çıkarak öneriler geliştirilmektedir. Bu sebeple de özel mülkiyet haklarının, ekolojik kamusal malların fazla tüketilmesine ya da tamamen tüketilmesine çözüm olarak sunmaktadır.

2.1.3. Liberal Adalet Teorisi

Çevresel konularda diğer alanlarda olduğu gibi sistematik olarak ilerleyen liberal adalet teorisyeni bulmak oldukça güçtür. Fakat Amerikalı filozof olan John Rawls'un sosyal adalet ilkeleri bu açıdan oldukça önem teşkil etmektedir.

Rawls'un göre toplumun temel yapısı adaletin konusu içerisinde ve aynı zamanda sosyal kurumların da öncelikli erdemi olması gerekir. Bu sebeple teorisinde sunulan ilkeler bireylere değil, bireylerin hak ve ödevlerini belirleyen ve bireylerin gelecekte beklenenlerini etkileyen sosyal kurumlara uygulanmalıdır. Rawls yürüttüğü çalışmalar ile liberalizmin önceden beri gelen klasik faydacı anlayışa, makul bir çerçevede bir alternatif oluşturmaya çalışmıştır. Ona göre adil toplum *"iyi anlayışı"* üzerine kurulmamalıdır. Adil toplum, *"doğru"* nun *"iyi"* karşısında öncel bir konumunun olması gerektiğinden bahseder. Çünkü her bir bireyin iyi anlayışı değişkenlik gösterebilmektedir ama doğru tektir ve tüm bireyler bu doğru etrafında iyi anlayışlarını geliştirebilirler. Rawls, sosyal adalet konusunu iki ilke üzerinde şekillendirmektedir. Bu iki ilke demokratik bir toplumda adaletin nasıl sağlanacağı üzerinde genel bir çerçeve çizmektedir (Şenkal ve Cebe, 2019, s. 62-63).

Rawls'un göre *"her insanın, herkes için benzer bir özgürlük sistemiyle uyumlu, temel özgürlük sistemine eşit bir hakka sahip olduğunu"* söylemektedir. Bu çerçeve içerisinde bireysel, sivil ve siyasi haklara ek olarak, birkaç çevresel zarardan korunma haklarını da ekleyebiliriz. Böylelikle, çevresel karar alma mekanizmalarına ve çevresel bilgilere adil ve ücretsiz ulaşma haklarını ve çevresel zararlardan kurtulma haklarını da içerisinde barındırabilmektedir (Vincent, 1998, s. 450). Hayek, neoliberal düşüncüyü ele alırken, serbest piyasanın bireysel ihtiyaçlara çözüm bulabildiğini fakat merkezi planlama yapısının her birey için değişen ihtiyaçlar durumuna çözüm bulamadığını; bu sebeple piyasaların serbest olarak çalışmasına izin verilmesini ve toplumsal düzenin kendiliğinden oluşabilmesi için hükümetlerin sınırlandırılmasının gerekliliğinden bahsetmektedir (Üste, 2015, s. 50). Daha öncede belirttiğimiz gibi liberal düşünce insan merkezci bir yaklaşıma sahiptir ve doğanın insan egemenliğinde olması gereken bir varlık olarak değerlendirmektedir. Buradan hareketle de çevreciler bu insan merkezli ideolojiler ekseninde geliştirilen sosyalist ve liberal adalet anlayışlarının çevre sorunlarına çözüm olmayacağını düşünerek çevre merkezli bir adalet anlayışını geliştirmişlerdir. *"Ekolojik adalet"* yaklaşımı da çevresel adalet anlayışının içerisindeki insan merkezli düşünceye alternatif olacak *"ekomerkezli"* bir bakış açısıyla birlikte doğa-insan arasındaki dengenin korunmasına önem vermektedir (Güzel ve Buz, 2019, s. 1062).

2.2. Çevre Sorunlarına Liberal Çözüm Önerileri

Yukarıda liberal tarafsızlık ilkesi, özel mülkiyet ve liberal adalet teorilerini anlatırken aynı zamanda bunların çevre sorunlarına yönelik birer çözüm olduğunun da altı çizilmiştir.

Liberalizm için önemli olan hususların çevre sorunlarına yönelik nasıl bir yol izleyerek çözüm olabileceği anlatılmıştır. Bunlara ek olarak liberal düşüncenin nüfus, atık gibi konular üzerinde de bazı cevapları mevcuttur.

İlk olarak nüfus konusunu ele alalım. Nüfus artışı, kısıtlı olan doğal kaynakların üzerinde ciddi bir baskı oluşturmakta ve en çok dile getirilen sorunlardan birisidir. Bu konuda akla ilk gelen çözüm devlet müdahalesidir. Fakat burada gözden kaçırılan bir nokta vardır. Ülkelerin doğum oranlarına bakıldığında ekonomik olarak gelişmiş ülkelerin nüfus artışı ile gelişmemiş ülkelere nüfus artış oranı aynı değildir. Ayrıca devlet 1960'lı yıllardan beri nüfus planlaması yapmakta fakat bu konuda başarısı tartışılmaktadır. Burada asıl yapılması gereken devletin, nüfus planlamak için ayrılan kaynakları ekonomik gelişme için kullanmasıdır (Şahin, 2017, s. 228). Ancak bu şekilde yaşanan soruna daha elle tutulur bir sonuç üretilebilir.

Atık konusu bir diğer önemli husustur. Çöpler, çağımızın en büyük çevre sorunlarından birisidir ve çözüm için yine devlet müdahalesi savunulmaktadır. Çöplerin toplanması ve birtakım bertaraf işlemleri için genelde belediyeler ilgilenmektedir. Bu amaç için halktan alınan çevre temizlik vergileri alınmakta fakat toplanan bu vergiler genelde amaç dışı kullanılmaktadır. Ve bu sebeple de sorun yine çözümsüz kalmaktadır. Öte yandan toplanan çöplerin ayrıştırılması yapılmamakta ve yine çöpler belirli saatler içerisinde toplandığı için, toplama saatine kadar konteynırlarda kalan çöpler sokaklarda kötü kokuya da sebep olmaktadır. Kısaca atık konusu serbest piyasanın bir başarısızlığı değil hükümetlerin başarısızlığıdır. Hükümet atıkların, serbest piyasanın işlemesine izin vermeyerek, atık bertaraf maliyetlerini vergi mükelleflerine yüklemektedir. Serbest bir piyasada fiyat sistemi, hangi eylemlerin ekonomik ve ekolojik olarak en sağlam olduğunu belirlemek için kaynakları doğru bir şekilde karşılaştırmamızı sağlar. Bu hizmet özelleştirilse ve şirketler tarafından bu hizmet evden toplanılarak yapılsa koku probleminin önüne geçilebilir. Ya da çöplerin daha evdeyken ayrıştırılması için bireylere bazı teşvik edici uygulamalar yapılabilir. Ayrıca bu tarz bir hizmetin maliyeti herkese eşit olarak değil daha fazla çöp üreten tüketicinin daha fazla maliyetle karşılaşmasına vesile olarak atık konusunda bireylerin daha bilinçli, çevre dostu olmalarına imkân sağlayabilir (Santoriello ve Block, 1996).

Gönüllü ticaret, tüm tarafların kazandığı yaratıcı anlaşmalara izin verir, aksi takdirde ticaret gerçekleşmez. Mevcut kiralama düzenlemeleri değiştirilirse, çevre grupları kamu kaynaklarını satın almak veya kiralamak için teklif verebilir. Kendi mülkleri haline gelen arazide, geliştirmeyi tamamen engelleyebilirler veya araziye kendi şartlarına göre geliştirme için kiraya verebilirler. Örneğin, Louisiana'daki ulusal Audubon Society'nin Rainey Yaban Hayatı Koruma Alanı'nda doğal gaz keşfedildiğinde, grubun kendisi katı koruma ve sondaj geliri arasındaki maliyetle karşı karşıya kaldı ve belirli çevresel koşullar altında sondaja izin veren bir denge kurdu. Audubon Derneği telif hakkı aldı ve bu da onlara koruma için daha fazla arazi satın almaları için fon sağladı. Bu durumda hem Konsolide Petrol ve Gaz Şirketi hem de Audubon Topluluğu kazandı. Hem ekonomik verimlilik hem de çevresel çıkarlara

hizmet edildi. Yani kısaca, çevre korumanın anahtarı, savunulabilir ve devredilebilir mülkiyet haklarına sahip bir serbest piyasadan geçmektedir (Santoriello ve Block, 1996).

Devletin, piyasanın aksine çevreye olumsuz etkisinin daha çok olduğunu savunan Madden, görüşlerini bazı örneklerle güçlendirmeye çalışmaktadır. Örneğin, su kullanımının devlet müdahalesi için bir bahane olarak değerlendirir. Çiftçiler, mahsullerini sulama maliyetlerini düşürmek için tasarlanmış sübvansiyonlardan yararlanır. Sonuç olarak, marjinal tarımsal potansiyele sahip alanlar (özellikle batıda) üretime alınmaktadır. Aksi takdirde nadasa bırakılabilecek kırılğan topraklar sömürülür. Bazı ürünlerin aşırı üretimi sadece çiftçilerin aldığı fiyatları düşürmekle kalmaz, aynı zamanda ekinlere ayrılan artan alan toprak erozyonunun hızlanmasına da yol açar. Sübvansiyonlu mahsul sigortası durumu daha da kötüleştiriyor. Öte yandan çiftçiler dışında kalan diğer vatandaşlarında su masrafları diğer bölgelerdeki insanlar tarafından sübvansiyonla edilmektedir. Baraj ve suyu taşımak için tasarlanan su kanalları insanların o bölgelere taşınmasına neden olmaktadır. Bu da o bölgelerde nüfusun yoğunlaşmasına sebep olmakta ve doğal araziler rezervuarlar için sular altında kalır, yeni gelenlerin susuzluğunu gidermek için su seviyeleri düşürülür ve yağışların azaldığı zamanlarda su kıtlığı meydana gelir. Arz ve talebin suyun doğru kullanımını belirlemesine izin vermek yerine, hükümet bu kaynağın nasıl dağıtılacağına karar verir. Bu barajlar aynı zamanda maliyetin altında hidroelektrik sağlamakta ve yine bu alanların başka türlü olacağından daha yüksek bir seviyede yerleşmesini teşvik etmektedir (Madden, 1998).

Devlet müdahalesinin sorunlarından bahseden Billing ve Asmus, Ulusal Audubon Derneği'nin Louisiana'daki özel sektöre ait Rainey Yaban Hayatı Koruma Alanı'nın yönetimi tarafından, gaz kuyuları ve otlayan sığırlarla uyumlu bir ortaklık içinde koruma ve yaban hayatı korumanın çevresel değerlerinin var olduğu kapsamlı bir örnek sunmaktadırlar. Yine de, Rainey'deki uygulamalarının tam tersine, Audubon Topluluğu, madenlerin sömürülmesini ve geliştirilmesini önlemek için federal toprakların kamu mülkiyetini savunmaya devam ediyor. Rainey'de, Topluluk için fırsat maliyetlerinin doğrudan karşılanması gereken yönetim kararları üreten "gerçeklik kontrolleri" mevcuttur. Siyasi arenada, bürokratik yöneticiler, kötü tanımlanmış çoklu kullanım yetkileriyle karşı karşıya kaldıkları ve kararlarda kişisel çıkarları olmadığı için kimseyi memnun etmeyen sonuçlar üretirler. Çevre hareketinin doğal kaynaklar üzerinde devlet mülkiyetini tercih etmesi, bir başka nedenden dolayı da arzularının tam tersi sonuçlar üretme potansiyeline sahiptir. Devlet hem verebilir hem de alabilir. Çevrenin korunması için hükümete güvenmek, çevresel yıkım yönünde kolayca sallanabilen iki ucu keskin bir kılıçtır. 1980'de Başkan Reagan'ın seçilmesi ve onun İçişleri Bakanı olarak James Watt'ı ataması bize siyasi koşulların ne kadar hızlı değişebileceğini ve hükümet gücünün dizginlerinin en sevdiğimiz çıkarlarımıza karşı çıkanlara nasıl kaydırılabileceğini hatırlatmalıdır. Hangi bireylerin iktidarı işgal ettiğine bağlı olarak, hükümetlerin fikirlerini değiştirme hızı ve derecesi göz önüne alındığında, Hükümet tarafından ilan edilen acil durumlar nedeniyle çevrenin kısa sürede nasıl feda edilebileceğine dair birçok örnek var. Örneğin, OPEC ülkelerinin Kasım 1973'te uyguladığı petrol ambargosu,

Alaska Boru Hattı'nın inşa edilebilmesi için Kongre oylamasıyla Ulusal Çevre Koruma Yasası'nın hızla askıya alınmasına neden oldu. Wilderness Society'nin mahkeme eylemi hızla atlatıldı. Ve bu, 1970'lerde enerji fiyatlarını düşük tutan ve böylece ABD'de enerji kullanımını teşvik eden aynı hükümetti. Hükümet sağ eliyle enerji tasarrufunu teşvik etmek için milyarlarca dolar harcarken, aynı zamanda sol eliyle fiyat kontrolleri yoluyla tüketimi "teşvik etti". 1979 yazında, büyük ölçüde hükümetin yarattığı "enerji krizinin" bir sonucu olarak, Başkan Carter ve Kongre'deki her iki partinin önemli üyeleri, mevcut tüm çevre mevzuatını geçersiz kılacak geniş yetkilere sahip olacak yeni bir Federal Enerji Seferberlik Kurulu'nu savundular. Şurada biraz acil durum, şurada bir başka acil durum ve siyasi atmosfer, çevrenin en son siyasi zorluğa feda edilmesi gerektiğini savunan bir duruşa dönüşüyor (Billing ve Asmus, 1985).

Yukarıda anlatılardan hareketle şöyle bir çıkarsama yapmak herhalde yanlış olmaz. Serbest piyasa çevreciliğini savunan ve çevre sorunlarına liberal çözüm yolları arayanların buldukları en temel nokta özel mülkiyet konusudur. Çevre sorunlarına yönelik çözümlerde başrol özel mülkiyete aittir ve vurgu da hep aynı yere yapılmaktadır. Kaynakların özel mülkiyete ait olması, serbest ticaretin devreye girmesi ile çözümün yine görünmez el olarak tabir edilen piyasa mekanizmasından geçtiği sıkça vurgulanmıştır. Her ne kadar ulusal ve küresel çevre politikaları bazı yazar ve düşünürler için yeşil kapitalizm içinde yer almasa da, biz konuyu bu kapsamda ele alacağız. İlk çevreci hareketlerden bu zamana kadar olan süreçte hükümetlerin, sivil toplum kuruluşların, çok uluslu şirketlerin, kısaca serbest piyasada sözü geçen aktörlerin çevre sorunlarına karşı olan tutumlarını ele alacağız. Tüm bunları anlatırken de yine altını çizdiğimiz birkaç hususu şimdiden söylemek konu için çok daha faydalı olacaktır. Sürdürülebilirlik, karbon piyasaları ve kapitalizmin yüzü olan büyük şirketlerin değişen çevre tutumları. Tüm bunların gerçekten çevre sorunlara çözüm olup olamayacağı çalışmanın son bölümünde tartışılacaktır. Şu an yapılacak olan bu konu ve kavramların net bir şekilde anlatılmasıdır. Çevre politikaları anlatılmadan önce çevre politikalarına neden yeşil kapitalizm başlığı altında anlatıldığından bahsedilmesi çalışma açısından önemli bir husustur. Çevre politikaların ana öznesi devlettir. Yaşanan çevre sorunlarına çözüm olarak da devletin müdahalesiyle çevre politikalarının oluşturulması ve uygulanması öngörülmüştür. Fakat liberal düşüncenin temellerine bakıldığında devlet müdahalesinin olması onların çok da isteyeceği bir durum değildir. Çevre politikalarının çok sık gündem haline gelmesi ve yaptırımların çoğalması demek aynı zamanda devletçilik de o kadar ağırlık kazanacaktır. Bu durum da liberal düşünce ile çelişki gibi görünebilmektedir. Fakat çalışma kapsamında ikisinin aynı başlık altında ele alınmasının sebebi, hem serbest piyasa çevrecilerinin çözüm yöntemlerinin hem de devlet eliyle gerçekleştirilecek olan çevre politikalarının mevcut sistem içinden çıkmadan ekolojik krize çözüm sunmalarından kaynaklanmaktadır. Bu sebeple her iki öğeden birini konu dışı bırakmak yeşil kapitalist yaklaşımın anlamında bir daralmaya da yol açabilmektedir. Bu yüzden de hem liberal çevreciler hem de çevre politikaları aynı başlık altında incelenmiştir.

2.3. Çevre Politikaları

1973 senesinde Nobel Tıp Ödülüne layık görülen bilim insanı, “*Uygar insan, kör bir yıkıcılık ile kendisini çevreleyen ve geçimini sağlayan canlı doğayı yok etmekte, kendisini ekolojik bir yıkım ile karşı karşıya bırakmaktadır. Bu yıkıcılığın ekonomik sonuçları duyumsamaya başlayınca, insanoğlu yaptığı yanlışın farkına varacak, fakat o zaman, iş işten geçmiş olacaktır*” demektedir. Bu sözlerden hareketle çevrenin korunabilmesi için bilinçli ve uzun vadeli politikaların oluşturulması gereklidir (Keleş, 2013, s. 618).

Politika için genel bir tanım yapmak gerekirse, belirli olan bir problemin çözümü için yapılması gerekli olan önlemler ve ilkeler dizisi diyebiliriz. Bu kapsamda çevre politikası da ülkelerin tek veya çok taraflı olarak çevreyi korumak için benimsedikleri yöntem ve hedeflerdir. Çevre politikaları, küresel çevrenin koruma altına alınması, bireylerin üretim ve tüketim süreçlerinden kaynaklanan zararın ortadan kaldırılması ve çevresel değerlerin sürdürülebilmesi için hedeflerin belirlenmesi, hedefler için ne gibi önlemler alınacağına belirlenmesi ve belirlenen yöntemin maliyetinin nasıl bölüşüleceği ile ilgilidir (Taytak ve Meçik, 2009, s. 255).

Çevre politikalarının amacı, kişilere sağlıklı ve insan onuruna yakışan bir çevrede yaşama teminatının sağlanması; toprak, su, hava, hayvan ve bitki gibi varlıklarla birlikte toplumsal çevre değerlerinin korunmasının ve geliştirilmesinin de sağlandığı; meydana gelen sorunun giderilmesi ve çevre politikaları uygulamalarının da gerekli kıldığı yükün paylaşılması konusunda, toplumsal adalet ilkelerine uygun olarak yapılmasının sağlanmasıdır (Keleş ve Hamamcı, 1993). Toplumun çevreye atfettiği değerlerin çoğaltılması, bu alanda yaşanan sorunların çözülmesi ve çevrenin de koruma altına alınma yoluyla iyileştirilmesi, toplumun bütün kesimlerinin çevre politikalarının oluşturulması ve uygulaması konusunda bilinçli bir katılımın sağlanması önemli bir husustur. Çevre politikaları, çevreye nasıl bakılmasının gerekliliğini topluma gösteren, çevrenin yaşamını sağlaması ve yönetimini hedefleyen, ortaya geniş bir perspektifle bakmayı sağlayan anahtar niteliğinde bir uygulama aracı olmuştur (Yalçın, 2009, s. 298).

Günümüzde, küresel bir hal alan çevre sorunları hava, su, toprak, atıklar ve diğer kirlilik gibi konuların boyutlarını aşan bir niteliğe sahiptir. Bununla birlikte çevre sorunları, siyasal ve ideolojik sınırları aşan bir nitelikte değerlendirilmektedir. Küresel çevre sorunları konusunda dikkat çekilen bir konu da dünyanın kuzey ve güney yarı küreleri olmak üzere buralarda bulunan ülkelerin, kalkınmış batı demokrasileri ile az gelişmiş ülkelerin çıkarları arasında ve küresel çevre yönetimi konusunda küresel politikalarla nasıl bağdaştırılacağıdır (Palabıyık, 2004, s. 263). Çevre politikalarının küresel düzeyde ele alınması ile olarak, 1972 yılında Stockholm Konferansı ile olmuştur. Bu konferansta, dünya genelinde çevre konusunda kamuoyu bilincinin geliştirilmesinin ve yine uluslararası boyutta çevre ile ilgili olan tartışma konularının daha sık gündem olması açısından önemli bir rol oynamıştır. (Yalçın, 2009, s.301).

2.3.1. Çevre Politikalarının İlkeleri

Kirleten Öder İlkesi: Çevreye verilen herhangi bir zararın, o zararı veren, kirleten tarafından maliyetinin karşılanmasıdır. İlke ilk olarak çevre sorunlarının uluslararası platformlarda tartışılmaya başlandığı 1970'li yıllarda OECD tarafından gündeme getirilmiş ve ilerleyen süreçte somut bir kavram haline getirilmiştir. OECD bu ilkeyi gündeme getirirken, kirleticilerin (burada kirletici ulusal düzeyde kirliliği oluşturan kaynak, uluslararası düzeyde ise kirleten ülke olarak ele alınmalıdır) kirliliğin önlenmesi ile ilgili maliyetlere razı olması gerekliliğinden bahseder. Fakat kirliliğin bedelinin belirlenmesi oldukça zordur. Uygulanan politikalara bakıldığında ise belirli seviyede olan kirlilikle izin verilmektedir. Dolayısıyla kirletene çıkarılan maliyet, genel olarak çevrede yaşanan bozulmanın giderilmesini sağlayacak düzeyin aşağısında kalmaktadır. Kirleten öder ilkesi etkinlik açısından oldukça önem arz etmektedir. Etkinliğin sağlanması için kirleticilerin maliyetlerini kabul etmesi şarttır. Böylelikle dışsal etkiler içselleştirilecektir. Aksi takdirde çevre sorunlarının azaltılması zorlaşacaktır (Mutlu, 2006, s. 63-64).

İhtiyat İlkesi: Kirleten öder ilkesinin iktisadi temeline karşılık olarak, ihtiyat ilkesi ise daha çok hukuki bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir. İhtiyat ilkesi, çevre sorunlarına sebep olabilecek durumları öncesinden öngörüp, olası zararların da önlenmesini ve ekosistemleri uzun vadede korumayı hedeflemektedir. Bu sebeple, uygun tedbirler alınmalı ve kirliliğe sebep olan faktörler de ortadan kaldırılmalıdır. Bu kapsamda, Çevresel Etki Değerlendirmesi (ÇED) uygulamaları bu amaca yöneliktir olarak yapılan bir girişim olarak değerlendirilebiliriz (Mutlu, 2006, s. 64).

Önleme İlkesi: AB'nin çevre ile ilgili geliştirdiği uygulamalar içerisinde önem taşıyan bir diğer ile olan önleme ilkesi, çevre sorunlarına daha oluşma aşamasındayken müdahale etmeyi önermektedir. AB açısından ise, önleme ilkesine daha önce eylem programlarında değinilmiş olmasına karşın, Topluluk anlaşmasında ayrıntılı olarak incelenmiş ve ihtiyat ilkesi ile ayrı olarak değerlendirilmeye başlanmıştır (Mutlu, 2006, s. 64).

İş birliği İlkesi: Küresel kirliliğin önlenmesi açısından en önemli ilkelerden birisi olan iş birliği ilkesi, çevre sorunlarının etki alanlarının çok geniş bir alanı etkiliyor olması sebebiyle, çevre politikalarının uygulanma ve başarılı olma şartları içerisinde ulusal ve uluslararası düzeyde bir iş birliğinin yapılması ve koordinasyon sağlanması gerekliliğinden bahsetmektedir. İş birliği ilkesi kapsamında hükümetlerin, yerel yönetimlerin, önemli sektör temsilcilerinin iş birliği yapmak istemesi ve yapması gerekli bir durumdur. Uluslararası boyutta ise AB, BM, Dünya Bankası gibi resmî kurumlar ve bazı sivil toplum kuruluşları sayılabilmektedir. Bu ilkenin uygulanabilirliği için iş birliğinde olan kurum ve kuruluşların bilgi alışverişi ve şeffaf oluşları önemlidir. (Mutlu, 2006, s. 64).

Sürdürülebilirlik İlkesi: Sürdürülebilir kalkınma, canlı cansız tüm varlıkların birbirlerine bağlı ve birbirlerini etkileyen bir sistem olduğundan hareket ederek, bu sistemin bozulmasını

önlemek, varlığını devam ettirmek için bazı girişimlerin yapılmasının gerektiğinin savunan, sosyal, ekonomik ve çevresel boyutları olan çok yönlü bir bakış açısıdır. Sürdürülebilir kalkınma yaklaşımının doğada var olan bütün varlıkları düşünerek ve bu unsurların hem varlığını korumak hem de niteliğini artırmak için çaba sarf edilmesi gerektiğinin üzerinde yoğunlaşan bir anlayış olduğu göz önüne alındığında oluşturulacak politikalarda da bu yaklaşımın ruhuna uygun hareket edilmesi ve politikaların bu temeller üzerine inşa edilmesi gerekecektir. Sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı temelinde politikalar ortaya koymak ve bu yaklaşımı sürekli kılmak istenilen bir durum olsa da uygulama konusunda özellikle gelişmekte olan ülkelerde çevre hakkında bilgi ve deneyim eksik oluşu, potansiyel çevre sorunlarının bilinmemesi, kurumsal ve organizasyonel zorluklar, kamu kurumları arasında etkin bir koordinasyonun oluşturulamaması, kaynak yetersizliği (bilgi, uzmanlık, finansal vb.), siyasi iradenin yetersiz oluşu, halkın katılımının sınırlı olması gibi sayılabilecek birçok sorunların varlığından dolayı istenen sonuçlar elde edilememektedir (Ulucak, 2013, s. 3).

Genel olarak toparlayacak olursak, uluslararası planda çevre, bir yandan fiziksel çevrenin bozulmuş dengesinin karşısında uluslararası örgütleri devreye girmesinde etkili olmuş, diğer yandan da gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arasındaki farklılığa yeni bir anlam kazandırmıştır. Fiziksel niteliklerinde bozulma yaşayan ekosistemin yaşadığı zararın giderilmesi için ülkeler arasında belli yükümlülükler paylaşılması gereklidir. Her alanda olduğu gibi burada da kaynak ve yük paylaşılmasında siyasal etmenler etkilidir. Ayrıca, gelişmiş ülkeler ve az gelişmiş ülkeler arasında, küresel niteliği olan çevre sorunların çözülmesinde yükün kimlerin arasında ve hangi oranlarla paylaşılacağı da ayrı bir tartışma konusudur. Kirliliğin asıl sahibinin sanayisi gelişmiş ülkeler olduğu görüşünü savunanlar, kirliliği önleme ve giderme maliyetlerini onların üstlenmesinin gerekli olduğunu ve bunun hakkaniyet ilkesine de uygun olacağını savunmaktadırlar (Keleş ve Ertan, 2002, s.206).

Uluslararası örgütler, hükümetlerin yanı sıra, uluslararası çevre politikalarının da etkin isimlerindedir. Çevreci hareketlerin başladığı tarihten itibaren bu kuruluşların birçoğunun katkıları ve öncülüğünde çok sayıda uluslararası çevre koruma sözleşmeleri imzalanmış ve toplantı ve konferanslar düzenlenmiştir. Bu aktörler, Birleşmiş Milletler (BM), Ekonomik İş birliği ve Kalkınma Örgütü (OECD), Avrupa Konseyi, Avrupa Birliği (AB), Avrupa Güvenlik ve İş birliği Örgütü (AGİT) gibi kuruluşların yanı sıra UNEP, WHO, HABITAT ve UNESCO gibi örgütlerde çevrenin korunması ve geliştirilmesi için katkıda bulunmaktadırlar. Yukarıda saydığımız kuruluş ve örgütler ile birlikte çevrenin korunması adına bu zamana kadar birçok girişimde bulunulmuştur. Ele alacağımız başlıkta bu sözleşme ve toplantıların önemi anlatılacak ve hükümetlerin şirketlerin nasıl bir yaklaşım içinde olduğuna değinilecektir.

2.3.2. Çevre Koruma Sözleşmeleri

Çevre konusunda çok taraflı (evrensel/bölgesel) belgeler büyük bir çoğunlukla 1972 yılında yapılan BM Çevre Konferansı'ndan (Stockholm Konferansı) sonra kabul edilmiştir ve günümüze kadar da birçok belge gündeme gelmiş ve imzalanmıştır. Çok taraflı olarak ifade edilmesinin nedeni ise BM ya da bölgesel olarak kabul edilmesi yani çok sayıda devletin ortak irade göstermeleri sebebiyledir. Mevcut sözleşmelerin genel çoğunluğu doğrudan çevreyi ilgilendirdiği ve isimlerinden de anlaşılacağı üzere çevre unsurlarını içermekte bunlar esas alınarak hazırlanmaktadır. Ayrıca çok taraflı sözleşmelerin genel bir saptama da bir konuda yapılan sözleşmenin ondan sonra yapılan protokoller ile tamamlanması konusunda eğilim göstermesidir (Turgut, 2014, s. 14-15).

Uluslararası çevre koruma sözleşmeleri, uluslararası çevre yönetişiminin de yasal yüzeyini, çerçevesini oluşturmaktadır. Ulusal hükümetlerin çevreyi korumak adına ve bu yönündeki ortak isteklerinin bir göstergesi olan uluslararası sözleşmeler ilk olarak 1900'lü yıllarda nesli tükenmekte olan canlılar için hazırlanan ve imzaya açılan sözleşmedir. Çevre sözleşmelerinin yapısı 1972 yılından itibaren değişiklik göstermeye başlamıştır. 1970'li yıllar ve 1980'lerin başından itibaren müzakeresi yapılan birçok sözleşme, kirliliğin önlenmesi ya da belirli türlerin korunması gibi konularla sınırlı kalmaktaydı. Fakat 1980'lerden sonra ve 1990'lı yıllardan itibaren ilgi, iklim değişikliği ve biyo-çeşitliliğin azalması gibi küresel önemi olan konulara yönelmiş ve eylem için çerçeveler sağlayan sözleşmelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. (Öztunç, 2006, s. 154).

2.3.2.1. Stockholm Birleşmiş Milletler İnsan ve Çevre Konferansı

1972 yılında İsveç'in Stockholm kentinde ilk olan "Birleşmiş Milletler İnsan ve Çevre Konferansı (UNCHE)" 113 ülkenin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Başlangıçta UNCHE genel sekreteri olan Maurice Strong hazırlık komitesine, Stockholm Konferansının insan çevresinin korunması ve geliştirilmesini göz önüne alınarak, yurttaşlarla devletlerin hak ve yükümlülüklerini tekrar düzenleyen bir bildirme benimsenmesi önerisinde bulunmuştur. Fakat birçok devlet bu duruma sıcak bakmadı ve sonuç olarak devletlerin, daha iyi bir çevre için insanların isteklerini yansıtacak ve yerine getirecek biçimde hazırlanmış yükümlülükleri belirlemek yerine, ahlaki ve siyasi açıdan söz vermelerini belirten, bağlayıcı olmayan ilkeler bildirgesi yayınlanmıştır. Fakat zamanla Stockholm Bildirgesinin 21. İlkesi bağlayıcı konuma geldi ve katı hukuk niteliği de kazanmış oldu (Pallemaerts 1993, s. 614).

Konferansta, gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler çevre sorunlarının ortaya çıkışı ve çözümleri konusunda farklı görüşler benimsemişlerdir. Bu görüş farklılığı dengeye oturabilmek için, bildirgenin giriş bölümünde az gelişmiş ülkelerin çevre sorunlarından büyük bir bölümünün az gelişmişlikten kaynaklandığına; oysa, gelişmiş ülkelerdeki çevre sorunlarının ise teknolojik gelişmeyle ilgili olduğuna ilişkin bir değerlendirme yapılmıştır. Ayrıca nüfusun sürekli bir

artış halinde olmasının da çevre korunmasında bir sorun yarattığına değinilmiştir. Stockholm Bildirgesi'nin ilkelerinin bir bölümü, insanın doğayla ve çevreyle ilişkisinin dayanması gereken kuralları ve bu ilişkiyi gerçekleştirme yöntemlerini; diğer kalan bölümleri ise, devletlerin birbirlerine karşı olan sorumluluklarıyla ilgilidir. Bildiri de, yaşam kalitesinin iyileştirilmesi ve insanlar için elverişli bir yaşama ve çalışma ortamını sağlanabilmesi için, ekonomik ve toplumsal gelişmenin şart olduğu da belirtilmektedir. Geri kalmışlığın ve doğal yıkım olaylarının yol açtığı çevre sorunlarının en iyi şekilde çözüme kavuşturulabilmesi, az gelişmiş ülkelerin kendi çabalarına ek olarak, zengin ve gelişmiş ülkelerin onlara mali ve teknik açılardan yardım sağlayarak gelişmelerini hızlandırması ile olabilir. Bildiri ayrıca, nüfus artış hızının yavaşlatılması amacıyla Yeni Malthus'çu bir yaklaşım ortaya koymuştur. Stockholm Bildirgesi, kirlenme ve başka çevre zararlarına ilişkin sorumluluk ve tazminat gibi konularda uluslararası hukukun kurallarını geliştirmek için devletlerarasında iş birliğinin yapılmasını önermiştir. Ayrıca, herhangi bir ülkede yerleşik değer sistemleriyle, özellikle gelişmiş ülkelerde uygulanan çevre ölçünlerinin az gelişmiş ülkelerde benimsenmesinin geçerli olamayacağına karar verilmiştir. Bildirge' de uluslararası iş birliği ruhundan geliştirilmesinin ve uluslararası kuruluşların sorumluluklarını, çok taraflı anlaşmaların çevre sorunlarının önlenmesinde, azaltılmasında ve ortadan kaldırılmasındaki rolü dile getirilmiştir (Keleş, 2015, s. 86-88).

Çevre sorunlarının küresel bir niteliğinin olması ve sorumluk duygusunun her zaman ortak olduğu düşüncesinin hâkim bir görüş olduğu konferansta ayrıca ülkelerin gelişmişlik oranlarının yükseltilmesinde kalkınmanın rolü ve çevre koruma girişimlerinin kalkınmanın önünde bir engel olmadığına da üzerinde durulmuştur. Stockholm Bildirgesi, çevre hukukunun bir anlamda "miladı" olarak kabul edilmektedir. Ancak bağlayıcılığı az olan bu ilke ve prensipler çevre sorunlarıyla mücadele etme konusunda yeterli olamamıştır (Aksu, 2011, s. 13). Stockholm Konferansı'nda kabul edilen bildirgenin ilk maddesinde "*İnsan, onurlu ve iyi bir yaşam sürmeye olanak veren nitelikli bir çevrede, özgürlük, eşitlik ve yeterli yaşam koşulları temel hakkına sahiptir.*" ilkesi yer almıştır. Bu ilkeyi önemli hale getiren şey ise, ilk kez bir bildiriye insanın sağlıklı bir çevrede yaşama hakkından söz ediliyor olmasıdır. Stockholm Konferansı'nda ilk kez kabul edilen "*çevre hakkı*" çevrenin "*herkesin ortak varlığı*" olduğu temeline dayalı, "*eşitlik*" ilkesinde hareketle ortaya çıkarılan bir haktır. Bu hak ile beraber ulaşılmaya çalışılan nokta doğanın sömürülmesi değil, uyum temelinde bugünkü ve gelecek nesiller için yaşamı elverişli kılan ve herkesin ondan eşit yararlanmasının hedeflenmektedir. Çevre hakkı ile diğer haklar arasında oluşan çatışmalar, çevre hakkının, yani insanın varlığının ve yaşamının idame ettirilmesi hakkının yararına dengeli bir hale getirilmesi konusundadır (Yüksel, 2009, s. 107).

Stockholm Bildirgesi, genel olarak iki taraflı ya da çok taraflı sözleşme ve diğer bağlayıcı belge ve metinlerin oluşturulması konusunda ve ayrıca uluslararası çevre hukukunun da sonraki yıllar için gelişim göstermesi için bir temel sağlamıştır. Stockholm Bildirgesi'nde ilk defa dile getirilen çok sayıda ilke ve kavram yalnızca uluslararası çevre antlaşmalarının girişinde yer

almış ayrıca başka bağlayıcı hükümlerde, hatta çeşitli ülkelerin anayasalarında ve iç hukuk metinlerinde de etkisini göstermiştir (Pallemaerts, 1993, s. 615).

2.3.2.2. Brundtland Raporu

Ortak Geleceğimiz olarak da bilinen Brundtland Raporu, 1983 yılında BM Genel Kurulunca Oluşturulan Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nun hazırladığı bir rapordur. Adını, Komisyon Başkanı olan Gro Harlem Brundtland'dan alan rapor, 1987 yılında tamamlanmıştır. Raporla, bütün insanların sağlık ve mutlulukları için yeterli bir çevrede yaşama hakkına sahip oldukları savunulmuştur. Ayrıca, devletlerin çevreye ve doğal kaynakları bugünün ve geleceğin kuşakları için korunup buna göre kullanılmasının gerekliliğinden söz edilmektedir. Bu yüzden burada devletlere düşen görev, biyosferin işlevini yerine getirebilmesi için gerekli olan, ekosistemin ve ekolojik süreçlerin, biyolojik çeşitliliğin korunması, doğal kaynak ve ekosistemin kullanılırken en uygun sürdürülebilirlik ilkesinin baz alınarak yapılması istenmiştir. Bir de devletlerden, yeterli çevre ölçünlerini geliştirmelerini, çevrenin kalitesine ve doğal kaynakların kullanımına ilişkin bilgileri yayınlamaları beklenilmektedir (Keleş, 2015, s. 89).

Ortak Geleceğimiz Raporunda, çevrenin korunması ve kalkınma arasındaki bağlantıya dikkat çekilerek, global düzeyde olan çevre sorunlarının çeşitli açılardan önemine vurgu yapılmıştır. Yeni bir küresel etik anlayışının ve değişiminin bir gerekli olduğuna değinilmiş. Raporla, üstünde durulan temel nokta, çevre ile ekonomik sorunların birbiri ile bağlantılı olduğu ve insanların ihtiyaçlarını karşılamak için kullandıkları doğal kaynakların korunmasının gerekliliğidir. Raporla, sürdürülebilirlik kavramı dile getirilmiş ve *"Bugünün ihtiyaçlarını gelecek nesillerin de kendi ihtiyaçlarını karşılamalarında ödün vermeden karşılamak"* şeklinde tanımlanmaktadır. Brundtland Raporunda, öngörülen kalkınma modeli olarak çevre ve kalkınma arasındaki dengeyi sağlamakla, çevre üzerindeki baskıyı artırmadan ve kaynakları daha fazla tüketmeden ekonomik büyümeyi sağlamak olarak belirlenmiştir (Aksu, 2011, s. 14).

2.3.2.3. Dünya Çevre Zirvesi: Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı

Stockholm Konferansı'ndan 20 yıl sonra Birleşmiş Milletler Örgütü ve üye ülkeler insanlığın karşı karşıya kaldığı global çevre sorunlarının yapısını çevre koşulları yönünden dünyanın nereden nereye geldiğini değerlendiren yeni bir konferans toplama kararı almışlardır. Stockholm Konferansı ve Ortak Geleceğimiz Raporu, uygulama açısından çalışmaların sınırlı ve teorik boyutta kalmalarına karşın, 1992'de düzenlenecek olan Rio Konferansı'nın da temeli olmuştur. 178 ülkenin katılımıyla gerçekleştirilen Konferans, uluslararası düzeyde en çok katılımın gerçekleştiği konferans olmuştur ve Dünya Zirvesi olarak da anılmaktadır.

Konferans sonunda temel sayılan 5 belge ortaya çıkarılmıştır bunlar: Rio Bildirgesi, Gündem 21, Biyolojik Değişiklik Sözleşmesi, İklim Değişikliği Sözleşmesi ve Orman İlkeleri isimli belgelerdir (Keleş ve Ertan, 2002, s. 216; Aksu, 2011, s. 14).

Konferansta, iklim değişikliği, denizlerin korunması, ormansızlaşma, biyolojik çeşitliliğin korunması ve yaşam kalitesinin yükseltilmesi vb. acil önemi olan ekonomik ve sosyal sorunlara karşı alınacak önlemler ve takip edilmesi gerekli bir dizi politikalara değinilmiştir. Ayrıca çevrenin üzerinde de bir baskının oluşmasına sebep olan kalkınma biçimleri ile gelişmekte olan ülkelerin mücadele ettiği gelişmişlik düzeyi, yoksulluk, üretim-tüketim biçimleri, demografik baskılar ve uluslararası ekonominin etkileri gibi konular da kapsam içerisinde değerlendirilmiştir (Sencar, 2007, s. 96).

Konferans'ta, çevre sorunları özelinde tek küresel yetkiye sahip kurum olarak BM kabul edilmiştir. Ekonomik bir sürdürülebilir kalkınmanın sağlanabilmesi için BM İktisadi ve Sosyal Konseyi (ECOSOS) kurulmuş, BM Çevre Programı (UNEP) ve BM Kalkınma Planı (UNDP) gibi kuruluşların yürüttükleri çalışmalarının BM bölgesel konseylerinin yardımıyla desteklenmesinin gerekliliği de dile getirilmiştir (Aksu, 2011, s. 14).

Rio Bildirgesi'nin daha ilk ilkesinde, "İnsanoğlu sürdürülebilir kalkınmaya duyulan ilginin merkezindedir" diyerek, insan merkezli bir yaklaşım sergilemiştir (Keleş, 2015, s. 90). Stockholm Konferansı'nın aksine Rio'da böyle bir insan merkezlik tablosunun çizilmesinin iki temel nedeni vardı. Birincisi, gelişmiş ülkelerdeki çevre sorunları nedenlerinin kapitalizme uzanan temel boyutu sorgulamaya sıcak bakmamasıdır. Bu noktaya ilişkin en genel ve önemli veri, G 21'de çevre sorunlarının en önemli nedenlerinden olan, mevcut kalkınma ve modernleşme anlayışına ve bu bağlamda piyasa başarısızlığı olgusuna değinilmemesidir. Hâlbuki Ortak Geleceğimizde bu konular üzerinden açıklamalar yapılmıştır. İkinci neden ise, gelişmiş ülkelerle (Kuzey), gelişmekte olan ülkeler (Güney) arasındaki fikir ve menfaat çatışmasıdır. Bu Kuzey-Güney karşıtlığı konferansta konuşulan tüm konularda yaşanmıştır (Turgut, 2017, s. 109).

Rio Konferansı'nda kabul edilen ve bildirin ilkelerini faaliyete geçirebilmek adına oluşturulan eylem planı olan Gündem 21, 1990'lı ve 2000'li yıllar arasında, çevreyi ve ekonomiyi etkileyecek olan bütün alanlarda, hükümetler başta olmak üzere kalkınma örgütlerinin, bağımsız kesim ve uluslararası kurum/kuruluşların yapmaları gereken girişimlerden söz eden bir eylem planıdır (Keleş ve Ertan, 2002, s. 217).

Gündem 21 eylem planında özellikle üzerinde durulan bazı konular olan, çöp, çevre eğitimi, savaş, yoksulluk, enerji politikaları, kimyasal ürünler, teknoloji-çevre araştırmaları ve finansman olanaklarıdır. Az gelişmiş ülkeler de daha çok eğitim, yoksulluk, nüfus, sağlık, kırsal kalkınma politikası ve atıkların depo ve yok edilmesi gibi politikalara yoğunlaşılırken; gelişmiş ülkelerde ise daha çok ulaşım, ekonomi, tarım enerji ve ticaret politikaları alanlarına yoğunlaşmıştır (Sencar, 2007, s. 98).

Konferans'ta ortaya konulan diğerk bir belge olan ve 1994 yılında yürürlüğe giren İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesidir. Bu sözleşme de temel amaç, karbondioksit başta olmak üzere diğerk sera gazları salınımının azaltılması, atmosferde iklim sistemi üzerinde insani kaynaklı olan sera gazı birikimlerinin belirli bir seviye de tutulması ve az gelişmiş ülkeler için bu amaca yönelik kaynak ve teknoloji transferinin yapılmasıdır. Sözleşmenin Ek 1'de yer alan ülkeler için 2000 senesine kadar sera gazları salınım düzeylerinin 1990 yılındaki düzeye indirilmesi hedef koyulmuştur. İklim değişikliği sürecinin temel metni sayılan sözleşme çerçevesinde en üst karar organı olarak Taraflar Konferansı (COP)' belirlenmiştir. Söz konusu konferans her sene düzenli olarak toplanmakta ve sözleşmenin uygulama konusunda değerlendirilmeler yapıp, sözleşmeyi daha da ileri götürecekt kararlar üzerinde tartışmalar yürütmektedir (Aksu, 2011, s.15-16).

1993 yılında yürürlüğe giren ve Rio Konferansı'nda imzaya açılan diğerk bir önemli belge de, Biyolojik Çeşitliğin Korunması Sözleşmesidir. Sözleşmenin amacı, yeryüzünde yaşayan bütün bitki ve hayvan türlerinin, aynı zamanda mevcut genetik zenginliğinde yaşamlarının korunmasının güvence altına alınması olarak belirlenmiştir (Sencar, 2007, s. 99). Sözleşmenin en tartışılan noktalarından biri ise ABD'nin imza atmamış olmasıdır. Bunun sebebi ise sözleşmenin biyoteknoloji konusunu da kapsıyor olmasındandır. Çünkü sözleşme, bir ülke şirketinin, bir başka ülkedeki biyolojik kaynakları kullanarak biyoteknolojik buluş gerçekleştirmesi halinde elde edilen değerk iki ülke arasında paylaşılması öngörülmektedir. Fakat ABD bunu bir mülkiyet hakkı ihlali olarak görmekte ve bu yüzden karşı çıkmaktadır (Alada, Gürpınar ve Budak, 199, s. 97).

Konferansın son belgesi ise Orman İlkeleri'dir. Bu bildirin amacı ise, doğal ve sonradan yetiştirilen tüm coğrafik ve iklim kuşaklarında yer alan bölgelerde orman varlıklarının korunması ve yönetimidir. Bildiride yer verilen ilkelere göre, tüm ülkeler dünyanın yeşillendirilmesi için ağaçlandırma ve mevcut alanları koruma çalışmaları yürütmelidir; ülkelerin yürütecekleri ormanları işletmeleri faaliyetleri gelecek kuşaklarında ihtiyaçlarını göz önünde bulunduran bir anlayış içermelidir; ormanların ulus içi veya dışı herhangi bir girişimle tahrip edilmemesi gereklidir. Alınacak olan teknik, ekonomik ve ticari tedbirlerle ormanların olası zarar görmesi önlenmeli; ormanlara zarar verecek yapıya sahip asit yağmurları gibi kirleticilerin kontrol altına alınması gereklidir. Rio Konferansı'nda ormanlar üzerine net bir anlaşma sağlanamamış ve sadece "Orman İlkeleri" nin açıklanması ile yetinilmiştir (Sencar, 2007, s. 99).

Yukarda sayılan tüm amaçların gerçekleştirilmesi için, Rio Bildirgesi'nde, kadın nüfusun, genliğin ve yerlilerin gücünden yararlanmanın şart olduğuna değinilmiştir. Bu amaçla yerli nüfusun kimliği, kültürü ve çıkarları devletlerce tanınmalı, sürdürülebilir kalkınma için etkili katımları sağlanmalıdır. Baskı, tahakküm ve işgal altındaki insanların, yaşadıkları çevre ve doğal kaynakları korunmalıdır. Savaşlar özünde sürdürülebilir kalkınmanın düşmanıdır. Bu

amaçla devletler, silahlı çatışmalar sürerken çevreyi korumak ve iş birliği yapmak amacıyla uluslararası hukuka saygılı davranmalıdırlar (Keleş, 2015, s. 92).

2.3.2.4. Rio Konferansı Sonrası Yaşanan Gelişmeler

Rio Konferansından yaklaşık 10 sene sonra düzenlenen ve Rio +10 adıyla da bilinen Birleşmiş Milletler tarafından Johannesburg 'ta "BM Çevre ve Kalkınma Konferansı kararlarında 10 yıllık ilerleme ve gelişme" konulu, Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi gerçekleştirilmiştir. Zirveye 104 hükümet ve devlet başkanlarının yanında sivil toplum kuruluşları ve bazı heyetlerde katılım gerçekleştirmiştir (Aksu, 2011, s. 19). Bu konferansı önceki konferanslardan ayıran nokta küresel çevre sorunlarının devam etmesine karşın hükümetlerin verdikleri sözleri yerine getirmede temelinden hareket edilmesi ve uygulamaya odaklanmasıdır (Turgut, 2017, s. 110). Birleşmiş Milletler Johannesburg Zirvesi'nin amacı, 1992'de gerçekleştirilen Rio Konferansı'ndan sonra gelişen süreç içerisinde, Rio'da dile getirilen ilke ve özellikle Gündem 21'de yer alan önerilerin ne derecede faaliyete geçirildiğinin değerlendirilmesini yapmak ve bu amaçlara ulaşmak konusunda karşılaşılan zorluklara çözüm getirebilmektir olarak nitelendirilebilir (Keleş ve Hamamcı, 2005, s. 206). Zirve sonrasında, "*Sürdürülebilir Kalkınma İçin Johannesburg Bildirgesi*" ve "*Johannesburg Uygulama Planı*" olmak üzere iki önemli belge ortaya çıkarılmıştır (Sencar, 2007, s. 103).

Johannesburg Uygulama Planı'nda kuramsal çerçeve kısımlarının altında birçok hedef belirlenmiştir. Bunlar arasında yoksullukla mücadele, sürdürülemez olan üretim ve tüketim yapılarının değiştirilmesi, sağlık, sürdürülebilir kalkınma, gelişmekte olan ülkelerde sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması, ekonomik ve sosyal gelişimlerin doğal kaynakları koruyan ve geliştiren bir yapıda sağlanabilmesi gibi bir dizi hedeften bahsetmek mümkündür. Uygulama planında kısaltması WEHAB olan su, enerji, sağlık, tarım ve biyolojik çeşitlilik olmak üzere beş konuya öncelik verilmiştir. Bu beş konu için gerekli olacak finansman desteği zirve sürecinde tartışılmıştır. Johannesburg Zirvesi sonrasındaki süreçte zirvede alınan kararların hayata geçirilmesi ve BM yürüteceği faaliyetler için 2003 yılında Kalkınma Komisyonu 11. Toplantısını gerçekleştirmiştir. Toplantıda 2004-2017 yılları arasında gerçekleştirilecek olan çalışma programı tartışılmıştır. Ayrıca yine aynı yıl içinde gerçekleştirilen Dünya Ticaret Örgütü Bakanlar Konferansı'nda ise gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeleri tarım politikalarındaki sahip oldukları farklı görüşler sebebiyle uzlaşma sağlanamamıştır (Aksu, 2011, s. 19).

Rio+20 olarak da bilinen Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı, 2012 yılı Haziran ayında Brezilya'nın ev sahipliğinde Rio de Janeiro'da düzenlenmiştir. BM Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı 2012, yoksulluğu azaltma, sosyal eşitliği geliştirme ve çevre korumasını sağlama stratejilerini şekillendirmek için hükümetler, özel sektör, STK'lar

ve diğ er gruplardan binlerce katılımcıyla birlikte 100'den fazla devlet ve hükümet başkanını bir araya getirmiştir. Konferans iki temaya odaklanılmıştır, birincisi, yoksulluğun ortadan kaldırılması ve sürdürülebilir kalkınma bağlamında yeş il bir ekonomik anlayışın geliştirilmesi, diğ eri ise yine sürdürülebilir kalkınma için gerekli olan kurumsal çerçevenin oluşturulmasıdır (<http://www.sesric.org>, 22.01.2022).

Bu konferansın ana teması, önceki dönemlerin evrensel nitelikli belgelerinde, devletlerce üstlenilen taahhütleri ve kabul edilen ilkeleri teyit etmenin ardından bu bakımdan yapılanlarla yapılmayanları tespit etmek olmuştur. Dolayısıyla yapılmayanların nasıl yapılacağı odak noktası olurken, yeni konularda, sorgulamalar da çerçeve kapsamında ele alınmıştır (Turgut, 2017, s. 111).

2.3.2.5. Kyoto Protokolü

Rio Konferansı'ndan sonra hazırlanan iklim değ iş ikliğ i hakkındaki çerç eve sözleş me de sera gazı emisyon oranlarının azaltılmasının gerekli olduğu ve ülkelerin bu konu için tedbirler almasının gereğ inin altı çizilmiştir. Ancak bu sözleş menin herhangi beri bağ layıc ılığ ı olmadığı için sera gazı emisyon oranlarında gerekli görüldüğü şekilde bir düş üş yaşanmamıştır. Sözleşmenin yürürlüğe girmesinin ardından yaklaşık üç yıl sonra, 1997 yılında BM'nin Japonya'da Kyoto şehrinde düzenlediğ i toplantı ile BM İklim Değ iş ikliğ i Çerç eve Sözleşmesi'ne dahil olan hükümetler ile "*Kyoto Protokolü*" imzaya açılmıştır (Aksu, 2011, s. 16). Bu protokolün, 1997 yılında imzaya açılmasına rağmen ancak 2005 yılına gelindiğ inde yürürlüğe girebilmiştir. Bunun sebebi ise, protokolü kabul eden hükümet ve ülkelerin, 1990'daki emisyon oranlarının yeryüzündeki toplam emisyon oranının %55'ini oluşturmasının zorunluluğ undan kaynaklanmaktadır ve bu orana ancak 8 yıl sonra Rusya'nın dahil olmasıyla ulaşılabilmektedir (UNFCC, .2022).

Kyoto Protokolü, şimdiye kadar hazırlanmış ve imzalanmış en geniş kapsamlı anlaş ma özelliğ ini taşımaktadır. Protokol gereğ ince iki grup olarak sınıflandırılan ülkeler, Ek 1 ve Ek 2 olarak ele alınmıştır. Gelişmiş ülkeler Ek 1 listesinde yer alırken, Ek1'de yer alamayan ülkeler de gelişmekte olan ülkeler şeklinde gruplandırılmıştır. Ek 1 listesinde yer alan ülkeler, sera gazı emisyon oranlarını 2008-2012 aralığ ında 1990 yılındaki seviye baz alınarak, bu seviyesinin %5,2 oranında aşağıya çekilmesiyle yükümlü olmuşlardır (Aksu, 2011, s. 16-17).

Kyoto Protokolü, Birleşmiş Milletler İklim Değ iş ikliğ i Çerç eve Sözleşmesi'nin (BMİDÇS) devamı sayılan uluslararası belge niteliğ i taşımaktadır. BMİDÇS'yi imzalayan ülkeler Kyoto Protokolü'ne de taraf olup imza atmışlardır. Kyoto Protokolü'ne taraf olabilmenin bir şartı da BMİDÇS' ne taraf olmanın gerekli olduğ udur. 2009 yılı itibariyle 184 ülke protokole taraf olmuştur. ABD, BMİDÇS'ne taraf olmasına karşın protokole taraf değildir (Petform, 2009, s. 1-2).

Protokole göre:

- Atmosfere salınan sera gazı miktarı %5,2'ye çekilecek
- Endüstriden, motorlu taşıtlardan, ısıtmadan kaynaklanan sera gazı miktarını azaltmaya yönelik mevzuat yeniden düzenlenecek
- Daha az enerji ile ısınma, daha az enerji tüketen araçlarla uzun yol alma, daha az enerji tüketen teknoloji sistemlerini endüstriye yerleştirme sağlanacak, ulaşımda, çöp depolamada çevrecilik temel ilke olacak
- Atmosfere bırakılan metan ve karbon dioksit oranının düşürülmesi için alternatif enerji kaynaklarına yönelinecek
- Fosil yakıtlar yerine örneğin biodizel yakıt kullanılacak
- Çimento, demir-çelik ve kireç fabrikaları gibi yüksek enerji tüketen işletmelerde atık işlemleri yeniden düzenlenecek
- Termik santrallerde daha az karbon çıkartan sistemler ve teknolojiler devreye sokulacak
- Güneş enerjisinin önü açılacak, nükleer enerjide karbon sıfır olduğu için dünyada bu enerji ön plana çıkarılacak
- Fazla yakıt tüketen ve fazla karbon üreten daha fazla vergi alınacaktır (Aksu, 2011, s. 17).

Protokol kapsamında gelişmiş ülkelerin sera gazı emisyon oranlarını azaltabilmeleri için uygulayacakları ulusal politikalara ek olarak “*esneklik mekanizmaları*” adı verilen üç ayrı mekanizma ile hedeflerinin gerçekleştirilmesi düşünülmüştür. Bu mekanizmalarda ilk sırada yer alan *Ortak Yürütme Mekanizması*, emisyon oran hedefi belirlenmiş olan bir ülke ve başka bir emisyon hedefi belirlenmiş olan ülke arasında emisyon azaltıcı proje yatırımı yapabilir ve bu gerçekleştiği takdirde Emisyon Azaltma Kredisi kazanabilecek, kazandığı kredi oranı da toplam hedefinden düşülecektir. *Temiz Kalkınma Mekanizması* ile emisyon hedefi belirlenmiş olan bir ülke emisyon hedefi belirlenmemiş olan az gelişmiş bir ülke ile iş birliği içerisinde o ülkenin sera gazı emisyonlarını azaltıcı projeler gerçekleştirirse *Sertifikalandırılmış Emisyon Azaltma Kredisi* kazanabilecektir ve yine toplam hedefinden düşülecektir. Üçüncü mekanizma ise *emisyon ticaretidir*. Emisyon hedefi belirlenmiş ülkeler taahhüt ettikleri hedefi tutturabilmek adına kendi aralarında yapacakları emisyon ticaretine olanak sağlayan bu mekanizmada, sera gazı emisyonunu belirlenen hedeften daha aşağıda tutmayı başaran bir ülke, yapmış olduğu bu indirimi başka bir taraf ülkeye satabilmektedir (Aksu, 2011, s. 17).

Emisyon ticaret mekanizması, 1 Ocak 2005 yılında AB'de başlamıştır. Bu mekanizma sayesinde borsada karbondioksit emisyon oranları satışa çıkarılmaktadır (Tonu 6-8 Euro). Buna göre şirketler, sivil toplum kuruluşları, kısaca herkes karbondioksitin sertifikalı

ticaretini yapabilecektir. Protokole sonradan Rusya'nın da dâhil olmasının en önemli sebebi de bu mekanizmadan yararlanarak yatırımlarını artırıp kazanç sağlamış olabileceğidir. Ülkeler eğer emisyon oranının 1990 yılı seviyesinin altına düşürebilirse emisyon ticaretinden para kazanabilecektir. ABD ise bu konuda kendisine güvensizdir. Kyoto Protokolü'nün 2012 yılında süresinin dolacağını dile getiren İngiltere, 2012 sonrası için gelişmekte olan ülkeleri de kapsayacak şekilde yeni bir anlaşmanın çerçevesini oluşturmak istediklerini belirtmiş bu girişimi 1 Kasım 2012'de İngiltere'de başlatılacağını duyurmuşlardır. G-8 liderlerinin imza attığı anlaşma metninde, Kyoto Protokolü'ne dair tek bir cümle ile atıfta bulunmaktadır. Metindeki ifade şu şekildedir: *"Kyoto Protokolü'ne imza atan ülkeler, şartların uygulanması için gerekenleri yapacaktır."* Dünyanın en büyük kirleticisi olan ABD'nin ikna edilememesi G-8 Zirvesi'nin, sera gazı emisyonlarını azaltmayı hedefleyen BM anlaşmasının fiilen yetersiz bir konuma geldiği belirtilmektedir. Buna karşılık, ABD Başkanı Bush'un küresel ısınmanın gerçekliğini kabul etmesi, anlaşma metninin en büyük kazanımı olarak algılanmaktadır. Anlaşma metninin sera etkisinin geri döndürülmesi ve küresel ısınmanın bilimsel gerçekliğini kabul etmesi olumlu olarak değerlendirilmektedir (Güçlü, 2007, s. 84-86).

2.3.2.6. Avrupa Yeşil Mutabakatı

Çevre koruma sözleşmelerine uyum sorunu ve yeşil kapitalizmin uygulama araçlarından bahsetmeden önce Avrupa Yeşil Mutabakatı'ndan bahsetmek, bu zamana kadar yapılan iklim değişikliği ve ekolojik krize yönelik uluslararası girişimlerin toplu bir şekilde sunulması açısından önemli olacaktır. Avrupa Yeşil Mutabakatı, Avrupa Komisyon'u tarafından yürütülen ve 2050 yılına kadar Avrupa özelinden karbon nötr haline gelmek için yürütülecek olan bir dizi politikaları içermektedir. Mutabakat, temiz bir enerjiye geçiş yaparak iklim değişikliğini ve etkilerini durdurmayı, biyo-çeşitlilikte yaşana kaybın geri çevrilmesini ve kaynakların daha verimli bir şekilde kullanarak kirlilik oranlarını azaltmayı hedeflenmektedir (SGS, 2021). Yeşil Mutabakat ile Avrupa ekonomisi daha sürdürülebilir bir hale dönüştürülmeye çalışılarak küresel iklim değişikliğine bir cevap olarak değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Bu mutabakat ile AB, 2050 yılına gelindiğinde sera gazı emisyonlarının olmadığı, rekabetçi, kaynakları verimli ve adil bir şekilde kullanan bir topluma dönüşmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, doğal kaynakların korunduğu ve çevresel risklerinde asgari düzeye çekilerek, bireylerin sağlık ve ferahını artmasına katkı sağlayan ekonomik büyümenin kaynak kullanımından ayrı olarak değerlendirildiği bir dönüşümden bahsetmektedir (Baydemir, 2021, s. 19).

Avrupa Yeşil Mutabakatı, Avrupa Komisyon'u tarafından 2019 yılında Avrupa Konseyi ve Parlamentosu'na sunulmuştur. İklim değişikliği konusunda oldukça önemli bir yol haritası sunan mutabakat, karbon odaklı bir büyüme yerine, temiz enerjinin tercih edildiği, kaynakların verimli kullanıldığı döngüsel ekonomiyi ele alarak köklü değişiklikler içeren bir ekonomik büyüme modelinin alt yapısını incelemektedir. Mutabakatın genel hedefi, Avrupa

kitasının ilk ilkim nötr kıta olmasıdır. Yeşil Mutabakatın hedeflerine daha kolay ulaştırmak adına yürürlükte olan ve toplamda 1 trilyon Euro gibi bir finansman mekanizması bulunmaktadır. Yeşil mutabakat aynı zamanda BM' nin 2030 gündem ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine uyum göstermektedir. Böylelikle Yeşil Mutabakat yeşil ve sürdürülebilir bir gelecek için AB ekonomisinin yeniden ele alınıp şekillenmesi gibi bir anlam da taşımaktadır. (Baydemir, 2021, s. 20).

Avrupa Yeşil Mutabakatı ile temiz, güvenli ve ucuz enerji kaynaklarına ulaşma ve kullanma, döngüsel ekonomiye geçiş, inşaat sektörü de dahil birçok sektörde akıllı ve sürdürülebilir bir yaklaşım sergileyerek; adil, sağlıklı ve çevre dostu sistemlerin kurulduğu, ekosistemlerin ve biyoçeşitliliğin korunduğu, sınırda karbon düzenleme mekanizmasıyla karbon nötr olma hedefindedir. Tüm bunları yaparken ise her bir öge için araştırma ve geliştirme çalışmaları yürütülmektedir. Oldukça köklü değişimler ve dönüşümler içeren Yeşil Mutabakat' ın etkilerini yalnızca AB ile sınırlı kalmaması, küresel bir etki yaratması beklenmektedir. Bu anlamda AB, daha yeşil ve yaşanabilir bir dünyayı oluşturmak için lider bir rol üstlenmiş ve diğer ülkelere de örnek olması beklenilmektedir (Baydemir, 2021, s.21-29).

2.4. Çevre Koruma Sözleşmelerine Uyum Sorunu

Çok taraflı olan çevre koruma sözleşmeleri, yaşanan çevre problemlerinin çözümlerinde, tarafları ortak bir şekilde hareket etmesini sağlayan, yönlendiren ve kararlaştırılan amaç doğrultusunda taraf olan devlet/hükümetlerin davranışlarına bazı sınırlılıklar getiren hukuki düzenlemelerdir. Mitchell'e göre çok taraflı çevre sözleşmeler, *"öncelikle çevreyi korumayı, doğal kaynaklar üzerindeki insan etkisini yönetmeyi ve zararlarını engellemeyi amaçlayan, yasal açıdan bağlayıcı ve hükümetler arası nitelikteki belgelerdir"* (Mitchell, 2003, s. 432). Stockholm Konferansı'ndan sonra çevre sorunlarına olan ilgi artmış ve bu yönde gelişen çaba ile birçok çevre sözleşmelerinin sayısı artmış ve git gide daha çok devlet sözleşmelere taraf olmaya başlamışlardır. Fakat sözleşmelerde ele alınan sorunun çözümünde başarılı olunması için sözleşme gereği devletlere verilen yükümlülüklerin, uygulamaların yerine getirilmesi gereklidir. Devletler veya devletlerin sözleşme içeriğine karşı olan tutumları uyum sorununu ortaya çıkarmaktadır ve bu durum da sorunun çözümü konusunda başarısızlığın yaşanmasını sebep olmaktadır. Devletlerin uluslararası çevresel yükümlülüklerine olan uyumu ise tartışma konusu haline gelmiştir. Bunun birinci sebebi ise devletlerin, hukuki açıdan bağlayıcı olan bu metinlerin uyulması zorunlu düzenlemelere uyum sağlayamaması, uluslararası hukukun etkin olamayışına işaret etmektedir. İkincisi ise doğal kaynaklara olan talebin artmasıyla çevresel yükümlülüklerini yerine getirmenin devletlerarası çatışmasına yol açmaktadır. Diğer sebep ise, ekonomik çıkarlarla bağlantılı olan çevresel yükümlülükleri yerine getirmeyen tarafların haksız kazanç sağlıyor olmasıdır. Kısaca yaşanan uyumsuzluk hem sözleşmelerin ve uluslararası hukukun etkinliğini sınırlamakta hem de çatışmalar sebebiyle uluslararası istikrarı bozabilmektedir (Kaya, 2011, s. 441).

Uyum kavramı, devletlerin taraf oldukları metinlerin yükümlülüklerini yerine getirmesi veya yerine getirme seviyesini ifade eder. Uyum devletlerin sözleşmenin şartlarına bağlılık derecesini göstermektedir. Uluslararası hukukta hakim olan geleneksel anlayışa göre devletler sözleşmelere ancak kendi çıkarlarına uygun olursa sözleşmeye taraf olurlar ve böylelikle genel olarak sözleşmelere uyum sağlarlar. Çünkü uluslararası kurallar egemen devlet/hükümetler arasında olan açık pazarlığın bir ürünü ve aynı zamanda devlet kabul ettiği bu kurallar için yasal gücün temel kaynağını oluşturmaktadır. Devletlerarası yaşanacak olan uyum düzeyi de bu pazarlık ve rıza göstermenin bir sonucu olarak şekillenmektedir (Raustiala, 2000, s. 396-397).

Çok taraflı sözleşmelerin hazırlık süreçlerinin zor ve karmaşık olması, sözleşmelerin uygulanmasında ve uygulanabilirliğinin düşük olmasında önemli bir etkidir. Çünkü çok sayıda devletin farklı çıkar ve önceliklere sahip olması ortak amaç için olan uzlaşma durumunu da zorlaştırmaktadır. Örneğin devletler, belirli doğal kaynakların kullanımına yönelik sınırlamaları egemenlik haklarını ihlal ettiği düşüncesiyle karşı çıkmaktadırlar. Çevre sorunlarına yönelik olarak oluşturulan çözüm yollarının devletlerin politik ve ekonomik yapı ve çıkarlarıyla uyuşmaması da çevresel sözleşmelerin ortaya çıkarılmasında önemli bir zorluk olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca çevre sorunlarına ait bilimsel bilgilerin sınırlı oluşu ile politik/ekonomik unsurların etkisi daha çok olduğundan ve genel olarak dünyada sözü geçen güçlü devlet veya hükümetlerin istekleri doğrultusunda katı ve net olan yükümlülükler içermeyen, etkin bir denetim ve yaptırım ya da ceza mekanizmalarına yer vermeyen ve aynı zamanda bağlayıcı uyuşmazlık çözümlerini içermeyen yumuşak hukuki düzenlemeler yapılmaktadır. Bu sebeplerden ötürü de uyumsuzluğun oluşması sözleşmeler açısından doğal bir sonuç olarak ele alınabilmektedir (Kaya, 2011, s. 457).

Çok taraflı sözleşmelere uyum sağlanması daha fazla gündem haline gelmeye başlamıştır. Bunun sebebi ise uyumsuzluğun yaşanması sözleşmelerin etkinliğini olumsuz yönde etkilemekte ve ele alınan sorunun çözüme kavuşturulmasında başarısız olunmasına sebep olmaktadır. Bu sebeple son dönemlerde hem sözleşmeler hem de bazı bölgesel ve küresel örgütler içerisinde bu sözleşmelere uyumu artırmak için bazı girişimlerde bulunulmaya başlanmıştır. Bu kapsamda sözleşmelerin kurumsal yapı içerisinde uyum komitesi olarak ele alınan yeni yapıların kurulması önemli bir adımdır. Ancak yine de sözleşmelere taraf olan pek çok devlet sözleşme yükümlülüklerini yerine getir (e)memektedir (Kaya, 2011, s. 457-458).

Yukarıda anlatılan çevre sorunlarına çözüm olarak ortaya çıkan çevre politikaları ve bunlara yönelik sözleşmelerin oluşturulup imzalanması gibi birçok süreç yeşil kapitalizmin içinden çıkan çözüm yollarıdır. Böyle düşünülmesinin sebebi ise anlatılanların, hazırlanan tüm sözleşme ve metinlerin aslında insan merkezci bir yaklaşımla hazırlanmış olmasından kaynaklıdır. Devlet çıkarlarına göre metinlere taraf olunmakta, çıkara uygun değil ise taraf olunmamaktadır. Burada önemli nokta çevrenin sorunları değil devletlerin çıkar sorunlarıdır. Bu sebeple uyuşmazlıklar yaşanmakta, çözüm yolları konusunda başarısız olunmaktadır.

Yeşil kapitalizm eleştirisi bu bölüm içinde yapılmayacaktır. Gelecek bölüm bu durum üzerine kurulu olduğu için şimdiki bölümde yani gelecek başlıklarda yeşil kapitalizmin uygulamalarına bakılacaktır. Yeşil kapitalizm uygulamalarında anlatılmak istenen ise sektörel olarak birçok çok uluslu şirketlerin çevreci görünen uygulamalarını incelemektir. Ayrıca iklim sözleşmelerinin önemli bir noktası olan karbon emisyon oranlarının nasıl ticari bir unsur haline geldiğine de değinilecektir.

2.5. Yeşil Kapitalizm Uygulamaları

Çevre sorunların nedenlerini incelediğimizde büyük çoğunluğunun insan faaliyetlerinden kaynaklı olduğunu görebilmekteyiz. İnsan faaliyetleri denilmesinin sebebi ise şu anda dünyayı yöneten global bazı güçlerin faaliyetleri olarak değerlendirmek yanlış olmaz sanırım. Ya da çok uluslu şirketlerin yürüttükleri faaliyetler. Çevreci hareketlerin başlamasıyla birlikte ve ilerleyen teknolojiyi de hesaba katarsak insanlar yaşamadıkları coğrafyalardaki çevre sorunlarından haberdar olmaya başladılar. Bununla birlikte her geçen günde şiddetini artıran ekolojik kriz artık görmezden gelinemeyecek duruma geldi. Bu sebeplerden ötürü de birçok şirket ekolojik bazı adımlar atmaya başladılar. Çalışmanın bu kısmında ise sektörel olarak ele aldığımız üretim süreçlerinin nasıl çevreci olduğunu anlatmaya çalışacağız. Bu kapsamda 4 sektör ele alınacaktır. Bunlar sırasıyla tekstil, gıda, enerji, kömür sektörleridir. Fakat bu sektörlerle değinmeden önce temiz üretim ve eko etiket gibi kavramların açıklanması konunun ilerleyişi açısından çok daha iyi olacaktır.

2.5.1. Temiz Üretim Uygulaması

Bilindiği üzere şirketlerin temel amaçları çevresel bir duyarlılık anlayışı değil, tam aksine üretim süreçlerinin sonucunda elde edilecek artı değerini maksimize edilmesi üzerine kuruludur. Buna dayanarak ortaya çıkan atık maddelerin arıtım ve depolama maliyetlerini en aza indirmek maksadıyla, daha az atık ortaya çıkaracak işlevlerini devam ettirebilmenin yollarını aramaya başlamışlardır. Bu duruma ek olarak, son 20-30 yılda artan çevre duyarlılığının da etkisiyle tüketici kesimin, giderek tüm üretim, kullanım ve kullanım sonrası gibi süreçlerde çevreye daha az zarar veren ürünler tercih etmelerine vesile olmuştur. Üretim aşamasında çevreye daha az zararı olan ürünlerin tercih ediliyor olması birçok sektör için de yeni bir rekabet kapısı açmıştır. Atıkların azaltılması, kirliliğin önlenmesi, geri dönüşüm, yeniden kullanım çevre dostu tasarımlar gibi konular üzerinde yapılan çalışmalar artış göstermiş ve üretilen ürün ve hizmetler sonrası ortaya çıkan atığın daha az bırakılması gibi düşünceler ve örnek uygulamalar sonucunda sektörler temiz üretim sürecini başlatmış oldular (Yücel ve Ekmekçiler, 2008, s. 325).

Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP), temiz üretimi (TÜ) “*üretim süreçlerine, ürün ve hizmetlere sürekli olarak bütünsel ve önleyici bir çevre stratejisi uygulanması ile insanlar ve çevre üzerindeki risklerin azaltılması*” olarak tanımlamaktadır (Cılız, Daylan, Baydar, 2017, s. 7).

Temiz(sürdürülebilir) üretim, üretim süreçlerinde daha az su ve kimyasal madde kullanılarak, verimlilik ve üretim süreçleri sonucunda oluşan katı atık ve suyun azaltılması gibi birçok önemli konuyu içeren bir dizi uygulamalar bütünüdür. Temiz üretim anlayışına göre, oluşan kirlilik ve atıkların büyük bir oranda, üretim süreçlerindeki yetersizliğin ve kaynak kullanımındaki verimsizliğin bir getirisi. Temiz bir üretim anlayışı, bu yetersizlikleri çözmeyi amaçlamaktadır. Bu nedenle sadece atık oluşumunun en aza indirmekle kalmayıp ekonomik açıdan da faydalar sağlamaktadır. Temiz üretim faaliyetlerinin ekonomik açıdan olumlu etkilerinin yanı sıra, artan çevre duyarlılığı ile birlikte özellikle gelişmiş ülkelerdeki tüketicilerin çevreye daha zararlı olan ürünleri tercih etmelerini sağlamaktadır. İklim değişikliğinin suya ulaşım konusundaki artan olumsuz etkileri de küresel bir farkındalığın oluşmasını sağlamıştır. Bu durum ise, üretim yapan çoğu kurum ve sektörleri mevcut üretim sürecini de içine alan ama eski yollardan farklı yollar izlenmesine ve bunlara göre iş yapma arayışına yöneltmiştir. Atık su arıtımının yapılması ve sonra da uygun biçimde bertaraf edilmesi, tekstil sektörünün çevreye karşı olan olumsuz etkisini azaltmak için sıklıkla başvurdukları bir önlemdir. “*Kirlilik kontrolü*” olarak anılan bu anlayışla, işletme düzeyine ek olarak organize sanayi bölgeleri veya belediye düzeyinde de büyük yatırımların yapılmasını gerektirmektedir. (WWF, 2018, s. 8).

Gelecek kuşakların ihtiyaçları için gerekli olan kaynakları tehlikeye atmadan günümüz ihtiyaçlarının karşılanmasının gerekliliği, bilimsel ve siyasi yapıları bazı önlemler getirmeye eğilimli hale getirmiş, çevre koruma ile ilgili yasal düzenlemeler hız kazanarak uluslararası birçok sözleşmenin tartışılması ve imzalanmasına da vesile olmuştur. Bu durumda çevre bilinci artan bir tüketici kitlesi oluşmuş ve üretici kitlenin de çevreye duyarlı faaliyetler yürütmesine ön ayak olmuştur. İşletmeleri çevreye duyarlı bir anlayışa iten sebepler:

- Çevre merkezli hareketlerin artması ve bu konuda kamuoyunun bilinçlenmesi,
- Yasal metin ve düzenlemelerdeki artış,
- Maliyet artışları
- İş yeri kazalarında artışın yaşanması ve teknolojik risk
- Sosyal sorumluluk bilincinin artması,
- Saygınlık ve toplumsal itibar kazanma isteği,
- Çevre Yönetim Sistemleri’nin uygulanması,
- Toplam Kalite Yönetimi uygulamalarında yaşanan artış,

- Çevre koruyucu girişimlerin artması,
- Sürdürülebilir kalkınma anlayışı, şekinden sıralanabilmektedir (T.C Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Verimlilik Genel Müdürlüğü, 2022, s. 3) .

1998 yılında UNEP tarafından temiz üretim strateji ve uygulamasına gönüllü olarak bağlılık bildirisi olan *Uluslararası Temiz Üretim Bildirgesi* hazırlanmıştır. UNIDO'nun 2001 verilerine göre yerel ve ulusal imzacı sayısı 45 ulusal hükümetin de katılımıyla 1000'in üzerindedir. Bildirgenin amaçları, kavram bilincinin yaygınlaşması ile birlikte, uluslararası işbirliğini teşvik etmek, katılan aktörlerin taahhüdünü yoğunlaştırmak ve temiz üretim faaliyetlerinin benimsenmesi için gerekli teşviklerin sağlanması şeklinde sıralayabiliriz. Kısaca özetleyecek olursak, temiz üretim kavramı; 1990'lı yıllar ve 2000'li yılların başlarından itibaren UNEP gibi yapılar ve temiz üretim merkezleri gibi aracı kuruluşlar, düzenlenen çeşitli konferanslar ile yaygınlaşmaya başlamıştır (Ekşi, 2019, s. 15).

2.5.2. Yeşil Pazarlama

Çevre sorunlarının oluşumunda önemli bir etkiye sahip kısım da işletmelerin pazarlama politikaları ve sistemleridir. Çevreci hareketlerin de başlamasıyla birlikte işletmeler toplumun çevre sorunlarına olan duyarlılığı giderek arttığını görmeye başlamışlardır. İşletmelerin de sosyo-ekonomik bir yapıya sahip oldukları düşünülürse toplumun artan çevre duyarlılığına karşı kayıtsız kalmaları bir hayli zorlaşmıştır. Özellikle pazarlama alanında çalışanlar çevre sorunlarına duyarlı olan tüketiciler ile daha çok karşıt durumla yaşamaktadır. Post-modernist yönetim sistemlerini benimsenmesiyle işletmelerde sosyal sorumluluk ve çevre bilinci kültürü de yaygınlık göstermiştir. İşletmelerin rekabet ortamında devamlılıklarını sağlayabilmeleri için de tüketicilerin ne istek ve ihtiyaçlarını karşılamaları gereklidir. Çevre ve sosyal sorumluluk bilinci olan işlet sahipleri tüketicilerin gözünde de oldukça önemli bir imaja sahip olmaktadır. Bu durum da yeşil pazarlama kavramının oluşmasına ön ayak olmuştur. Yeşil pazarlama kavramı tüm bu durumlardan etkilenerek 1975 yılında AMA'nın (Amerikan Pazarlama Birliği) düzenlemiş olduğu '*ekolojik pazarlama*' konulu seminerde tartışmaya açılmış ve literatürde yerini almıştır (Erbaşlar, 2014, s. 95).

Yeşil pazarlama çevresel olarak güvenli olduğu varsayılan yani fiziksel çevre üzerindeki olumsuz etkisi en aza indirilmiş olduğu varsayılan ürünlerin geliştirilmesi ve pazarlanması anlamına gelmektedir. Bu kavram aynı zamanda, ürünleri ekolojik kaygılara duyarlı bir şekilde üretme, tanıtmaya, paketleme ve geri kazanma çabalarını tanımlamak için de kullanılabilir (AMA, 2017).

Güncel anlamda yeşil pazarlama, "*Yeşil veya çevresel pazarlama, tüketici istek ve gereksinimlerini karşılamaya yönelik her türlü çevre ve doğa dostu pazarlama faaliyetlerini*

içerir. Bu istek ve gereksinimleri karşılanırken doğal çevreye minimum zarar verilmesine dikkat edilmelidir” şeklinde tanımlanabilmektedir (Yücel ve Ekmekçiler, 2008, s. 327).

Yeşil pazarlama ve geleneksel pazarlama arasındaki farklara dikkat çekmek isteyen Miles ve Russell, geleneksel pazarlamayı tüketici ihtiyaçlarını yalnızca kâr amacı güderek karşıladığını söylerken; yeşil pazarlamanın ise tüketici ihtiyaçlarını, kâr amacının yanında çevresel açıdan sürdürülebilirliği de göz önüne alarak karşıladığını vurgulamaktadırlar (1997, s. 154).

Toplumsal yapı içinde karşılıklı olarak etkileşim yaşanması ile işletmelerin topluma karşı, ekonomik sorumluluklarını yanı sıra sosyal sorumlulukları da artmıştır. Sosyal sorumluluk anlayışının odak noktası ise gerçeği yansıtan reklamlar, toplumun refah ve mutluluğu için güvenilir ürün sunmak, çevreyi koruyan faaliyetlerin yanı sıra çalışan güvenliği ve istihdam girişimleri de yer almaktadır. İşletmelerin toplumsal yapıda yerlerinin koruyabilmenin ve kabul görmenin öneminin artması, toplumsal pazarlama ve yeşil pazarlama gibi bazı kavramların da gelişim göstermesine yol açmıştır. Yeşil pazarlama, toplumun ihtiyaç ve isteklerini karşılamak üzere bazı değişimlerin yapılması ve bu değişimlerin kolayca uygulanabilmesi maksadıyla çevreye verilecek en az zarar ile işlevlerini sağlama faaliyetleridir. Yeşil pazarlamanın, çevresel sorumluluk bilinciyle üretim yapmakta, çevre koruma ilkelerine uygun hareket etmekte ve çevreyi koruma bilincine sahip bir anlayışı vardır (Yücel ve Ekmekçiler, 2008, s. 327-328).

Yeşil pazarlama, küresel çapta ekonomik bir gelişme olarak ortaya çıkmıştır. Diğer pazarlama süreçlerinden farklı olarak pazarlama içerisinde sadece ürün yer almamakta, buna ek olarak işletmenin üretim süreçleri, çevresel bakış açısını da ekleyerek işletmenin kendisi de pazarlama konusunun içerisinde değerlendirilmektedir. İç ve dış pazarlarda tüketicilerin tercihlerinin giderek daha da “yeşil” olmaya başlamasından dolayı, özellikle ürünlerin farklılaştırma çabalarında yeşil pazarlama tekniklerinin kullanılması önemli bir avantaj sağlayabilmektedir (Pezikoğlu, 2010, s. 830). Yeşil pazarlama; enerji tüketimi, kirlilik, yenilenemeyen enerji kaynaklarının kullanımı konusunda tüketim faaliyetlerinin olumlu-olumsuz etkilerini dikkate alan ve aynı zamanda da tüketici ihtiyaçları konusunda sorumluluk anlayışı ile hareket ederek uzun vadeli kar etmeyi amaçlayan bir girişimdir. İşletmelerin yeşil pazarlama faaliyetlerine göstermiş oldukları ilgi ve girişimler beraberinde eko etiketleme kavramının da gündeme gelmesini sağlamıştır (Erbaşlar, 2012, s. 95).

2.5.3. Eko-Etiket Kavramı

Diğer ismi çevre etiketi uygulaması olan eko etiket, daha yeşil ürünleri sunmak ve çevrenin de ayırt edici unsurlarını belirtmek için başlatılmıştır. Artan çevre kirliliği, bilinçsizce tüketim ve küresel ısınma gibi önemli ekolojik problemler çevresel duyarlılığı artırmış ve bu sebeple sürdürülebilir çevre hedefleri doğrultusunda, yaşam döngüsü içerisinde çevresel etkileri en aza indirilmiş ürünler, tüketicilere yönelik olan doğru ve bilimsel bir temeli olan bilgi akışını

sağlamak için gönüllülük esasına dayanan sisteme eko etiket sistemi denilmektedir. Eko etiket sistemi, genel olarak tüketiciler için hazırlanmıştır ve satın aldıkları ürünlerin daha yeşil olduğunu anlayabilmeleri için başlatılmış bir uygulamadır (Aydın, 2019, s. 41).

Çevreye duyarlı bir üretim için eko etiket uygulamaları 1970'li yıllarda başlamıştır. Eko etiketleme küresel anlamda, 1992'de düzenlenen Rio Konferansı'nda, "*Tüketicilerin bilinçli seçimler yapmasına yardımcı olmak için tasarlanmış çevresel etiketleme ve diğer çevre ile ilgili ürün bilgileri programlarının yaygınlaştırılmasını teşvik edilmesi*" biçiminde tanımlanmıştır. AB'nde ise 1987 yılında ortaya çıkan fikir 1992 yılında AB Bakanlar Konseyi tarafından tüzük haline getirilerek yasallaştırılmış ve yürürlüğe girmiştir. AB'nin bu konudaki hedefi ise, AB tek pazarına satış yapan şirketlerin faydalanabileceği ve aynı zamanda tüketici güveni kazanılması için Avrupa genelinde gönüllülük esaslı bir çevresel etiketleme sistemi kurmaktır. 1992 yılından günümüze kadar geçen sürede eko etiketleme programları oldukça yaygınlık göstermiş, birçok ürün ve sektörde, en çok da sanayisi ile gelişmiş ülkelerde geliştirilmektedir. Bu süreçte içinde, 1996 yılında sadece 6 ürüne verilen AB eko etiketi, 2010 yılında 1152 ürüne, 2011 yılında 1357 ve 2018 yılı itibariyle 70.099 ürün ve hizmet için 2091 AB eko etiket lisansı verilmiştir (Aydın, 2019, s. 42).

Avrupa eko-etiketi uygulaması, üretim süreçlerinin birçok alanında, bunun yanı sıra aralarında turizm hizmetlerinin de dâhil edildiği birçok ürün grubunu da kapsamaktadır. Her ürün grubu için ayrı olarak yaşam döngüsü boyunca çevreye olan olası etkileri ele alınarak detaylı incelemeler yapılmış ve buna göre kıstaslar belirlenmiştir. Bu kıstaslar için 3 yıl gibi bir süreyle geçerlilik verilmiştir. Böylece, piyasa da yaşanan değişiklikler alınabilir ve teknik gelişmelerin de desteği ile bu konuda iyileştirmeler yaşanabilmesine imkân verebilmektedir. Bir ürünün, Avrupa eko-etiketini alabilmesi için belirlenen kıstasların yerine getirilmesine ek olarak uygulama ve performans koşullarını da sağlaması gerekmektedir. Temizlik ürünleri, giyim, elektronik ürünler, mobilya, zemin kaplamaları, yağlar, kâğıt ürünleri gibi birçok grupta Avrupa eko etiketi verilmektedir. Avrupa eko etiketi tüm Avrupa'yı kapsayan tek etiket olma özelliğini taşımaktadır. Bilinçli bir tüketimin yapmanın sonucu olarak da özellikle tedarik zinciri kısmında faaliyet yürüten işletmelerin üzerinde tüketicilerin yapmış olduğu çevreye duyarlılık baskısı da yaşanabilmektedir. Bu sebeple AB eko etiketi sahibi olmak firmalara hem itibar kazandırmakta hem de yeni müşteri ve pazar fırsatlarını da beraberinde getirmektedir (Kara, 2011, s. 9-15).

Çevre kirliliği konusunda ciddi bir yükselişin yaşanması, enerji tüketiminin artması ve küresel ısınma gibi ekolojik sorunlar dünyanın dengesinde bir bozulmanın yaşanmasına sebep olmaktadır. Eko etiket uygulaması gıda sektörüne ek olarak inşaat sektörü içinde kullanılabilir. Eko etiket uygulamasının bütün sektörler bazında uygulanabilir bir aşamaya gelmesi toplumun bilinçlenmesi ve doğru tüketim tercihlerinin yapılması açısından da fayda sağlarken dünyanın fizyolojik açıdan da güçlenmesine vesile olacaktır. Bir teşvik projesi olan eko etiket uygulaması, çok hızlı ve bilinçsizce davrandığımız gezegenimize karşı

daha bilinçli bir tutum sergilememizi ve aşırı tüketim sonucu oluşan zararı minimum düzeye indirmeyi de hedeflemektedir. Günlük hayatta kullanılan birçok ürün de örneğin temizlik malzemeleri, kozmetik, elektrik, gıda, tekstil gibi birçok sektörde eko etiket projesi uygulanmaktadır. Buradan hareketle tüketici açısından bakılacak olursa ürün tercihlerinde daha yeşil olarak nitelendirilebilen ürünlerin tercih edilmesi ve bu konudaki bilincin de artması proje için önemli bir konudur. Bu sebeple bilinci birer tüketici olarak kullanılan ürünlerde yaşadığımız çevre başta olmak üzere gezegenimize kalıcı zararlar vermemek adına eko etiketli ürünlerin tercih edilmesi de ayrıca önemli bir konudur(www.ekoetiket.com).

2.5.4. Tekstil Sektörü ve Ekolojik Uygulamaları

Dünya nüfusunun artması ve gelişen birçok unsur ile birlikte yaşanan standartların yükselmesi, tekstil sektörüne olan ihtiyacı artırmıştır. Gündelik yaşamın vazgeçilmez bir parçası haline gelen tekstil sektörü, hayatın her aşamasında karşımıza çıkmaktadır. Her sektör içinde ayrı bir önemi olan tekstil endüstrisi, birçok aşamayı içermekte ve çeşitli süreçlerin de oluşmasına neden olmaktadır. Tekstil endüstrisinin bu kadar yaygın bir hale gelmesi haliyle çevre ile olan ilişkisini de gündeme getirmeye başlamıştır. Çağımızda çevre bilincinin oluşması ve bu bilincin giderek gelişme göstermesi tüm üretim süreçlerinde ve tabii ki tekstil sektörüne olan bakış açısının etkilemiştir. Bu sebeple tekstil üretim ve tüketim süreçlerinde çevre ve insan sağlığı göz önüne alınarak ekolojik faaliyetler yürütülmesinin de önü açılmıştır (Ar ve Tokol, 2010, s. 150).

Üretim sürecinde en çok su tüketimi yapan sektörlerden biri olan tekstil sektörü, aynı zamanda tek başına karbon emisyon oranının da %10'luk bir kısmından sorumludur (Lee, 2016). Yalnızca bir pamuklu tişört üretebilmek için 2700 litre su harcanmaktadır ve bu değer bile bizlere tekstil sektörünün çevresel zararını göstermek için yeterli olabilmektedir. Her yıl 21 milyar ton tekstil atığı üretmekteyiz ve bu değer gün geçtikçe daha da artış göstermektedir. Hazır giyim alanının üretim oranları son 20 yılda %36 oranında artış göstermektedir (Necef, Tama, Boz, 2020, s. 68). Her şeyin hızlı tüketilmeye başladığı çağımızda tekstil sektöründe de hızlı moda tüketimi başlamıştır. Moda endüstrisinin hızlı tüketim anlayışına sahip oluşu, hammadde, enerji, su gibi kaynaklarında hızlı ve ihtiyaçların dışında aşırı tüketimi, üretim ve tüketim sonrasında ciddi bir kirliliğin yaşanmasına sebep olmaktadır Hızlı moda endüstrisi, temel hammaddesi olan lif kullanım oranlarını her yıl ciddi artışlar yaşanmasına sebep olmaktadır. 1950'li yıllarda kişi başı 3,7 kg olan lif kullanımı, 2008 yılında 104 kg kadar çıkmıştır. ABD'de 2002 yılında kişi başı tekstil malzeme kullanımı 28,5 kg iken 5 yıl sonra yani 2007 yılında 38 kg yükselmiştir (Gürcüm ve Yüksel, 2012, s. 48).

Tekstil endüstrisi, sanayi alanında en çok su tüketen sektörler arasında yer aldığından bahsedilmiştir. Bunu bir örnek ile destekleyecek olursak, 1 kg tekstil ürünü elde edebilmek için en az 95 en çok ise 400 litre suya ihtiyaç duyulmaktadır. Türkiye'de tekstil endüstrisi

üzerine yürütülen bir çalışma da, 1 ton tekstil malzemesi için 20-230 m³ aralığında su tüketiminin yaşandığını vurgulamaktadır. Ayrıca tekstil ürünü üretim aşamasında oldukça yüksek oranlarda kimyasal madde tüketimi de yaşanmaktadır. Tekstil işletmelerinde ortaya çıkan atık sular, ıslak işlemlere bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Örneğin, haşıl sökme ve bitim işlemlerinde ortaya çıkan atık sular yüksek BOİ (Biyokimyasal Oksijen İhtiyacı), ağartmadan kaynaklanan atık sular AOX (Adsorblanabilen Organik Halojenler), boyama işlemlerinden kaynaklanan atık sular BOİ, KOİ (Kimyasal Oksijen İhtiyacı) ve ağır metal içerebilmektedir. Boya, baskı ve bitim işlemlerinde uçucu organik bileşik (VOC) değerleri yüksektir. Boyama ve bitim işlemleri, iplik üretimi, dokuma ve hazır giyim süreçlerinde enerji kullanımının yüksek oluşu; tüm sanayi alanları içindeki toplam enerji kullanımının %19'unu oluşturmaktadır. Tekstil sektöründe genellikle LPG ve yağ yakıt kullanılmaktadır. Bu sebeple tekstil sanayi baca gazı emisyonunda CO, SO₂, NO_x, aldehitler ve tozlar meydana getirmektedir. Koku kirliliği ise, tekstil sektörünün yarattığı önemli çevresel sorunlardan birisidir. Koku kirliliğinin başlıca sebeplerinden biri, kurutma, baskı, boyama süreçleri ve atık su arıtma sistemleridir. Bazı kimyasal örneğin kükürt klor gibi maddelerin kullanılması da koku kirliliğini artırmaktadır (WWF, 2018, s. 13).

Tekstil üretimi çevreye zarar veren bir yapıya sahip olduğundan birçok doğal kaynağın tüketimine sebep olmaktadır. Tüm bu anlatılanlara ek olarak her yıl tonlarca tekstil atığı meydana gelmektedir. Avrupa ve Amerika yılda, 10 milyon ton tekstil atığı üretirken; Çin ise tüketici öncesi ve sonrası yıllık tekstil atık miktarı 20 milyon tonun üzerinde hesaplanmaktadır. Atıkların yalnızca kirlilik üretmesinin yanı sıra birçok doğal kaynağın da tükenmesine sebep olmaktadır. Tekstil tüketiminin yüksek olmasının yanında bu ürünlerin tüketiciye ulaştırılırken aşırı ambalajlanması da atık miktarını artırmaktadır. Bu sebeple atık konusu tekstil için oldukça önemli bir konudur. Yapılan birçok araştırmaya göre tekstil atıklarının %95'i geri dönüştürülmeye uygundur. Birleşik Devletler Çevre Koruma Ajansı, tekstil geri dönüşüm endüstrisinin tekstil atıklarının her yıl sadece %15'ini geri dönüştürebildiğini kalan %85'lik kısmın ise çöplüklere gittiğini açıklamıştır. Tekstil Geri Dönüşüm Kurumu dahil olmak üzere birçok organizasyon, tekstil atıklarına yönelik farkındalık yaratmak için çalışmakta ve 2037 yılına gelindiğinde çöplüklerde tekstil atığının olmayacağını hedeflenmektedir (Eser, Çelik, Çay, Akgümüş, 2016, s. 48).

Avrupa Birliği, ciddi miktarda bir atığın üç aşamalı bir ekolojik strateji ile geri dönüştürülmesi için bir önerge hazırlamıştır. Bu önerge, aynı zamanda AB Çevre Hukuku'nu yeniden düzenlemeye de yönelik olduğundan geri dönüşüm konusunda kolaylık ve çevreye daha az zarar veren atıkların üzerine kuruludur. Önerge, tekstil endüstrisi üzerinden tekrar kullanılmak üzere katı tekstil atıklarının geri dönüşümü için harcanacak enerjinin, kirliliği ve kimyasal madde miktarlarının yeniden üretim yapaya kıyasla çok daha az olduğunu ortaya koymuştur. Buradan çıkacak sonuç ise, katı atıkların, yeniden değerlendirilebilirliği en yüksek olan madde olduğudur. Hazırlanan önergede 2015 yılından itibaren, tekstil atıklarına ek olarak dönüştürülebilir malzemelerin imhasına yönelik gömülme veya çöp havuzuna

gönderilmesi üzerinde bir kısıtlamanın getirilmesini önerir. Çalışmada yapılacak olan ekolojik stratejiler sayesinde 2025 yılına gelindiğinde tekstil atıklarının %95 oranında geri dönüşümü sağlanmış olacaktır (Doğan, 2012, s. 26).

Tekstil sektöründe temiz üretim uygulaması konusunda öncü bir marka olan H&M iş ortaklarıyla birlikte, ekolojik ayak izinin azaltılması için su yönetimi ve etki değerlendirme konuları üzerine veriler toplamaktadır. H&M ürünlerinin %60'ını üreten kumaş fabrikalarının tedarik zincirine bağlanması ile, kaynak verimliliği, temiz bir üretim ve su tüketim oranlarında bir azalma yapmak adına ortak çalışma yürütmektedirler. BU program sayesinde tekstil alanında ıslak işlem için kullanılacak olan yeraltı su kullanımı ve yüzey suları üzerindeki kirlilik ile birlikte çevresel etkilerin azaltılması amaçlanmaktadır. H&M, 2018 yılında dahil olmak üzere uygulanabilir alanların %20'sinde temiz üretim programını uygulamaya devam etmektedir (WWF, 2018, s. 27-33).

Tekstil sektörünün sürdürülebilir olmasının altı sıklıkla çizilmektedir. Bu sebeple temiz üretim uygulamalarının yapılması, geri dönüşüme daha çok önem verilmesi, işletmelerin sürdürülebilirlik adına yeşil pazarlama yöntemlerini tercih etmeleri çevre için oldukça önemlidir. Artan çevre bilinci ile birlikte insanların çevreye duyarlı üretim yapan firmaları tercih etmesi tekstil sektöründe yeşil pazarlamanın önünü açmış ve işletmeler için yeni rekabet alanı yaratmıştır. Modada sürdürülebilirlik adına markalardan birçok girişim ve faaliyetler olmaktadır. Son yıllarda dünyaca ünlü markaların ve tasarımcıların moda endüstrisinde sürdürülebilirlik anlamında birçok çalışmaları bulunmaktadır.

Yine H&M markasının sürdürülebilirlik yaklaşımı çerçevesinde yürüttüğü faaliyetler ile sektöre öncülük etmektedir. H&M markasının hedefi 2030 yılına kadar bütün ürünlerini, geri dönüştürülmüş malzemeden ve sürdürülebilir kaynakları kullanarak üretim yapmaktır. Piyasaya sürdükleri "Doğa Dostu" koleksiyonunda organik pamuk ve en az %50'si sürdürülebilir ve geri dönüştürülmüş malzemelerden üretilmektedir (H&M, 2022). Ayrıca marka kullan-at mantığından ziyade kapalı döngü olarak bilinen kıyafetlerin geri dönüşümü ve yeniden kullanılabilmesi modeli tercih etmektedirler. Döngünün yapılabilmesi için, hammadde seçiminin yanı sıra, tüketicilerin artık giymedikleri ürünleri geri kazanmak, dönüştürmek ve ürünü tekrar elde etmek gibi bir sıralama vardır. Ayrıca kapalı döngünün yapılabilmesi için geri dönüşüm ve sürdürülebilirlik konuları üzerinde tüketici bilincinin de oluşturulması oldukça önemlidir (Necfe ve diğerleri, 2020, s. 71).

Dünyanın en büyük tekstil zincirlerin biri olan Inditex grup, sürdürülebilirlik adına birçok projesi mevcuttur. Bünyesinde, Zara, Bershka, Oysho, Massimo Dutti gibi birçok markanın bulunduğu grup, ürünlerinin belirli kısımlarında geri kazanılmış keteni pamuk, polyester gibi malzemeler kullanmaya dikkat etmekte ve 2025 yılına kadar yenilenebilir ve geri dönüştürülmüş hammaddeleri ürünlerinde kullanma hedefindedirler. Zara 2019 yılında çıkardığı Join-Life koleksiyonunda pamuk ipliği atığı ve ağaç hamurunun bir araya getirilmesinden oluşan refibra elyafını kullanarak yeni bir koleksiyon hazırlamıştır. Join-Life

modelinin çevresel özellikleri 3 farklı kategoride sınıflandırılabilir. Bunlar: (Inditex, 2022)

- Lif bakımı: Sürdürülebilir hammaddeler,
- Su Azaltımı: Üretim yapılırken su tüketimini azaltacak teknolojik ürünler
- Gezegeni Koruma: En az bir üretim sürecini kapsayacak şekilde yenilenebilir enerjiyle veya Deri Çalışma Grubu protokolü ile Altın dereceli tabaklanmış deri ile üretilen ürünler.

Sürdürülebilirlik konusunda diğer bir öncü marka olan Patagonia, uzun süre dayanıklı ve böylelikle daha az tüketim odaklı faaliyetler yürütmektedir. 1993 yılı itibarıyla geri dönüşüm konusunda önemli bir konuma sahiptir çünkü yine geri dönüşümü sağlanmış plastik şişeleri kullanarak giysiler üretmektedir. Ürünlerinde dayanıklılık ve tamir edilebilirlik hususlarına dikkat eden firma %100 organik pamuktan giysiler üretmektedir. Geleneksel yöntemlerle elde edilen pamuğa kıyasla, organik olarak elde edilen pamuk ile %45 oranında CO2 salınım düşüklüğü sağlarken, %87 oranında su tüketimi azaltmaktadır (Patagonia, 2022). Ayrıca deyim yerindeyse 'tüketim çılgınlığına' dikkat çekmek için ceket üzerine "*Bu ceketimi almayın*" baskısı yapılmış ve daha az tüketim yapılarak doğanın eski haline kavuşabileceği mesajını vermek istemişlerdir (Necfe ve diğerleri, 2020, s. 73).

Sürdürülebilir moda konusunda faaliyet gösteren birçok marka daha sıralamak mümkündür. Bunlar, Stella McCartney, Adidas, Levi's gibi dünyaca ünlü markalardır. Moda dünyasının lüks markalarına ev sahipliği yapan Fransa da, tekstil endüstrisine etik açıdan önemli bir adım atıldı. Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron tarafından Kering Yönetim Kurulu Başkanı ve CEO'su François-Henri Pinault'a verilen bir görev olarak başlatılan Moda Paketi, Biarritz'deki G7 Zirvesi'nde Devlet Başkanlarına sunuldu (<https://thefashionpact.org>). Sunulan Moda Paketi ile sürdürülebilir bir moda anlayışı için dünyaca ünlü 42 marka bir araya gelerek imza attılar. Sürdürülebilir bir gelecek imzalamaları arasında Burberry, Prada, Hermes ve Chanel gibi lüks markalar ile Adidas ve Nike spor şirketleri ve H&M ve Gap gibi hızlı moda perakendecileri de bulunmaktadır. Birleşmiş Milletlerin Sürdürülebilir Kalkınma ve Bilime Dayalı Hedefler kullanarak oluşturduğu paktın üç odak noktası var: İklim, okyanuslar ve biyolojik çeşitlilik. Pakt, 2050 yılına kadar sera gazı emisyonlarını gidermeyi, tek kullanımlık plastiklerin 2030 yılına kadar azaltılmasını, sentetik materyallerin yıkanmasından kaynaklanan mikro elyaf kirliliğini yok etmeyi hedeflemektedir (Altıntaş, 2019).

2.5.5. Gıda Sektörü ve Ekolojik Uygulamaları

Dünya nüfusundaki artış hızının her yıl artı şekilde yükselmesi, yaşam stiline değişmesi ve kişisel tüketimin artması ile birlikte doğal kaynak kullanım oranımızda artış göstermektedir. Sürdürülebilir olmayan tüketim alışkanlıklarımızı değiştirmek için, üretim yöntemlerini, talep

modelleri ve tedarik zincirlerini içeren kaynak sisteminin tamamı ele alınarak faaliyetler yürütülmelidir. Gıda sistemi genel olarak, ürünlerin tarımı, ticareti, perakende satışı, taşınması ve tüketimi ile ilgili tüm maddeleri, süreçleri ve alt yapıları içermektedir. Gıda temel bir insan ihtiyacı olduğundan dolayı yüksek kaliteli, çeşitli, erişilebilir, tüketimi güvenli ve uygun fiyatlı olması gereklidir. Öte yandan gıdanın sağlık ile doğrudan da bir ilişkisi vardır. Kötü beslenme ve obezite gibi sağlık sorunları, gıdayı üretme, pazarlama ve tüketme şeklimizle ilgilidir (AÇA, 2021b).

Gıdanın hayati bir öneme sahip olması onun stratejik bir öneme sahip olmasına da sebep olmaktadır. Bu doğrultuda gıda kayıpları da gelece için önemli sorunlardan biridir. Dünyada tüketilmek için üretilen gıdaların üçte birine denk gelen miktarın kayıp ve israf edildiği belirtilmektedir. FAO'nun yapmış olduğu araştırmaya göre, her yıl 1,3 milyar ton gıda ürünlerinin yaklaşık yarısını kapsayan miktarı gelişmekte olan ülkelerce israf ve kayıp edilmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde yaşanan gıda kayıplarının %95'i ise tedarik zinciri aşamalarında yaşanmaktadır (Demirtaş, 2018, s. 522).

AB, modern tarım üretim sistemlerine ve tarım için uygun arazilere sahip olduğundan dolayı dünyadaki en büyük gıda üreticilerinden biri sayılmaktadır. 20. Yüzyılın ikinci yarısında hektar başına düşen verimlilik oranları ciddi derece de artış göstermiştir. Sahip olduğu iklimsel yapı ve toprak sayesinde çeşitli ürünlerin yetiştirilmesi için elverişli bir yapıya sahiptir. Bu tarımsal verimliliği, büyük arazilere ekilen tek tip bitkiler, sulama, gelişmiş iş makineleri, birtakım böcek ilaçları ve gübreler sayesinde elde etmişlerdir. Kullanılan bu yöntemler ile az az arazi kullanılarak daha fazla ürün elde edilebilmektedir. Fakat bu tarz yöntemlerin kullanılması çevresel açıdan toprakta, su kaynaklarında kirlenmeye sebep olurken ve azot kirliliğini de beraberinde getirmektedir. Ayrıca gıda üretimi konusunda verimliliği artırmak adına girişilen tüm harici girdiler zamanla bir enerji verimliliğini azaltıcı etkilere sebep olmaktadır. Bunun anlamı ise şudur: yüksek enerjilerle elde edilen gıda ürünleri topluma sunulduğu zaman insan bedeninde aynı yüksek verimliliği sağlayamamaktadır (AÇA, 2021b).

Organik, taze, sağlıklı ve sürdürülebilir ürünlerdeki fiyat pahalılığı tüketiciyi daha kolay ve ucuz bir şekilde ulaştığı fast food ürünlerine yönlendirmektedir. Fast food zincirlerinin artması hayvansal ürünleri daha ucuz maliyetle elde edebilmek adına fabrika çiftlik anlayışının da artışına sebep olmuştur. Fabrika çiftlikleri, önemli miktarlarda karbon salınımına ve aynı zamanda da küresel ısınmaya etkisi olan metan gazı üretimine de sebep olmaktadır. Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü'nün 2006 tarihli bir raporuna göre, fabrika çiftçiliği tüm küresel metan emisyonlarının %37'sini üretmektedir. Fast food zincirlerinde tek kullanımlık plastik malzemeler olan pipet, karton, kutu, poşet gibi ambalaj ürünlerinin kullanılmasına yol açmakta bu durum da çöp yığınlarının oluşmasına neden olmakta ve çevreye ciddi zararlar vermektedir. Örneğin, Fast food restoranlarında sıklıkla kullanılan strafor kaplarının doğada çözünmesi yaklaşık 900 yıl sürmektedir. Fast food

endüstrisinde kullanılan birçok, ilaç, gübre, hormon gibi malzemelerin su kaynaklarına sızmasıyla balıklar ölümüne sebep olmakta, ekosistem ve su kaynaklarına zararlar vermektedir (Budak, 2021).

Gıda sisteminin önemli bir aşaması olan perakendecilik alanı çevreye verdiği zararlar sebebiyle birçok çalışmaya konu olmuştur. Özellikle artan tüketim ile birlikte perakendecilik alanına olan yoğun ilgi bu durumu tetiklemektedir. Çevre sorunlarının daha hissedilir hale gelmesi ile birlikte perakende alanında faaliyet gösteren işletmelerde daha sürdürülebilir bir çevre için bazı girişimlerde bulunmuşlardır. Perakendeciler çevre yönetim sistemleri (enerji/su idaresi, geri dönüşüm programları, atık yönetimi vb.) tüketici eğitimleri sayesinde sürdürülebilirlik açısından önemli girişimlerdir. Perakendecilerin üretici ve tüketici arasındaki aracı konumları tüketicinin de tüketim şeklinin etkileme gibi bir etkiye sahiptir. Bu sebeple üreticilere ambalaj kullanımını azaltma, çevreye duyarlı ürün yetiştirme, geri dönüşüm birimlerinin kurulması gibi konularda baskı oluşturabilecekken aynı zamanda da tüketiciler üzerinde atık ayrışması, çevreye daha az zararlı ürün tercih etme gibi konularda da fayda sağlayabileceklerdir. Bu açıdan mağaza çalışanlarının ürünler hakkında bilgili ve bilinci olması, ürünler konusunda tüketiciyi bilgilendirmesi, ambalaj tasnifini doğru şekilde yapması ve geri dönüşüm için kazandırılması da önemli bir husustur. Tüketicilerin çevreye duyarlı bir şekilde alışveriş yapması plastik poşet yerine daha uzun ömürlü olan bez torbaların kullanılmasına, organik ve yöresel ürünler tercih etmelerini de sağlamaktadır (Çabuk, İnan, Südaş, 2010, s. 2-3).

Tüketim sonrası oluşan ambalaj atıklarının meydana gelmesi ciddi bir kirlilik sorununu da beraberinde getirmektedir. Ambalaj atık yönetimi bu oluşan kirlilik için satış noktalarında yerine getirilmesi gerekli olan birtakım yükümlülükler getirmiştir. Yönetmeliğe göre; ortaya çıkan ambalaj atıklarının türlerine göre tasnif ve edilmesi için son tüketiciden ayrı olarak toplanması ve tasnif için toplama yerlerinin kurulması; geri dönüşüm merkezleriyle iş birliği içinde çalışmak ve sürdürülebilirlik etiketi olmayan ambalajların satılmaması konusunda yükümlüdürler (www.cevreorman.gov.tr). Geri dönüşümün sağlıklı bir şekilde gerçekleşebilmesi için perakendeciler her türlü atık için farklı konteynırlar kullanmalı ve tüketicileri de bu atık tasnifleme konusunda bilinçlendirmelidir (Çabuk ve diğerleri, 2010, s. 3).

Dünya çapında kabul gören döngüsel ekonomi vizyonu çerçevesinde, geri dönüşümü artırmak, ham maddeye erişimi kolaylaştırmak, istihdam oluşturmak ve ekonomik büyümeyi sağlamak amacıyla maddesel geri dönüşümün en önemli unsur olarak öne çıkmaktadır (Chemlife, 2019). Gıda üretim konusunda tüketicilerin sürdürülebilirlik ve etik kaynak kullanımı açısından bilinçleri ve baskıları artmıştır. Gıda ve tarım sektöründe, ekosistemin zarar görmemesi için yenilenebilir enerji türlerinin kullanılması ve enerji bağımlılığı göz önünde bulundurulması gereken noktalardır. Tarım konusunda enerjiye ihtiyaç duyulan alanlar, sera ve hayvan çiftliklerinin ısınması, sulama, ürün kurutması gibi uygulamalardır ve

bunlar için gerekli olan yenilenebilir enerji kaynakları ise, rüzgâr, güneş, biyokütle ve jeotermal enerji kaynaklarıdır. Bu sektörde yenilenebilir enerjilerin kullanılması hem çevresel yönden olumlu etki sağlarken hem de ürün maliyetini düşük olması açısından da önemlidir. Fosil yakıt maliyetindeki sürekli bir artışın yaşanması solar enerji kullanımına geçişi de etkilemiştir. Ayrıca gıda üretimi sonrası ortaya çıkan katı atıkların biyo-yakıt içinde hammadde oluşturabilmektedir. Gıda ve tarım sektöründe yeşil mühendislik uygulamalarının da hız kazanması tedarik zinciri içinde önemli bir konudur. Yeşil tedarik zinciri yeşil üretim, satın alma, paketlenme ve dağıtım aşamalarından oluşmaktadır. Buradaki temel anlayış ise alanların verimli kullanılması, dağıtımın doğrudan yapılması, kısa mesafelerin tercih edilmesi, az enerji tüketimi ve düşük nakliye masrafı gibi durumları içermektedir. Tüketicilerin de gıda üretimi yapılırken kaynak kullanımı ve sürdürülebilirlik gibi konulara daha çok dikkat ediyor olması ürün satın alırken eko-etikete sahip olup olmadığını da kontrol etmektedir. Çevresel etiketlerin alt grubu olan eko-etiketler, ürünlerin çevreye olası etkilerini bir sonucu olarak verilmektedir. Fakat henüz yem ve gıda ürünleri için bir eko-etiket verilmiş değildir. BU konuda çalışmalar devam ederken, biyo-plastik kullanımı konusunda geleceğin ambalaj kullanımı gözüyle bakılmaktadır. Biyo-plastikler organik plastikler olarak da bilinirler ve yenilenebilir biyokütle kaynakları olan bitkisel yağ, bezelye ve mısır nişastası gibi maddelerden üretilmektedir. Biyo-plastikler poşetlerde, tabak gibi birçok market malzemesinde kullanılmakta ve aynı zamanda da günümüzde organik gıdaların paketlenmesinde kullanılmaktadır. Biyo-plastik bir kez kullanılıp atılan ürünler ve toprakta biyo parçalanma gerektiren uygulamalar için çok uygundur (As, 2010). Sürdürülebilirlik temelinde kaliteli ve temiz gıda misyonuyla hareket edilmesi, yavaş gıda (slow food) ve yeryüzü pazarı olarak adlandırılan çıkış noktaları temiz, iyi ve adil gıda olan hareketlerde yaygınlaşmaya başlamıştır. Yeryüzü pazarları, yerel üretimi desteklemek, ürünlerini tanıtmak ve üreticileri tanımak adına ve tüketiciyi bu konuda bilgilendirme amacına sahiptir (Yücel, 2018).

Gıda sektörü içerisinde yeşil ekonomi kavramı da yer almaktadır. Yeşil ekonomi, “*çevresel iyileştirmelere katkı sağlayan mal ve hizmetlerin yatırım ve tüketimine öncelik veren bir anlayış*” şeklinde tanımlanabilmektedir. Buradan hareketle de, çevresel sürdürülebilirliğe katkı sağlanırken, istihdam, ekonomik gelişme, gelir artışı ve yoksulluğun azaltılması gibi konularda etkisinin olacağı varsayılmaktadır. AB ise yeşil ekonominin yaygın bir hal almasıyla birlikte enerji verimliliği, sürdürülebilir üretim-tüketim yapma, yenilenebilir enerji kullanılmasıyla beraber yeni iş sahalarının oluşturulması ve insan refahının artırılmasıyla yakın bir ilişki kurmaktadır. Gıda sektörü, karbon ayak izinin, ısınma, ulaşım, elektrik tüketiminin ortaya çıkardığı sera gazı emisyon miktarlarında düşüşün yaşanmasının yeşil ekonomi ile gerçekleşeceğini düşünmektedir. İngiltere’de kurulan ve gıda sektöründe karbon emisyon oranlarını düşürmek üzere faaliyet gösteren The Food Climate Research Network (FCRN), gıdanın iklim değişikliği üzerindeki etkisi ile ilgili yaptığı araştırmada, AB’nin sadece gıda tüketiminden kaynaklanan emisyon oranını % 31 olarak açıklamışlardır. Bu sebeple gıda

sektöründe faaliyet gösteren birçok firma, emisyon oranlarını düşürmek adına, uzun mesafe taşımacılıkta demir yolu, kısa mesafe ise deniz yolu taşımacılığını tercih etmeye, rüzgar enerjisini kullanmaya özen göstermektedirler. Gıda sektörünün emisyon oran ölçümü “*gıda kilometresi*” (food miles) kavramıyla da nitelendirilmektedir. Yeşil ekonomiye dayalı bir üretim ve tüketim konusuna dair bir diğer konu da tıpkı tekstil sektöründe olduğu gibi sürdürülebilir yeme, içme, beslenme alışkanlıkları ve biçimlerinin gösterilmesidir. Özellikle ekonomi yönünden gelişmiş ülkelerde, israfın çok olması var olan alışkanlıkların değiştirilerek daha sürdürülebilir bir hal almasıyla önenebileceği düşünülmektedir. Nüfusa paralel olarak hayvansal ürüne yönelen tüketim alışkanlıklarının yanında haliyle sebze/meyve tüketiminin de artması çabuk bozulma özelliklerini de hesaba katılırsa israf durumunu olumsuz yönde etkilemektedir. Her koşulda da, dünyada gıda üretim, tüketim, tedarik, dağıtım gibi birçok süreci kapsayacak şekilde dönüşüm yaşamalı ve sürdürülebilir tüketim biçimlerinin benimsenmesi, doğal kaynak korunmasına da katkı sağlayacak ve aynı zamanda yeşil ekonominin de düzgün işleyebilmesine destek olacaktır. Bu dönüşüm özellikle çok uluslu şirketlerin yapması gerekli olan bir uygulamadır. Bu açıdan, gelişmekte olan ülkelerde kırsal kalkınmaya destek olunarak gıdanın gerçek değerine ulaşması sağlanmalı ve yeşil ekonomiye geçiş yapmanın olumlu yanlarından bahsedilerek bu uygulama benimsetilmelidir (Güneş, Keskin, Kıymaz, 2014, s. 1529-1530).

2.5.6. Enerji Sektörü ve Ekolojik Uygulamaları

Enerji, insanların temel ihtiyaçlarını karşılamak ve yaşam standartlarının iyileştirilmesi için vazgeçilmez bir öğedir. Günümüzde ve gelecekte tüketimin devamlı olarak artması enerjiye olan ihtiyacı da artırmakta ve bu duruma paralel olarak da çevre sorunlarının da boyutları artmaktadır. Atmosfere salınan kirletici unsurların ve sera gazlarının büyük bir çoğunluğu enerji üretimi, tüketimi ve çeviriminden kaynaklanmaktadır. Enerji ihtiyacı genel olarak fosil yakıtla çalışan termik santraller başta olmaz üzere hidroelektrik santralleri ve nükleer enerji santrallerinden karşılanmaktadır (Kadioğlu ve Tellioğlu, 1996, s. 55).

Enerji tüketim oranları ülkeler arasında gelişmişlik düzeyini belirlemenin bir aracı olmasıyla birlikte enerji üretim şekli ve yöntemi de çevresel etkiler açısından önemli bir konudur. Özellikle fosil yakıtların (petrol, doğal gaz, kömür) kullanıldığı enerji üretim santrallerinin sera gazı emisyonları artırmakta bu durumda küresel ısınmayı tetiklemektedir. Dünya geneline bakılacak olursa 2016 yılına göre enerji ihtiyacının %33,3 petrolden, %28,1’i kömürden, %24,1’i doğal gazdan, %6,9 oranında hidrolik enerjiden, %4,5 oranında nükleer enerjiden ve %3,2 oranında yenilenebilir enerjiden sağlanmaktadır. Bu oranlara göre dünya enerji ihtiyacının %85,5’i fosil yakıtlardan sağlanmaktadır (Ceylan, 2021, s.238).

Avrupa’da en çok enerjinin tüketildiği yıl olan 2006’ya oranla 2010 yılındaki enerji tüketimi %4’lük oranla düşüş yaşamıştır. Bu azalma, ekonomik kriz ile açıklanmaya çalışılsa da az da

olsa ekonomik faaliyetler ile enerji sektörü arasındaki bağımlılığın öncelere göre nispeten azalma yaşaması da etkili olmuştur diyebiliriz. Hala fosil yakıtlara olan ilginin çok olması; örneğin Avrupa'da enerji ihtiyacının %77'lik gibi büyük bir oranı petrol, kömür ve doğalgazdan karşılanmaktadır. Kalan kısmın %14'ünü nükleer enerji karşılarken, kalan %9'luk gibi çok küçük bir bölüm ise yenilenebilir enerjilerden elde edilmektedir. Ancak yenilenebilir enerjinin giderek daha çok tercih edilir bir hal almaktadır; güneş panellerine olan yatırımlar artmakta, rüzgâr enerjisi de güneş enerjisinden hemen sonraki sırada yer almaktadır (AÇA, 2021a).

Ülkelerin gelişmek adı altında yürüttükleri endüstrileşme ve sanayileşme girişimleri, kısa vadede olmasa da uzun vadede çevreye karşı olumsuz etkiler yaratmaktadır. Üretim girişimleri yürütülürken çevrenin ikinci plana atılışı oluşabilecek zararın da gözden kaçmasına sebep olmaktadır. Gelecek için endişe verici olan bu çevresel etkileri azaltmak adına bazı yöntem ve araçlar geliştirilmekte ve uygulanmaya çalışılmaktadır (Ceylan, 2021, s. 238). Enerji, ülkelerin ekonomik ve sosyal yapılarını etkileyen bir unsur olduğundan bu konuda ulusal ve uluslararası politikaların oluşturulması oldukça önemlidir. Devletler, sürdürülebilir yarınları koruyabilmek adına güvenilir olan enerji kaynaklarına ihtiyaç duymaktadırlar. Enerji kaynaklarının olumsuz etkileri fosil yakıtlar daha çok olmasıyla birlikte her enerji kaynağının çevresel zararları mevcuttur (Erdoğan, 2020, s. 278).

Enerji kaynakları çıkarılması ve tüketilmesi sırasında yaşanan çevresel sorunlar ülkelerin ve şirketlerin enerjiye yönelik yatırımlarını etkilemektedir. En eski enerji kaynaklarından olan kömürün ve daha sonrasında gelen petrolün her ne kadar maliyeti diğer enerji kaynaklarına oranla az olsa dahi artan çevre sorunları ve bu konuda faaliyet yürüten birçok sivil toplum kuruluşları ve çevre bilincine sahip insanların baskısı ile birlikte kullanım oranları geçen yıllara göre daha azdır. Yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılmasının birçok alanda tercih ediliyor olması ve bunun şirketler için önemli bir imaj çiziyor olmasını da gözden kaçırmamak gereklidir. Fakat kömürün en çok kullanılan enerji kaynaklarından biri olması onun üzerinde çevreye daha az zarar verecek bazı gelişmelerin yaşanmasına sebebiyet vermektedir. Temiz kömür teknolojisi buna örnek olmaktadır.

Temiz kömür uygulamalarını, kömürün elde edilmiş ve kullanıma hazır hale gelişindeki süreçlerinde hem çevresel etkilerinin azaltılmış hem de verimliliğini sağlamaya çalışan teknolojik bir girişim olarak değerlendirebiliriz. Giderek artan çevre bilincine ek olarak bu konu hakkında yapılan yasal düzenlemelerin görece katı yaptırımlar içerdiğini söyleyebiliriz. Temiz kömür uygulamaları, kömür kullanımı sonrası salınan gazların miktarını, atık miktarların azaltılması, enerji verimliliği artırmak kısaca daha az kömür kullanılarak daha az çevresel zarar ile daha çok enerji verimliliği sağlamaya odaklanmıştır. Temel amaç kullanılan kömür ile ortaya çıkan emisyon miktarının sifıra yakın olabilmesidir. Başta sera gazı emisyonlarından CO₂ ve sera gazı olmayan ama çevre korumada önemli olan SO₂, NO_x ve partikül madde (PM) gibi emisyonları minimize etmektir (TÜBA, 2018, s. 23-24).

Enerjinin hayatın vazgeçilmez bir parçası haline gelmesi ve üretim, tüketim aşamalarında çevreye verilen zararlarında artması ve fosil yakıt kaynak rezervlerinin bazı ülkelerin elinde olması dünyadaki çoğu ülkeyi onlara bağımlı hale gelmesi gibi kaygılar temiz enerji ve yenilenebilir enerjinin daha çok gündeme gelmesine yol açmaktadır. Temiz ve yenilenebilir enerji hem çevresel sürdürülebilirlik açısından hem de ülkelerin dışa bağımlılığının azaltılması açısından oldukça önemli bir konudur.

Temiz ve yenilenebilir enerji, fosil yakıt kaynaklarının aksine tükenme gibi bir sorunu olmayan, güneş, rüzgâr, biyokütle, jeotermal, okyanus, hidroelektrik gibi devamlı ve sürdürülebilir enerji kaynaklarından elde edilen bir enerji türüdür. Temiz enerji ile birlikte sürdürülebilirlik için çevre, maliyet etkinliği ve enerji güvenliği gibi konularda daha etkin bir noktaya ulaşılması hedeflenmektedir (Dinçer ve Acar, 2015, s. 585). Yenilenebilir enerji, küresel ısınma kaynaklı sorunlara insanların daha kolay karşı koyabilmesi için, sürdürülebilir kalkınma yoluyla yoksulluğun azaltılması yönünde de rol oynamaktadır. Çünkü yenilenebilir enerji yoksulluğu azaltırken, yenilenemeyen enerji kaynaklarının sebep olduğu gerilim ve ihtilaf durumunun da azalacağı görüşü bulunmaktadır (Doğan ve Tüzer, 2011, s. 27).

Temiz enerji konusunda önemli bir husus da yerel-toplumsal kapasitedir. Örneğin ABD’de yerel düzeyde temiz enerjiye yönelik politikaları uygulayan yerlerde demografik yapı, siyasi yönelimler, ekonomik durum veya coğrafi konumdan ziyade daha fazla yetişmiş iş gücüne ve yüksek eğitime sahip kalabalık kentler olma gibi etkenler öne çıkmaktadır. Yerel çevre kuruluşları, hemşeri eylemleri ve diğer paydaşların temiz enerji konusundaki politikaların ortaya çıkarılmasındaki etkisi aynı zamanda bahsedilen yerlerde politika uygulaması açısından da etkili unsurlardandır. Bu durum şüphesiz, çevresel konularda yerel aktörlerin itici gücünün aslında ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Diğer bir deyişle, toplumsal yapının sağlam olduğu ve sosyal sermayenin de iyi olduğu yerlerde temiz enerjiye geçilmesi ve bunun için gereken kamuoyu baskısının oluşması çok kolay olabilecektir (Özer, 2016, s. 141).

Temiz ve yenilenebilir enerjinin daha çok gündem haline gelmesi ve çevresel sürdürülebilirlik açısından önemi, bu kaynaklara olan yatırımı da etkilemektedir. Uluslararası Enerji Ajansı’nın yapmış olduğu enerji sektörüne yönelik araştırmada, yenilenebilir enerjilerin toplam enerji üretim kapasitesinin %30’ünü oluşturduğunu ve 2020 yılında ise %7’lik bir artış gösterdiğini ortaya koymaktadır. Dünyada enerji yatırımlar söz konusu olduğunda yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelik olacak toplam yatırımlar içindeki payının 2025 yılında %38, 2030 yılında ise %47 olması tahmin edilmektedir. 2021 yılı yenilenebilir enerji teknolojilerine bakıldığında hidroelektrik enerjisinden üretilen enerji miktarının toplam yenilenebilir enerji miktarının %47’sini oluşturması planlanmaktadır. Yenilenebilir enerji kaynakları incelendiğinde dikkati çeken bir diğer nokta da hidroelektrik enerjisinin payının her geçen yerini diğer enerji türleri olan rüzgâr, biyokütle ve güneş enerjilerine bırakıyor oluşudur. 2030 yılına geldiğinde ise güneş enerjisinden üretilen elektrik

miktarının %78 artış gösterilmesi tahmin edilmektedir. Burada yaşanacak artış ile toplam yenilenebilir enerji miktarı içerisindeki payını da %23 seviyesine çıkarması düşünülmektedir (Durmaz, 2021).

Yenilenebilir enerjiye yapılacak olan yatırım ve teşvikler ek maliyet gibi gözükse de dünya üzerinde bunu yasal bir çerçeveye oturtan kaynak oluşturabilen Finlandiya, İsveç, Hollanda gibi ülkeler bulunmaktadır. Bu sebeple de yenilenebilir enerji yatırımlarının, yeşil yenilişimi teşvik eden ve bağımsız enerji piyasasına sahip ülkelerde daha başarılı olabileceği iddia edilmektedir. Bu kapsamda dünyada karbon emisyonunun %40'ını üreten ABD ve Çin'i incelemek çok daha faydalı olacaktır. Çin, 2020 yılı itibariyle toplam enerjisinin %15'ini, 2030 yılı içinse %20'sini temiz enerji kaynaklarından sağlayacağını taahhüt etmektedir. Bu durumda Çin'in 2005 yılı verilene dayanarak karbon emisyonunu %65 oranında azaltması anlamına gelmektedir. Bu hedef doğrultusunda temiz enerji yatırımları 200 milyon doları geçmiş ve bunun çoğu altyapı yatırımlarından oluşmaktadır. Çin'deki bu artışta büyük ölçekli hidroelektrik santrallerinin ve sahip olduğu geniş yenilenebilir enerji kapasitesinin de büyük etkisi bulunmaktadır (Özer, 2016, s.141).

ABD ise, Yenilenebilir Enerji Portföy Standartları belgesiyle yenilenebilir enerjiyi teşvik etmiş ve eyaletlerinde üretilen enerjinin belirli bir kısmının yenilenebilir kaynaklardan sağlanmasını ve böylece sera gazı emisyonlarını azaltmaya çalışmaktadırlar. Çevresel getirilerin yanı sıra yeni iş alanları oluşturma ve ekonomik açıdan kalkınmaya destek olma gibi hedefleri de vardır. Özellikle Barack Obama'nın başkanlığı süresinde Yenilenebilir Enerji Portföy Standartları'nı tüm ülkede uygulama hedefinin olduğunu belirtmektedir. Mevcut durumda ABD'nin federal düzeyde gerek temiz enerji gerek iklim konusundaki politika eksikliğine karşılık eyaletlerin enerji üretimini çeşitlendirme ve karbon azaltım konusunda öncü rol üstlendiği ifade edilmektedir (Özer, 2016, s.142). Bu anlatılanlardan yola çıkarak iki ülkenin her ne kadar karbon emisyon payları çok olsa da yenilenebilir enerji konusunda ciddi yatırımlar yaptıklarını ve konuya verdikleri önem açıktır.

Avrupa Birliği de çevre konusunda öncü bir konuma sahip olduğu için, onlarında temiz ve yenilenebilir enerjiye yönelik politika ve eylemlerine bakılması gereklidir. Avrupa Birliği enerji politikalarında özellikle yenilenebilir enerji hususunda kaynakların enerji teminine ilişkin araç ve yöntemlerin geliştirilmesi ve bu kaynaklardan daha etkin bir şekilde faydalanılmasının gerekli olduğunun altı çizilmiştir. Enerji verimliliğinin artırılması ve daha sürdürülebilir bir çevre politikaları için SEEERF (Güneydoğu Avrupa Enerji Düzenleyici Forumu), TACIS 1991 (Bağımsız Devletler Topluluğu'na Teknik Yardım), TRACECA 1993 (Avrupa-Kafkasya- Asya Ulaştırma Koridoru), INOGATE 1995 (Avrupa'ya Devletlerarası Petrol ve Doğalgaz Taşımacılığı Programı) gibi çeşitli girişimler yapılmıştır (Kaya, 2012, s. 276).

Avrupa Birliği hazırladığı 2020 İklim ve Enerji Paketi'yle, 2020 yılı için iklim ve enerji hedeflerinin gerçeklemesi için biz dizi yasa çıkarmıştır. Pakette 3 temel hedeften söz edilmektedir. Bunlar:

- Sera gazı emisyonlarında %20 azalma (1990 yılı seviyelerinden itibaren)
- AB enerjisinin %20'sini yenilenebilir enerji kaynaklarından sağlamak
- Enerji verimliliğinin %20 oranında artırılması, şeklinde sıralanmaktadır. Bu hedefler, 2007 yılında AB liderleri tarafından belirlenmiş ve 2009 yılında ise yürürlüğe girmiştir. Bu hedeflere ulaşmak için ise çeşitli alanlarda girişimlerde bulunmaktadır. Bunlardan biri ise, emisyon ticaret sistemi (ETS) dir. ETS, AB'nin sera gazı emisyonlarını azaltılmak oluşturduğu temel bir araçtır. Dünyanın ilk büyük karbon piyasa sistemidir ve hala aynı şekilde devam etmektedir. Ayrıca Avrupa Birliği, sera gazı emisyon oranlarını 2050 yılına kadar 1990'lardaki seviyelerinin %80-95 altına düşürmeyi taahhüt etmektedir. Bunun gerçekleşmesi için de 2020 yılı hedeflerinin tamamen uygulanması gereklidir (European Commission, 2022).

Yeşil kapitalizm uygulamalarını incelerken az önce anlatılan karbon emisyon ticaretine değinmemek konu için büyük eksiklik olacaktır. Çünkü kanımca karbon emisyon ticareti konusu genel hattı itibari ile yeşil kapitalizmin mantığının bir yansımasıdır.

2.5.6.1. Karbon Emisyon Ticaret Sistemi

Atmosfere salınan sera gazı emisyonlarındaki artışa bağlı olarak küresel ısınmadaki artığını ve bu sebeple iklim değişikliklerinin yaşanmasına, farklı normal olmayan çevresel olayların meydana gelmesine ve haliyle büyüme ve kalkınma gibi konular üzerinde olumsuz bir etkinin olması birçok çevreci ve bilim insanları tarafından dile getirilmektedir. İklim değişikliğinin olumsuz etkilerine dikkat çekmek ve önlemek gibi hedefleri olan Kyoto Protokolü ile birlikte, emisyon ticareti sıkça tartışma konusu olmuş ve iklim politikası aracısı haline gelmiştir.

Uluslararası karbon piyasaları, küresel sera gazı emisyonlarını maliyet etkin bir şekilde azaltmada kilit bir rol oynamaktadır. Dünya çapında emisyon ticareti sistemlerinin sayısı artmaktadır. AB emisyon ticaret sisteminin (EU ETS) yanı sıra Kanada, Çin, Japonya, Yeni Zelanda, Güney Kore, İsviçre ve Amerika Birleşik Devletleri'nde ulusal veya alt ulusal sistemler halihazırda çalışmakta veya geliştirilmektedir. 2014-2017'de Avrupa Komisyonu, Çin ile yakın iş birliği içinde Çin'de emisyon ticaretinin tasarısını ve uygulamasını desteklemek için 3 yıllık bir proje yürütmüştür. Proje, kapasite geliştirme için teknik yardım sağladı ve halihazırda kurulmuş olan yedi bölgesel pilot sistemi ve bir ulusal emisyon ticaret sisteminin kurulmasını desteklemiştir. Avrupa Komisyonu, zorunlu emisyon üst sınırı ve ticaret sistemine sahip ülkeleri ve bölgeleri bir araya getiren Uluslararası Karbon Eylem Ortaklığı'nın (ICAP) kurucu üyesidir (European Commission, 2022).

Karbon ticareti olarak da bilinen karbon piyasası, küresel ısınmaya en büyük etkisi olan sera gazlarının, emisyon izinleri dahilinde alınıp satıldığı piyasadır. Emisyon azaltım maliyetleri ülkeden ülkeye farklılık gösteren bir durumdur. Bazı ülkelerin başka ülkelere oranla daha düşük bir maliyet ile daha fazla sera gazı emisyon azaltımı yapabilmesi mümkündür. Emisyon ticareti hakkında Kyoto Protokolü'nün 3 ve 17. maddelerinde, bir ülkenin kendine verilen emisyon izinlerini ihtiyacı olan bir başka ülkeye verebilir/satabilir olarak dile getirilmiştir. Bu ticareti yapak isteyen ülke ise, kendi içinde emisyonların takip, dağıtım, kontrol gibi istemlerini sağlamalı ve bu konuda uluslararası düzenlemelere uyum göstermelidir (Çelikkol ve Özkan, 2011, s. 207).

Küresel ısınma ve iklim değişikliği konusunda piyasacı bir çözüm olarak değerlendirilen ve karbon finansmanının oluşmasını sağlayan karbon piyasaları, Kyoto Protokolü'nün yürürlüğe girmesiyle birlikte yukarı yönlü bir artış yaşamış ve 2011 yıl sonunda karbon piyasaları üzerinden yapılan emisyon azaltımları 10,38 milyar karbona eş değer bir hal almıştır. Karbon piyasaları iki gruba ayrılmıştır: birincisi Kyoto Protokolü'nden dolayı gelen uluslararası yükümlülük ve düzenlemelerin olduğu zorunlu karbon piyasaları; ikincisi ise, ülke/devlet/işletme/şirketlerin hiçbir zorunlu yükümlülük altında olmadıkları halde kendi seçimleriyle oluşturulan gönüllü karbon piyasalarıdır. Karbon ayak izlerini hesaplayan işletme/ülkelerin emisyon oranlarını düşürmek adına karbon sertifikaları satın almakta ve gönüllü karbon piyasalarında işlemler gerçekleştirmektedirler (Binboğa, 2014, s. 5742-5743).

Emisyon ticaret sisteminin (ETS) nasıl çalıştığını örnek üzerinden açıklamak mümkündür. Örneğin, verdiği emisyon azaltım garantisinin altında azaltım yapan bir A firması, garanti ettiği miktarı gerçekleştiremeyen ve üst sınırın üzerinde emisyon yaratan B firmasına, mevcut kredilerini satabilmektedir. Dolayısıyla, ETS sayesinde elde edilen finansman desteğiyle, marjinal azaltım maliyetinin birim emisyon ton başına düşük olan A firmasının, emisyon oranları azaltım çalışmalarında finanse edilmiş olmaktadır. Başka bir ifade ile emisyon ticaret sistemiyle maliyet yönünden etkin olan emisyon azaltım çalışmalarına finanse edecek bir kaynak yaratılmış olmaktadır (Özdan, 2014, s. 79).

Karbon piyasaları, gelişmekte olan ülkeleri finanse etmeye yarayan bir sistem gibi görünse de aslında yayılcı bir politika olarak da değerlendirmek mümkün olmaktadır. Bu konudaki başka bir dikkat çeken nokta ise karbon piyasaları sayesinde salım oranlarında belirli bir miktarda indirim yapılmış gibi gösterilse de esasında atmosfere aynı miktarda salınım gerçekleşmektedir. Bu sebeple girilen uygulama bir çevre politikasından çok ekonomik bir girişimdir diyebiliriz (Demireli ve Hepkorucu, 2010, s. 40).

1970'lı yıllardan itibaren farklı yöntem ve tekniklerle yeşil kapitalizm anlayışı uygulanmaya çalışılmıştır. Mevcut düzen içinden çıkmadan uygulanmaya çalışılan bu yeşil diyebileceğimiz kimi uygulamalar yeni teknolojik önermeler ve olumlu yaklaşımların ortaya konulmasına yardımcı olmuştur. Yeşil kapitalizm yaklaşımı her ne kadar ekolojik uygulamalar yapmaya

çalışsa da maalesef başarı sağlama konusunda aynı olumlu etkiyi gormek pek mvmkmn olmamıştır. Ekolojik krizin giderek daha derin bir hal alacağı ve mevcut sistemin de yeterli cözvmü üretebilmek için kendi iç celişkileri dñřnñldñđnde cözvm bu sistem içinden cıkararak bulanabilir. Krize, mevcut sistem içinden cıkararak, radikal bir dñnñřmñn yaşanmasının gerekli olduğunu savunan ve gñrñřlerini Marx ile sağlam bir temel üzerine oturtan ekosozyalizm calışmanın bir sonraki ana konusunu oluşturmaktadır.

3.BÖLÜM

EKOLOJİK KRİZE RADİKAL BİR ÇÖZÜM ARAYIŞI: EKOSOSYALİZM

İnsanlık, geçmişten günümüze kadar doğayla olan ilişkisinde belki de en kritik ve en derin ayrılmanın yaşandığı bir noktaya gelmiştir. Gezegenin yani tüm canlı yaşamının büyük bir tehdit ile karşı karşıya olduğunu bir önceki bölümlerde çokça dile getirdik. Bu kritik eşik veyahut tehdit karşısında bilim insanları tarafından birçok çalışma yürütülmekte ve konu ile ilişkili birçok akademik çalışma halen devam etmektedir. Yürütülen birçok çalışma doğrultusunda yapılan bazı tespitlere göre gezegenimizin dokuz sınır alanlarından olan iklim değişikliği, biyolojik çeşitlilik ve nitrojen-azot döngüsü sınır alanları aşılmış durumda; okyanus asitlenmesi ve tatlı su kaynaklarının tükenişi sınır alanlarının da sınırları zorlanmaktadır (Butler, 2011). Buradan yola çıkarak yaşanan ekolojik felaketin insanlık tarihi boyunca en büyük sorunu olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu krize sebep olan ana unsur ise genel kaniya ve ekososyalist düşünürlere göre, para/kar/üretim hırsıyla hareket eden ve doğaya hükmetme faaliyetlerinde bulunan ve bu konuda da başarılı olan kapitalist sistemdir.

Ekolojik krizin ele alındığı ve gezegenimizin geleceğine yönelik yapılan son 50 yıllık girişimlerden hareketle birçok siyasal ve düşünsel gelenekler krize alternatif çözüm yolları arama konusunda çalışmalar yürütmekte ve kendi düşünsel temellerini bu zamana kadar yok saydıkları ekoloji perspektifinden bakarak yeniden ele almaktadırlar. Temel bir saptama üzerine kurulmuş bir politik akım olan ekososyalizm, gezegendeki ekolojik dengelerin korunması, tüm canlıların yaşayabilmesi için uygun çevre koşullarının sürdürülmesi, kapitalist sistemin yayılmacı ve yıkıcı mantığıyla ters düşer ve tüm bu sorunlara alternatif ve radikal çözüm yolları sunmaktadır (Löwy,2015, s. 7). Bu çözüm yollarını sunarken de temel bazı hareket noktaları, yararlandığı argümanları ve kavramları vardır. Çalışmanın bu bölümünde ekolojik krizin aşılması, insan-doğa ilişkilerinin yeniden ele alınması konularında alternatif çözüm yolları sunan ekososyalist akımın temel odak noktaları, vurguladığı kavramları kısacası teorik konuları ve pratik de ne gibi faaliyetlerde bulunulduğu ele alınacaktır.

3.1. Sosyalizm 'den Ekososyalizm'e

En genel tanımıyla sosyalizm, ekonominin bir bütün olarak toplum tarafından yönetilmesi ve düzenlenmesini savunan siyasal ve ekonomik bir toplumsal örgütlenme teorisidir (Watch, 2018: 43). Kapitalizmden sosyalizme geçişin sosyalist teori ve pratiğin en karmaşık sorunu olduğunu söyleyen Foster, ekolojik bir perspektif ile, kapitalizmin sınırlarını, yaşanan reel sosyalizm deneyimlerin ve eşitlikçi ve sürdürülebilir bir insani kalkınma mücadelesini anlamamız için kilit bir önem taşıdığını vurgulamıştır (Foster, 2012a, s. 27).

Foster'a göre, Sovyet tipi toplumların sayısız başarısızlıklarını dışarıda tutarsak ekoloji en başından beri sosyalist projenin vazgeçilmez bir parçasıydı. Bu aradan hareketle klasik Marksizm ile ekolojik analiz arasında göz ardı edilen bir bağlantıyı anlamak önemlidir. İnsanlık uygarlığının en büyük sorunu olan ekolojik sorun karşısında takındığımız tavır bizi kesin olan çözüm yoluna götürecektir. Çözüm için hem emeğin yabancılaşması hem de doğanın yabancılaşmasını ele alan devrimci insani kalkınma kavramı gereklidir. Sosyalizmin asıl temel sorunununun iktisadi kalkınma değil insani kalkınma olduğunu söyleye Che Guevara'nın önermesini Marx ile bağlantılı olacak şekilde, insanın emek aracılığıyla doğayla ilişkisini kapsamlı olarak ele alıp asıl sorunun sürdürülebilir bir insani kalkınma sorunu olduğunu kabul edilerek genişletilebilmektedir. Sosyalizm genel itibari ile kapitalizmin sömürü ilişkilerini tersine çevirmeyi ve bu ilişkilerden doğan bazı toplumsal kötülükleri ortadan kaldırmaya çalışan bir toplum olarak düşünülmüştür. Aslında sosyalizmin temelindeki sorun çok daha derindedir. Sadece üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetin kaldırılması, her alanda yüksek bir eşitliğin sağlanması, köy ve kent, beyin ve beden gücü gibi birçok alanda bireysel farklılıkları ortadan kaldırmak yeterli olmayacaktır. Sosyalizme geçiş, devrimcileştirici bir pratik ile mümkündür. Bunu elde etmenin tek yolu da insan metabolizmasının doğayla olan ilişkisini değiştirmek, insani toplumsal ilişkilerimizi dönüştürmek ve doğanın ve insanlığın yabancılaşmasını aşmaktan geçmektedir. Bugün sosyalizme geçiş ile ekolojik bir topluma geçiş aynı anlamı taşımaktadır (Foster, 2012a, s.33-40). Bu da ekososyalizm ile gerçekleştirilebilmektedir.

Marx ve Engels, kapitalizm ve sınıflı toplumlardan doğan ekolojik sorunlara sosyalizm aracılığı ile ilgili birçok yazı yazmışlardır (Foster, 2012a, s. 28). Sosyalizm ve ekolojinin ortak hedeflerinden bahseden Löwy, sosyalizm ve ekolojinin etkileşimi ile şekillenen sosyalist bir ekolojinin ya da ekososyalizmin temel ilkelerini, kökenini, ekolojik harekette ve politik ekonominin Marksist eleştirisinde bulunduğunu savunmaktadır (Löwy, 2014, s. 22, 38).

3.1.1. Marx ve Ekoloji

Ekolojik tartışmalar yürütülürken aslında birçok ideoloji ver görüşten yanıtlar gelmeye başlamıştı. Bu alanda birçok görüş ve çözüm yolları varken neden Marx'ın düşüncelerine Marksizm'e ihtiyaç duyuldu? Burada ilk ve belki de en önemli nokta Marksizm'in bir yöntem sunuyor olması, ekolojik tartışmalarda yer alan çelişkileri ele alışıdır. İkinci önemli nokta ise ekolojik sorunun neyden kaynaklandığına dair kesin bir cevap vermesi ve sorunun kaynağını işaret etmesidir. Üçüncü önemli nokta tıpkı sorunun kaynağına işaret ettiği gibi çözümün öznesini de işaret etmesidir. Son olarak dördüncü önemli nokta ise çözüm sunması ve çözümün de antikapitalist, ekososyalist kavramların altında toplanan bir çıkış yolunda yatıyor olmasıdır (Çoban, 2021).

Ekososyalist yazarlardan olan Löwy, Marx ve Engels'in düşünceleri ile ekolojinin nasıl bir uyum içinde olduğuna dair bir saptama yapmıştır. Löwy'e göre, ekolojik temalar, Marksçı kuram düzeninde merkezi bir konumda olmamakla birlikte, Marx ve Engels'in doğa ve insan toplumu arasındaki ilişki üzerine yazdıkları yazıların da tek bir anlamı yoktur ve farklı yorumlar ile yeni anlamlar çıkabilmektedir (Löwy, 2014, s. 59).

Diğer taraftan yine önemli bir ekososyalist yazar olan Foster ise, Marx'ın düşüncelerinin derinlerinde ekolojiye dair görüşlerinin açık bir şekilde göze çarptığını belirtmektedir. Foster'a göre, ekoloji kimilerine göre yeni icat edilmiş bir konu gibi görünse de aslında 19. yüzyılda Marx ve Engels çalışmalarında, çevreye, yoksuları acımasızca etkileyerek ve onları sömürgeleştirecek şekilde zarar verdiği fikrini dile getirmişlerdir. Örneğin 1867'de Marx'ın *Kapital'de* İngiltere'nin İrlanda'ya yönelik olan ekolojik sömürgeciliğinden söz etmektedir ve bu durumu şöyle ifade etmiştir: *"Bir buçuk yüzyıldır İngiltere İrlanda'dan toprak ithal etmiş, tarımcıların toprağın yok edilen maddelerini yeniden oluşturulabilmelerine bile izin vermemiştir."* (Foster, 2012a, s. 23).

Marx'ın düşüncesinin özünde, insanın doğa ile emek aracılığıyla sağladığı metabolik ilişkide mülkiyet ve kapitalizmin sebep olduğu kopuşun oluşmasına ve bu durumun insanın yabancılaşmasına neden olduğuna dair derin anlam bulunmaktadır. Aslında Marksizm derin bir ekolojik düşünce zenginliği barındırır da geçtiğimiz onlarca yıl içinde bu zenginlik ihmal edilmiş veya yok sayılmıştır. Literatürde hakim olan kanının tam aksine Marx ve Engels, egemen Batı düşüncesinin yaptığı gibi insan ve doğayı birbirinden farklı varlıklarmış gibi ele almaz. Marx ve Engels'e göre insan ve doğa diyalektik olarak birbirine bağlıdır ve bir dönüşüm içerisindedir. Onlara göre doğa, insanların üzerinde tahakküm kurabileceği pasif bir nesne değildir, aksine insan, emeğinin de yardımıyla doğayı dönüştürürken kendi doğasını da dönüştürmektedir (Benlisoy, 2017, s. 309).

Marx'ın düşüncesinin potansiyel olarak ekolojik düşünce ile uyumlu olduğunu söyleyen Kovel için asıl önemli olan Marksizm'in daha fazla nasıl ekolojik kılınabileceğidir. Kovel, Marx'ın üretim kategorisinin içkin bir şekilde ekolojik olduğunu ve zenginliğin üretiminde doğa ve emeğin eşit bir şekilde katkıda bulunduğunu söylemektedir (Kovel, 2005, s. 105). Kovel, Marksizm'in tüm ekolojik potansiyeline karşın Marx'ın geç eserlerinde, doğanın rolünü pasif ve eşitsiz olarak anlatmıştır. Kovel'in çıkarsadığı şekliyle Marx, yeryüzünü bir araç olarak görür ve sanki doğa sahibinin aklına boyun eğmiş bir organ gibi ele alınmıştır. İşçi doğanın pasif bir gücü olsa da, pasif olan doğaya karşı aktif bir güç olabilmektedir ve bu güç doğayı biçimlendirebilmektedir (Benlisoy, 2017, s. 311).

Marx'ın eserlerinde yer alan doğa ve doğal ekolojik çevre kavramı, Marksist materyalist tarihsel bakış açısı ile Marksist ekonomi-politiğin temel bir kavramıdır. Marx, doğal ve ekolojik çevre kavramını sadece insanın sosyo-ekonomik pratiği veya dış etkenler açısından incelememiş, aynı zamanda bunları, insanın maddi üretim pratiğine içkin olan içsel bir etken olarak ele almıştır. Buna göre tüm ekolojik ilişkilerin toplamı olan doğa, insan toplumunun

üretim sürecinde insanın gerçek doğasını oluşturur. Ve bu doğa, bir yandan insanlar arasındaki hakiki ekonomik bağlantı ve ilişkileri ifade ederken diğer yandan da bu ilişkilerin insan ile doğa arasındaki ekolojik ilişkilerin ekolojik-ekonomik ilişkiler olmasını sağlamaktadır. Bu sebeple de tarihte ilk defa Marx doğal ekolojik çevreyi iç etken olarak gören öncü bir düşündürdür (Sihua, 2013, s. 182).

Marx'ın ilk yazılarından itibaren şaşırtıcı olan şey, açıkça bir doğacılık sergilemesi ve doğal çevresinden ayrılamaz olan, doğal bir canlı olarak insanoğlu tasavvuru yapmasıdır. *“İnsan doğayı kullanarak yaşar- bu demektir ki doğa onun bedenidir ve ölmek için insan doğayla sürekli bir ilişki içinde olmalıdır. İnsanın fiziksel ve manevi hayatının doğaya bağlı olduğu, sadece doğanın kendine bağlı olduğu anlamına gelir, çünkü insan doğanın bir parçasıdır”* (Marx, 2011, s. 80).

Marx, Grundrisse'de doğayı ya da toprağı üretimin doğrudan kaynağı olarak gördüğünü belirtmiş ve kapitalist üretim biçimi doğa ve toplum arasındaki var olan birliği yabancılaşma yoluyla bozmuştur. Bu nedenle, toplumun özgür gelişme göstermesi için yine kendi zengin olanaklarını geliştirmesi ve doğa ile olan temel birliğini daha da yüksek bir seviye de gerçekleştirmesi gereklidir. Bunun için de doğanın ve üretimin gerçekten toplumsallaşması oldukça önemlidir (Foster, 2000).

Marx, eserlerinde sıkça kapitalist üretimin akılcı bir tarımla bağdaşmamasından bahseder ve emek gücünün hırpalanmasıyla toprağın soyulup çoraklaştırılması birbirine koşut süreçler olarak ele alınmaktadır. Marx yaptığı rant kuramıyla da üretim ögesi olan toprağın sınırlılığı ve çoğaltılamazlığı ve bunun sanayiye kıyasla değer yasaının tarımdaki işleyişinde ne gibi farklılıklara sebep olduğunun üzerinde durmuştur. Marx ve Engels'in kapitalizme yönelttikleri önemli bir eleştiri de, kapitalizmin israfçılığı, para kazanma hırsıyla birlikte ileriki kuşakların yaşamsal gereksinimlerini hesaba katmaması, doğa üzerindeki tasarrufların uzun vadede ortaya çıkacak etkilerine karşı kör oluşu ve zenginliğin iki temel unsuru olan doğa ve emeğe karşı olan hoyrat tutumudur. Ayrıca Marx büyük ölçekte gerçekleşecek sanayi faaliyetlerinin kapitalizmi daha büyük bir çıkmaza sürükleyeceğini ve hammadde arzına ihtiyaç duyacağını bunun da yaşanacak darlık ve kesintilerle krize yol açabileceğini vurgulamıştır (Kalyon, 2005, s. 32).

3.1.1.1. Marx'ın Ekolojik Düşünce Temelleri

Marx'ın metabolik gedik analizinde, kapitalizm tarafından biçimlendirilen ekolojik yıkımı, doğal sistemlerdeki kesintilerin toplum açısından çevresel krizlere neden olmasıyla birlikte, tarihsel bir geriye dönüş durumundan bahsetmektedir. Marx, kapitalizmin toprağı soyup soğana çevirdiğini ve kentleri kirleterek maddi varoluşun altının oyulduğunu belirtmiştir. Marx'ın işaret ettiği şey tüm uygarlıkların arkalarında çöller bıraktığıdır. Marx, *Ekonomi ve Felsefe El Yazmaları* isimli eserinin bazı kısımlarında Britanya'da sanayi kentleri sebebiyle

oluşan kirlenmeye ve kapitalizm tarafından yüklenen ekolojik yıkıma dikkat çekmiştir: *“İhtiyaçların ve bunların karşılama araçlarının incelenmesi hayvanca bir bozulmaya neden oluyor... Temiz hava ihtiyacı bile işçi için bir ihtiyaç olmaktan çıkıyor. İnsan bir kez daha mağarada yaşamaya geri dönüyor, ancak mağara şimdi uygarlığın zehirli ve kirli nefesi ile kirletilmiştir...”* (Foster, 2006, s. 149).

Marx'ın düşüncelerinde ekolojik temelleri arayan ve bu konuda pek çok çalışma yürüten ve literatüre gerçekten önemli bir katkı sunan John Bellamy Foster, Marx'ın dünya görüşünün derinden, daha doğrusu sistematik biçimde (terimin bugün kullanıldığı olumlu anlamında) ekolojik olduğu ve bu ekolojik perspektifin onun materyalizminden kaynaklandığı öne sürmektedir (Foster, 2001, s. 13).

Foster'a göre materyalizm, Marx'ın teorilerinin temelini oluşturmuş ve düşüncelerinin merkezinde yer almıştır. Foster, Marx'ın materyalizm üzerine düşüncelerinin oluşum sürecinden başlayarak yeniden bir analiz yapmaktadır. Yaptığı analiz sonucunda ise Marx'ın materyalist düşüncelerinin özünde ekolojik düşüncelerin olduğunu farkına varır. Foster, *Marx'ın Ekolojisi* eserini kaleme alırken buradan hareketle yola çıkar ve ekoloji düşüncesi ile felsefi materyalist düşüncenin birbirine içkin olduğunu, ekolojik düşüncenin gelişebilmesi için tam bir materyalist bakış açısının gerekliliğini ve materyalizm ile ekolojinin birbirini kapsadığını ve birbirlerinin koşullandırdığını savunmaktadır (Foster, 2001, s. 11-15).

Marx'ın tarımla ilgili yazdığı birçok kısımda dikkati çeken bir nokta vardır ki o da, gerçek bir ekolojik problematikle kapitalist üreticiliği sonucu olan krizlerin radikal eleştirisinin yapılmasıdır. Marx, kapitalist üreticiliğin sonucunda insan ile doğa arasında bir tür “metabolizma parçalanması teorisini” ileri sürmüştür (Löwy, 2014, s. 64). Marx'ın eserlerinde merkez bir konuma sahip olan metabolizma kavramını, emek aracılığıyla toplum-doğa ilişkisini anlamak için kullanmıştır. Metabolizma kavramı 1815'lerde icat edilse de, kavrama en geniş anlamı 1842 de yayınladığı eseriyle Liebig olmuştur (Foster, 2001, s. 214).

Marx daha sonraki eserlerinde özellikle de Kapital serisinde metabolizmanın parçalanması/yarılması kavramını sıkça kullanmıştır. Tarım ve toprakların yok olması sorunlarına yoğunlaşan Marx, bu meseleyi daha genel bir ilkeye yani, toplum ve doğa arasındaki ilişkinin doğal kanunlarıyla çelişik, madde alışverişi (metabolizma) sistemindeki parçalanmaya bağlamaktadır. Ayrıca Marx, her ne kadar az geliştirilmiş olsalar da iki önemli önerme sunmuştur. Bunlar: sanayi ve tarım arasındaki iş birliği ve uluslararası ticaret sayesinde zararların global ölçekte artış gösterecek olmasıdır (Löwy, 2014, s. 65).

Marx'ın düşüncelerinde metabolizma kadar emek ve doğa kavramları da önemli bir yer tutmaktadır. Marx, doğa kavramını kullanırken insan dışındaki doğayı ve yanı zamanda insanın kendi doğasını içerdiğini savunmuş emek sürecini de, insanın kendi doğası yoluyla dışındaki doğayı etkilemesi olduğunu savunmuştur. Buradan hareketle bu iki etkenden birisinin yokluğu, emek sürecinin oluşması için gerekli olan zeminin ortadan kalkmasına da

sebeptir. Marx'ın d ifadesi ile: "Bu bağlamda doğa bir yandan, emeğin ortaya çıkması için, gerekli olan geçim araçlarını sağlar, yani emeğin işleyeceği nesnelere sağlar ki, bunlar olmaksızın emek de var olmayacaktır. Diğer yandan doğa (dar anlamda ele alırsak), işçinin kendi organik bedeninin ayakta kalabilmesi için gerekli olan geçim araçlarını sağlar. İşte bu nedenle doğa, işçilerin kendi emeklerinin gerçekleştirebilmek için kullandıkları, çalışma faaliyetleri yürüttükleri, kendi ürünlerini üretmek için yararlandıkları bir materyaldir" (Sihua, 2013, s. 183).

Marx, Epikür'ün felsefesi üzerine yaptığı çalışmalar ve getirdiği bazı eleştirilerden sonra, ilk kez insan ile doğa arasındaki karşılıklı bağımlılığa ve etkileşime dayalı bir diyalektik yaklaşım önermiştir. Buradan hareketle Marx, *El Yazmaları* eserinin başında "insan doğanın bir parçasıdır", "doğa insanın inorganik bedenidir" gibi önermeler ileri sürmüştür. Her iki önermeye ekolojik açılarından bakıldığında ikisinde de insanında doğadaki diğer tüm canlılar gibi varoluş zincirinin bir halkası olduğu, insan ile doğa arasındaki ilişkinin içsel bir bağa sahip olduğunu çıkarılabılıriz (Sihua, 2013, s. 212).

Karl Frass tarafından ele alından 1847 tarihli *Farklı Çağlarda İklim ve Botanik Dünya. İkisinin Tarihi* adlı kitabında, insan müdahalesi sonucunda iklim döngülerinin ve diğer doğal döngülerin, diğer yandan dünyadaki hayvan ve bitki sayısının değişimlere uğradığından bahsetmekte ve bunları çalışmasında kanıtlanmaktadır. Marx, 1868'de Engels'e yazdığı mektupta kitabı hatırlatmış ve Fraas'ın görüşlerini onaylamıştır. Engels, Fraas'ın çalışmasını inceledikten sonra, kitaptan önemli bazı kısımları almakla kalmamış ve Marksistlerin sıkça atıf da bulunduğu şu değerlendirmeyi yapmıştır: "Biz insanlar, doğa karşısındaki zaferimiz ile başlarımız dönmemelidir. Doğa, bizden tüm bu zaferlerin intikamını tek tek alacaktır. Her bir zafer, başlangıçta gerçekten beklenen bazı sonuçlar verse de ileride hatta daha ileri dönemlerde, başlangıçta elde edilen bu sonuçları ortadan kaldıran bu beklentilerimizden tamamiyle farklı, oldukça beklenmedik etkiler ortaya çıkabilecektir." Bunun anlamı ise doğa ile uyumsuz, yabancılaşmış, koordinasyonsuz çıkmaz bir ilişkinin olmasına yol açmasıdır (Sihua, 2013, s. 213).

Marx on dokuzuncu yüzyılda şu sözleri dile getirmiştir: "Tarım, doğal gelişim çizgisiyle ilerler ve bilinçli bir şekilde kontrol edilmezse... ardında çöller bırakır." Marx'ın ekolojiye olan katkısı son yirmi yılda keşfedilmiştir. Kapitalist toplumun gelişimiyle beraber tüm üretim süreçleri doğanın talan edilmesi pahasına kâra endekslenmiştir. Toplumun çevreyle olan maddesel alışverişine toplumsal metabolizma adını veren Marx, bütün toplumsal metabolizmanın insan ihtiyaçlarının karşılanması yerine kar edinimi yönünde kullanılmasının bitki örtüsü üzerinde nasıl bir etki bırakacağına, arazi rantı ve metabolik çatlak önermeleriyle cevap vermiştir. İnsanlar, doğanın tekelleştirilmesi yoluyla rant arayışlarına geniş toprak parçalarını tekelleştirmeye, bunun sonucunda da tarım arazilerinin genişlemesine yol açmış ve o arazilerdeki birçok habitat bu durumdan olumsuz yönde etkilenmiştir. Toprak rantı arayışı ve metabolik çatlakla ilişkili olan ekolojik yıkım, bitki örtüsü değişimi yoluyla tropikal

ormanlar benzeri doğal habitatları harap etmektedir. Bu da biyoçeşitliliği, iklimi ve madde akışını küresel çapta etkilemektedir. Kısacası, Marx'ın kendi yüzyılında geliştirdiği önermeler birçok ekolojik konuda olduğu gibi bitki örtüsü değişimine dair olan günümüz düşüncelerine de katkı sağlamıştır (Dobrovolski, 2015, s. 42-51). Nitekim bu konuda paragrafın başında alıntıladığımız cümle ile Marx'ın haklılık payını yok sayamayacağımızı düşünüyorum.

Sonuç olarak genel bir toparlama yapılacak olursa, Marx ve Engels, tarihsel-diyalektik maddeci yaklaşımlarıyla, bütün "ekoloji" ve "ekolojik kriz" kavramlaştırmalarının kaçınılmaz olarak üretimin belli toplumsal biçimlerinin damgasını taşıyan, insani-toplumsal yapıntılar olduğunu otomatik biçimde kavramıştır. Marx'ın yaklaşımının, kapitalizmin çevre krizi hakkında, ekolojik mücadelelerle sınıf mücadeleleri arasındaki ilişkiler hakkında ve doğayla toplumun sağlıklı ve sürdürülebilir birlikte evrimi hakkında özgün ve kullanışlı öngörüler içermektedir (Burkett, 2004: 15). Marx ve Engels'in analizlerini bir bütün olarak ele alırsak, fosil yakıtların ve diğer kaynakların yağmalanması, çölleşme, ormanların ortadan kaybolması, bölgesel iklim değişikliği gibi birçok ekolojik konuya temas etmişlerdir (Foster, 2012a, s. 168).

3.2. Ekosozyalizm Nedir?

Kentleşmenin yoğun olarak yaşandığı büyük şehirlerde hava kirliliğinin, içme suyu ve genel bir çevre kirliliğinin artması; gezegenin ısınması, kutuplardaki buzulların erimesi; gün geçtikçe daha fazla doğal(!) afetin yaşanması, ozon tabakasındaki delinmenin gittikçe derinleşmesi; ormanların büyük bir hızla yok olması, biyoçeşitlilikte ciddi denilebilecek azalmaların yaşanması, toprakların verimsizleşmesi, çölleşme; nükleer çöpler dahil çöplerin devasa boyutlara çıkması ve bunların anakara ve okyanuslarda kontrol edilemez boyutlara ulaşması; yeni Çernobillerin yaşanma riski; besinlerin böcek ilaçları, diğer toksik maddeler veya genetik manipülasyonlarla kirlenmesi gibi sayısız ekolojik tehlike kırmızı alarm vermekte. Kapitalist/endüstriyel medeniyetin üretime dayalı ve ticari mantığı ile gelinen sayısız ekolojik felaketler. Sonu belli olmayan "büyüme" dinamiğinin gezegene ve üzerinde yaşayan canlıların yaşamsal temellerini yok etmek üzere oluşunu söylemek felaket tellallığı yapmak ya da buna boyun eğmek değildir. O halde bu sayılan tehlikelere karşı bir yol izlenmeli, nasıl hareket edilmeli? Tüm bu sorunlara radikal bir bakış açısı sunan ekosozyalizm, üretkenlik yanlısı olmaktan uzak Marksizm'in kazanımlarını kendi kazanımları haline getirmiş ekolojik bir eylem ve düşünce akımıdır (Löwy, 2014, s. 21-25).

Ekosozyalizm kavramı, üreticilerin tekrar üretim araçlarıyla birleştiği, doğrudan demokrasi temelli, kullanım değerinin hâkim olduğu sosyalist algı ile, "büyümenin" sınırlarına saygı gösterildiği, doğanın sonsuz bir kaynak algısının yıkıldığı, kendi değerine sahip bir topluma atıfta bulunur. Ekosozyalizm, üretim araçlarının özel mülkiyetten çıkıp toplum mülkiyetine geçtiği, tüm üretim/yatırım faaliyetlerinin kararlarının demokratik bir şekilde yapıldığı,

üretici güçlerin ekolojik bir çerçevede yeniden yapılandırıldığı, ekosistemlerin onarılmasının, temel toplumsal ilkeler içine dahil edildiği ve kapitalizmin aksine değişim değerinin değil de kullanım değerinin hâkim olduğu bir toplumun gerçekleşmesini hedeflenmektedir (Benlisoy, 2017, s. 318-317). Löwy'nin ifadesiyle "toplumsal ve ekonomik düzeyde bir devrimci dönüşümdür" (2014, s. 26).

Ekososyalistler açısından emek ve doğanın sömürülmesi kapitalist sistemin içinde var olan bir durumdur. Bu sebeple emek ve doğanın kurtuluş mücadeleleri temelde aynıdır. Emeğin kapitalist sistemde bir meta haline indirildiği gibi doğa da aynı şekilde hammadde ve kaynağa indirgenmiştir. Çünkü kapitalist sermaye birikimi ve büyüme ancak, emeğin işçileştirilmesi ve doğanın da hammadde haline getirilmesi ile mümkün olabilmektedir. Buradan hareketle sermaye, sömürülen, el konulan emek ve doğadan başka bir şey ifade etmemektedir. Bu var olan sermaye egemenliği, kurduğu tahakküm ile toplumsallığı basitleştirdiği gibi doğayı da basitleştirmektedir. Bu kapsamda ekolojik krize karşı emeğin ve doğanın özgürleşme mücadelesinde emek hattı, ekoloji mücadelesinin asli politikleşme zeminini oluşturmalıdır (Özlüer, 2009).

Ekososyalizm düşüncesi, emek politikasına ekolojik bir bakış açısıyla doğanın da dahil edilmesiyle, ikisinin de özgürleşmesini savunan bir direniştir. Ve Kovel'e göre ekososyalizm, "sosyalizmden daha ileri bir şey" dir (2017, s. 251). Çünkü sosyalizmin geçmişinde yaşanan ekolojik başarısızlıklar ve çoğu sosyalistin ekolojik bir tavırdan yoksun olması "21'inci yüzyılda sosyalizmin yeniden yapılandırılmasıyla gerçekleşebilir" (Foster, 2012, s. 26). Bu açıdan ekososyalist düşünce, geleneksel sosyalizm düşüncesine ekoloji sorununu ekleyerek yeni bir tanım yapmak ve onu yeniden yapılandırmak temelinde ilerlemektedir.

Ekososyalist toplumun inşa sürecinde geçmiş sosyalizm tecrübelerinden dersler çıkarılması ve reel sosyalizmin başarısızlıklarının kabul edilmesi oldukça önemlidir. Bu yaklaşım esas itibari ile emeğin özgürleşmesinin yanında doğanın özgürleşmesini sağlayarak onların üzerinde olan sömürüyü/tahakkümü ortadan kaldırmayı amaç edinmiştir. Hem ekolojik hem de sosyalist bir toplumun inşa sürecinde ise sosyalizmin yeniden yapılandırılması gereklidir. Çünkü sosyalist devrim, doğanın üzerindeki sömürüyü durduramadığı müddetçe, ekososyalist olamaz ve sunduğu seçenekler doğanın üzerindeki tahakkümü kaldırmaya değil aksine yenilerini ortaya çıkarmaya elverişli olacaktır (Kovel, 2017, s. 255, 262, 265). Bu bakımdan ekososyalizm bir yanıyla, Marx ve Engels'in istediği gibi özel mülkiyetin olmadığı, gelenekler mülkiyet anlayışından kesin ve köklü bir kopuşun yaşanmasının gerektiğini çünkü bu kopul ile ortaya çıkan yabancılaşma ve kent/kır arasındaki karşıtlığın aşılmasına vesile olacağı görüşüne bağlı kalırken; diğer yanıyla da ekolojik bir bakış açısı ile sosyalizmin yeniden anlaşılmasına dayanmaktadır. Bu kapsamda radikal bir ekoloji ile kopmaz bağlara sahip yeni bir sosyalizm yani ekososyalizm, Marksist sosyalizmin temel fikirleriyle ekolojik eleştirilerin kazanımlarını birbirine eklemeyen özgün bir girişimi ifade etmektedir (Foster, 2012a, s. 9; Löwy, 2014, s. 26). *Ekososyalist Manifesto'* nun yazarları olan Kovel ve Löwy'nin

yazılarında belirttikleri gibi, ekososyalizm, “ilk-çağ sosyalizmin kuruluşçu hedeflerine sadıktır fakat sosyal demokrasinin iyice kuşa dönmüş reformist hedeflerini de sosyalizmin bürokratik dönüşüme uğramış verimlilikçi yapılarını da reddetmektedir (2005, s. 39).

Ekososyalizm kavramı, kapitalist üretim tarzının yerine geçebilecek bir ekolojik üretim tarzının gündeme geldiği; üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetin ortadan kalktığı; emeğin sömürüldüğü kadar doğanın da sömürülmesine son verilip, üreticilerle üretim araçlarının yeniden buluştuğu; kent/kır ayrımının sona erdiği, insan ile doğa arasındaki metabolik çatlağın ve bunların sebep olduğu yabancılaşmanın ortadan kalktığı, “ekososyalist bir toplumu” kurmaktadır (Kovel, 2017). Tüm bunlara ek olarak, “sosyalist üretim yolunun da amacının da ekolojik bir çerçevede yeniden tanımlanmasını savunan” (Kovel ve Löwy, 2005, s. 39) ekososyalizm, demokratik planlama eksenli bir ekonomiye, katılıma, tüm üretim ve tüketim süreçlerinin ekolojik karaktere sahip ve aynı zamanda demokratik ve çoğulcu bir anlayışla karar verilmesine, insani özgürleşme ve zenginleşmeye dayalı bir toplum yaratmaya çalışmaktadır (Benlisoy, 2018). Yine Benlisoy’ un kendi ifadesi ile ekososyalist toplum: “...üretim araçlarının toplumun mülkiyetine geçtiği, her türlü üretim ve yatırım kararının demokratik, aşağıdan ve çoğulcu bir plan çerçevesinde radikal biçimde yeniden yapılandırıldığı, ekosistemlerin onarılmasının, insani ihtiyaçların giderilmesiyle birlikte temel toplumsal ilkelerden biri haline geldiği, kapitalizmin aksine kullanım değerinin değişim değeri üzerinde hâkim olduğu bir toplumu hedefler” (2018).

Marksizm’in temel anlayışlarını da içine alan ekososyalizm, emek hareketinin önemli bir noktada yer almakta ve işçilerin ve onların örgütlenmeleri her türlü radikal sistem değişimi için asli ortakları olarak görmektedir (Löwy, 2005, s. 49). Ayrıca Kovel’e göre ekososyalist devrimin öncesinde ekososyalist bir partinin kurulmasının gerekliliğinden bahseder. Ekososyalizm anlayışının modellenmesi ve gelişmesi için önemli bir adım olan ekososyalist partiler, kalıcı bir dayanışmanın örnekleri olabileceklerdir. Ekososyalizmin evrensel bir nitelik kazanmasının da önemine vurgu yapan Kovel, ekososyalist partilerin dünyanın çeşitli noktalarında, iktidarın ele geçirilmesi, sermaye rejiminin yıkılması için gerekli olan ulus ötesi mücadeleyi sağlayacağını düşünmektedir (Kovel, 2017, s. 280, vd.).

Sonuç olarak toparlayacak olursak ekososyalizm, Marksist bir bakış açısıyla Marksist ekolojii de içine alarak geliştirilen bir ekolojik harekettir. Ekososyalistlere göre ekolojik krizin en temel nedeni kapitalist üretim sistemidir ve bu soruna yönelik kesin çözüm ekososyalist bir devrim neticesinde gerçekleşebilecektir. Ekososyalist bir toplum inşasında, doğa ile insan arasındaki metabolik ilişkinin kapitalist sistem yüzünden çatladığına dikkat çekilir ve bu çatlağın giderilmesi için mevcut olan ilişki/düzenin kökten değiştirilmesi gereklidir. Ekolojik devrim için gerekli mücadeleyi sağlayacak olan ekososyalist partiler ile yeni ekolojik bir toplum oluşturulacak, emeğin özgürleştiği gibi doğa da özgürleşecek, insan-insan, insan-doğa çatışmaları sona erecektir. Bu bağlamda diğer modern çevre hareketlerinden farklı olarak ekososyalizm, ekolojik sorunun kaynağına dair kesin bir görüş

benimsemiş olup çözümü için de gerekli olan yöntem ve çözüm önerilerini sunarak ekolojik devrim ile sonlanan ve yeni bir sürecin başlangıcına hazırlanmaktadır.

3.2.1. Ekososyalizmin Temel Kavramları

Ekososyalizm konusu araştırılırken, ekososyalistlerin ve ekososyalist hareketin doğa, emek, metabolik çatlak vb. kavramların dışında temel aldığı bazı kavramlar olduğu dikkat çekmiştir. Bu kavramlar ekososyalist hareket için hem bir çıkış noktası niteliğinde olup hem de izlenecek yol için gerekli olan hususlara sahiptir. Bu başlık altında ele alınacak kavramlar ise, “ekososyalist bir etik, iklim krizi ve ekofeminist sosyalist mücadele”dir.

3.2.1.1. Ekososyalist Etik

Etik, insan davranışlarının ahlaki değerler doğrultusunda yönlendirilmesi demektir. Kişi önce kendisiyle sonra fiziki çevresiyle, sonra da sosyal çevresi ile ilişkilerinde ortaya çıkan bir problematiktir. Dolayısıyla problematiğin çıkış noktası da çözüm noktası da kişinin kendisi olarak kabul edilmektedir. Çevre etiği ise, insanlar ile doğal çevre arasındaki ahlaki ilişkileri sistemli olarak inceleyen bir bilimdir. Çevre etiği, insanların doğa ile olan ilişkisinin nasıl olması gerektiğinin üzerinde durarak doğru davranış şeklini bulmaya odaklanmaktadır. Diğer bir ifade ile çevre etiği, ahlaki değerler ile insan davranışlarını doğaya karşı yönlendirmeye amaçlamaktadır (Akalin, 2019, s. 13, 21). Ekososyalizm de aslında bir çevre etiği yaklaşımıdır ve insanın aslında doğaya karşı nasıl bir tavır ile yaklaşmasının gerekliliği üzerinde durmaktadır.

Ekososyalist düşünürler Kovel ve Löwy'nin 2001 yılında Paris'te yayınladıkları *Ekososyalist Manifesto*' da ekososyalizmin aslında bir akıl yürütme hattı olduğundan bahsetmişlerdir. Bu hattın ise hem insanın hem de doğanın karşı karşıya kaldığı krizin aşılmasında izlenebilecek bir hat olduğu belirtilmiştir. 2009 yılına gelindiğinde ise *Belem Ekososyalist Bildirgesi* yayınlanmış ve ekososyalizmin dengeli bir fikirsel şemaya sahip olmasının, sarkacın iki ucunda duran insan ihtiyaçları ve doğa koruma politikaları arasında kurulacak tutarlı bir ilişkiyle mümkün olabileceğinden bahsedilmiştir (Akalin, 2019, s. 115).

Günümüzde meta değerinin, niceliksel değer, paranın, kapitalist finansın bu bütünsel tahakkümü insanlık tarihinin hiç görmediği bir noktaya ulaşmıştır. Kapitalist ticarileşmeye karşı sadece işçilerin değil, kadınların, köylülerin, halkların da tepkileri bazı toplumsal değerler ve onların ihtiyaçları üzerine oluşmuştur. Modern sosyalizm de bu toplumsal protestonun mirasçısıdır. Üretimi piyasa ve sermaye kriterlerine göre değil, toplumsal ihtiyaçların giderilmesi, ortak mülkiyet, toplumsal adalet üzerine kurmayı kastetmektedir. Bunlar ticari ve parasal niceleştirmeye indirgenemeyen niteliksel değerlerdir. İşte tam da bu nokta da sosyalizm ve ekoloji sözü geçen niteliksel değerleri paylaşmaktadır. Aynı zamanda

her ikisi de, ekonominin şeyleştirilmiş yapısına karşı, ekonomiyi bir toplumsal ve doğal çevreye “yeniden yerleştirme” isteğini de paylaşmaktadırlar (Löwy, 2014, s. 85-86).

Kapitalizmin bu etik dışı ve yıkıcı mantığına karşı çıkan ekososyalist bir etiğin başlıca unsurlarından biri *toplumsal bir etik* anlayışıdır. Bu anlayış ile bireylerin çevreye saygı ve israfa son verme konularında eğitim almaları oldukça önemlidir. Ama buradaki asil iddia, sadece iyi niyetli bireylerden değil, aynı zamanda toplumsal aktörlerden/hareketlerden, ekolojik örgütlerden ve siyasi partilerden talepleri olan bir değişimi kapsamaktadır ve yeni bir üretim ve dağıtım paradigmasının tesis edilmesi gereklidir. Çünkü ekolojik kriz, sadece hayvan ve bitki yaşamlarını tehlikeye atmakla kalmaz, tüketimin devamlılığını, yaşam koşullarımızı da tehlikeye atmaktadır. Bu sebeple artık bir zorunluluk halini alan ve çevre koruma mücadelesini de içine alan medeniyet değişikliği mücadelesi, sadece belirli bir toplumsal sınıfı değil, aynı zamanda tüm bireyleri ve bunlarında ötesinde gelecek nesilleri ilgilendiren beşerî bir zarurettir (Löwy, 2014, s. 86-87).

Ekososyalist bir etik aynı zamanda *eşitlikçi etik* anlayışı da sunmaktadır. İleri kapitalist ülkelerde olan üretim ve tüketim tarzları hiçbir şekilde gezegenin tamamına genelleştirilemez. Bu sistemin devam etmesi demek, Kuzey ile Güney arasındaki var olan eşitsizliği iyice derinleştirecek demektir. Ekososyalist proje, zenginliğin gezegen düzeyinde yeniden dağılımı ve yeni üretim paradigmasının da yardımıyla kaynakların ortaklaşa gerçekleştirilmesini hedeflemektedir. Üretim araçlarının kolektif mal edilmesi, mal ve hizmetlerin herkesin ihtiyacına göre dağıtılması gereklidir (Löwy, 2014, s. 87).

Ekososyalist bir etik, *demokratik bir etik* de gerektirir. Çünkü üretim seçimleri ve ekonomik kararlar kapitalist oligarşinin, teknokratların, bankacıların elinde olduğu sürece, emeğin sömürülmesinden ve çevrenin tahrip edilmesinden kaçış yoktur. Üretici güçlerin toplumsallaşmasını gerektiren ekonomik demokratikleşme, üretim ve dağıtımla ilgili önemli konularda, farklı birçok görüşün dile getirildiği çoğulcu ve demokratik tartışmalardan sonra, toplumun bizzat kendisinin tarafından alınmasını gerekli görmektedir. Bu, başka bir sosyo-ekonomik mantığa geçmenin ve doğayla yeni bir ilişki kurulması için gerekli bir koşuldur (Löwy, 2014, s. 88). Ekososyalizm, kelimenin etimolojik anlamıyla *radikal bir etik*, kötünün köküne inilmesinin gerekliliğini söyleyen bir etikdir. Alınan yarı önlemler, göstermelik yarı reformlar, Rio Konferansları, kirletme hakkı yürüyüşleri bir çözüm için yeterli değildir. Mevcut paradigmanın değişmesi yani bir devrimci dönüşüm gereklidir. Bu dönüşüm de ekososyalizm ile mümkündür. Ayrıca ekososyalist bir etik, *sorumlu bir etik*dir. Çevrenin modern teknoloji ile tahrip edilmesinin sadece gelecek nesiller için bir sorumluluğu değil kendi neslimiz için de bir sorumluluğu gerektirmektedir. Sorumluluk ilkesi, gerçek bir etik anlam taşıması için sadece soyut doğayı değil, aynı zamanda insan yaşamının doğal çevresine de atıf da bulunmaktadır. Sorumluluk ilkesi, mevcut ekonomik ve toplumsal sistemi tartışmaya açmayı reddeden ve bir alternatif arayışını ütopyacı olarak gören görüşlerle de uyuşmamaktadır (Löwy: 2014, s. 88-90).

3.2.1.2. İklim Adaleti

Gezeganimiz, bugün ve muhtemelen kalıcı bir çözüm üretilemezse ilerleyen onlarca yılda bir iklim uçurumuna doğru gitmektedir. Bilim insanlarının araştırmaları sonucu, dünya sıcaklık ortalamasında yaşanacak 2 derecelik bir artışın, iklim değişikliğinde son nokta olduğundan ve bizi geri dönüşü olmayacak sonuçların ortaya çıkacağı bir duruma sürükleyeceği belirtilmektedir (Foster, 2013b, s. 69). Dünya sıcaklığında yaşanacak olan 2-4 derecelik bir artış dahi birçok ekolojik felaketi de beraberinde getirecektir. Bu orandaki bir sıcaklık artışı ile, sayısız canlı türünün ortadan kalkmasına yol açmanın yanında tarımsal verimlilikte aşırı düşümlere, zaten halihazırda büyük basınç altında olan temiz su kaynaklarında ciddi tükenişlere, kuraklık ve yoğun yağışlar sonrası seller, fırtına ve tayfun gibi aşırı hava olaylarının sayı ve sıklığında büyük artışlar anlamına geldiği gibi, okyanus seviyesinde bir metrelik, hatta Batı Antarktika buz tabakasının çöküşü katmerlenirse 3 veya 5 metrelik yükselişe sebep olacağı ve böylelikle küresel ölçekte yüz milyonlarca insanı yerinden edebileceği düşünülmektedir (Benlisoy, 2015).

İklim değişikliğiyle mücadele konusunda öncü olan BM'nin 30 yıllık bir geçmişe sahip iklim müzakereleri genellikle olumsuzluk ile sonuçlanmış ve değişim için gerekli zaman da giderek daralmaktadır. İklim değişikliği konusunda birçok uluslararası girişim olmasına karşın sera gazı emisyonları 1990 yılına oranla kıyaslandığı zaman %61 oranında bir artış olduğunu gözlenmektedir. BM iklim müzakereleri 1992 yılında Rio'da yapılan Dünya Zirvesi ile başlamıştır. Daha sonra Taraflar Arası Konferansların (COP) ilki 1995 yılında yapıldı ve bu tarihten sonra birçok girişim ile devam etti (Benlisoy, 2015). Uluslararası girişimlerde sıkça bahsedilen ortalama dünya sıcaklığındaki artışı 2 derecenin altında tutmayı amaçlayan fikrin başlangıç noktasını James Hansen isimli önemli bir iklimbilimci sunmuştur.

Hansen'e göre ABD'de fosil yakıt harcı/ücretinin karbondioksit tonu için 115 dolar olarak tespiti, 2007 rakamlarına göre 670 milyar dolar elde edilmesini sağlayacaktır. Bu da her ABD'li yetişkin için yılda üç bin dolar gibi bir rakama tekabül edip, iki çocuklu bir ailenin payına ise yılda 9 bin dolar düşecektir. Fosil yakıt şirketlerinin fiyatları arttırarak, ödediklerini nihai tüketicilere yansıtma çabasıysa bu kaynaklara yönelik talebi azaltacak ve alternatif yakıtlara olan talebi teşvik edecektir. Hansen'e göre bu yaklaşım sayesinde karbon ayak izleri ortalamanın altında olan toplumun büyük çoğunluğu ekonomik olarak net fayda elde edecektir (Benlisoy, 2015). Hansen'in iklim değişikliği çıkış stratejisi birçok açıdan başarılı gibi görünse de aslında bir sınırlılığa sahiptir. Hansen'in stratejisinin zayıf noktası, günümüz teknelci finans kapitalinin güç yapısından kaynaklanan toplumsal sistematik çelişkilerin üzerine eğilecek kadar ileri gitmemesinden kaynaklanmaktadır. Foster'a göre en nihayetinde iklim krizine etkili bir çıkış ancak kitlesel demokratik bir mobilizasyona dayanan çok daha geniş bir toplumsal dönüşümle mümkündür ve toplumun devrimci bir tarzda yeniden yapılandırılması tek çıkış yolu olarak görülmektedir (Foster, 2013b, s. 80, 82, 88).

3.2.1.3. Ekososyalist Ekofeminizm

Ekofeminizm kavramı ile olarak 1974 yılında feminist, aktivist Françoise d'Eaubonne tarafından yayınlanan kitabında kullanılmıştır. Yazar kitabında genel itibari ile feminizmi ve ekolojik düşünceyi birleştirerek “ekofeminizm” adıyla yeni bir ideolojiden bahsetmektedir. Ekofeminizm, doğanın sömürülmesi ile kadınların baskı ve tahakküm altına alınması arasında bir bağlantı kurmaktadır. Ekofeminizm, feminizmin karşı çıktığı cinsiyetçi anlayış ile, ekolojik sıkıntıların çözümü için mücadele eden feminizmi aynı çatı altında birleştirmektedir (Özdemir ve Aydemir, 2019, s. 267).

Ekofeminist düşünce iki tahakküm şekli olan, insanın doğa üzerindeki tahakkümü ile erkeğin kadın üzerindeki tahakkümü arasında bir bağlantı kurmakta ve doğanın/kadının ortak kurtuluşundan bahsetmektedir. Kadının ve doğanın aynı kaderi yaşadığından söz eden ekofeminizm, insan-doğa ve kadın-erkek arasında var olan ilişkileri “ataerkil tahakküm” olgusu perspektifiyle ele almaktadır (Olgun, 2017, s. 418).

Her şeyden önce hatırlatılmalıdır ki, kapital sistem içerisinde cinsiyetçiliği, ırkçılığı, ekolojik yıkımı barındıran bir sistemdir. Bu bütüncül sisteme karşı da bütüncül bir mücadele gereklidir. Bu sebeple, baskı ve sömürü ilişkilerinin çeşitleri arasındaki diyalektiği kavramak ve bu kavrayışı da bir harekete dönüştürmek gereklidir (Balta, 2012). Ekofeministler, her ne kadar, kadın ve doğanın yok edildiği bir toplumun ötesinde yeni bir toplum inşa etme konusunda birleşseler de bu hedefe ulaşmak için farklı stratejiler izledikleri için ayrı düşmektedirler. Bu farklı bakış açılarından birisi de sosyalist ekofeminizmdir.

Birçok ekofeministe göre, çözüm yollarının açısından daha uygulanabilir bir görüş olarak sosyalist ekofeminizmi görmektedirler. Sosyalist ekofeminizm, radikal ve Marksist feminizmden farklı olarak, tahakküm analizini ve çözüm yollarını sadece cinsiyet ve sınıf üzerine değil, ataerki ve emperyalizm gibi diğer tahakküm türlerini de ele alarak birçok farklı temele dayandırmaktadır. Sosyalist ekofeministlere göre doğa ve kadının sömürülmesi, kapitalist ataerki sistemden kaynaklanmaktadır. Erkeğin kontrolünde olan kapitalist ekonomi, kadını, emeğinin karşılığını alamadığı eve mahkum etmiş, iş ortamında ise onu erkeğin altında olan bir konuma hapsetmiştir. Kapitalist ve ilerlemeci zihniyet, doğanın koyduğu sınırları aşarak, doğa ve kadının sömürüldüğü bir ortamı yaratmış ve bunun sonucu da erkeğin ve kadının birbirine aynı zamanda her ikisinin de doğaya yabancılaşmasını beraberinde getirmiştir (Olgun, 2017, s. 405-406).

Sosyalist ekofeminizme göre, insan ve doğa karşılıklı etkileşim halindedir ve onlara göre doğa, insanın maddi ihtiyaçları için temel bir zemin niteliğindedir. Ekososyalizmin,

“Ekolojik krizlerin temel nedenini; mevcut kapitalist sistemin doğayı metalaştırmasına bağlar. Yani aslında bu ekolojik bir kriz değil, kapitalist bir krizdir. Ekososyalizm kapitalist sistemin kaldırılmasıyla emek ve doğa sömürüsünün de kalkacağını söylemektedir. Kapitalist sistemden uzaklaşıldığında

insan ve doğa özgürleşecek ve üretim araçları mülkiyeti ortadan kaldırılacaktır. Eko-sosyalizm, sınırsız büyümenin mümkün olduğunu savunan kapitalist sistemi reddederken; devletin olmadığı, özyönetime dayalı insancıl eşitlikçi ve demokratik bir toplum anlayışını alternatif olarak sunmaktadır "(Aslantürk, 2018, s. 319)

Şeklinde tanımlanması sosyalist ekofeminizmi anlamak için önemli olduğu kanaatindeyim. Çünkü sosyalist ekofeminist mücadele de açıkça anti kapitalist ve ekolojik sürdürülebilirliğe imkân tanıyan, devletçi olmayan bir sosyalizm anlayışına sahiptir (Olgun, 2017, s. 406).

3.2.2. Ekososyalizm ve Demokratik Planlama

Ekososyalizm, kapitalizmin yıkıcı ilerlemesine radikal bir uygarlaşma alternatifi sağlamak hedefindedir. Toplumsal ihtiyaçları tahmin eden ve bunu yaparken ekolojik dengenin korunmasını göz önüne alan bir ekonomi politikası önermektedir. Üretime dayalı bir sistemin oluşturulması için, birliğin kendi içinde yeniden dönüştürülmesi gereklidir. Üretim imkanlarının toplum tarafından kontrolünün sağlandığı ve bunu yaparken ekolojik dengenin de korunması hesaba katan demokratik bir planlama gereklidir. Demokratik karar kalma ve ekolojik dengenin korunması ekososyalizmin iki ayağını oluşturmaktadır. Bu ilkelere uygun olarak yatırım, tıpkı teknolojik değişim gibi toplum düzeninin kararları sonucu ortaya çıkacaktır. Eğer toplumun ortak iyiliğine hizmet edilmek isteniyorsa; bu iki alan bankalar ve kapitalist şirketlerin elinden alınması gerekecektir (Löwy, 2014, s. 38-41).

Marx, tarım faaliyetleri sonucunda çöllerin oluşmasına eğilimin olduğunu ve bu durum da rasyonel ve bilimsel bir planlamayı gerekli kıldığından bahsetmektedir. Buradan hareketle, ekolojik krizin yaklaşıyor oluşu, insan metabolizmasının doğa ile olan ilişkisinde sistematik bir restorasyon ve aynı zamanda kolektif bir eylemi gerekli kılmaktadır (Foster, 2015, s. 106). Demokratik planlama, despotik olmaktan ziyade toplumun kendi kararlarını alabilme sürecidir. Emek zamanının azaltılmasıyla ilgili bir demokratik planlama, insanlığın, Marx'ın ifadesi ile "özgürlük krallığı" na doğru ilerlemesine olanak sağlayacaktır. Boş vakitlerin artması, toplumun demokratik tartışmalara ve ekonominin idaresine katılım sağlaması konusunda bir gereklilik ve ön koşuldur. Kapitalist sistemde kullanım değeri, değişim değeri ve karlılığa bağlı bir araçtan başka bir şey değildir. Bu durumda toplumda neden işe yaramayan birçok ürünün bulunduğu da bir göstergesidir. Planlanmış sosyalist bir ekonomide, mal ve hizmet üretimi sadece kullanım değeri ölçütlerine karşılık verir, bu durumda toplumsa, ekonomik ve ekolojik düzeylerde yüksek yoğunluklu sonuçlar doğurmaktadır. Bahsi geçen kullanım değeri dönüşümün ana kaldırıcısıdır (Löwy, 2014, s. 42-44).

Demokratik planlama, ekonomik seçimlerde önemli ilkeleri kapsamaktadır. Bu kapsamın anlamı karıştırılmamalıdır. Söz konusu olan, lokanta, fırın, esnaf veya hizmetlerin nasıl idare edileceği değildir. Asıl söz konusu olan işçilerin kendi üretim ünitelerinde kendi kendilerini

idare etme konusunda çelişmediğidir. Planlamanın merkeziyetçi mi yoksa ademi merkeziyetçi mi oluşu da tartışılan konular arasındadır. Yine burada da önemli olan planın yerel, bölgesel, ulusal, kıtasal veya dünya çapında olmak üzere tüm seviyelerde demokratik bir şekilde gerçekleşmesidir. Ekonomik ve toplumsal kararlar herhangi bir merkez tarafından değil, ancak ilgili toplum tarafından demokratik bir şekilde belirlenmelidir (Löwy, 2014, s. 44).

Var olan düzene alternatif olan yeni düzene geçiş de üretim araçlarının toplum tarafından kontrol edilmesi ve demokratik bir planlamanın olması şarttır. Ekososyalizme göre, üretim ve tüketim kararları ekolojik temelli olmalı ve demokratik/çoğulcu bir sürecin sonunda belirlenmelidir. Ekososyalist toplumu oluştururken, demokratik planlama süreci ve çalışma saatlerinin azalması, ekonominin radikal bir şekilde demokratikleşme sürecine girmesini sağlayacak ve kullanım değerinin egemen oluşunun önü açılacaktır. Kapitalizmin tüm savurganlığından kurtulmuş demokratik planlama eksenli yeni bir ekonomiye geçişin yaşanması, silahlanma, reklam gibi devasa ama toplum ihtiyaçlarına uymayan sektörleri de ortadan kaldıracaktır. Ekososyalist toplum, tüketim takıntılı meta fetişine dayanan toplumdaki farklı olarak insani özgürleşme ve deneyimlerin zenginleşmesine dayalı olacaktır (Benlisoy, 2017, s. 322).

Ekososyalist bir planlama, tüm aşamalarında çoğulcu ve demokratik bir tartışma üzerinde şekillenmektedir. Ekososyalist planlama, olumlu veya olumsuz büyümenin niceliksel anlamının ötesinde, niteliksel bir kalkınma fikri sunmaktadır. İlk olarak yapılması gereken, kapitalizmin neden olduğu dev kaynak israfına son vermektir. Planlama, bütün yararsız, gereksiz ürünlerin büyük çapta üretimini ve şirketlere sadece ciro yapmaktan başka bir işlev sunmayan ürünleri bir kenara atacaktır. Burada yanlış anlaşılması gereken nokta mutlak anlamda toplumun yaşam seviyesinin düşürmek gibi bir amaç yoktur. Esas olan kapitalist sistem tarafından takıntılı biçimde tüketilmesi desteklenen tehlikeli ve gereksiz ürünlerden kurtulmaktır (Löwy, 2014, s. 50).

3.2.3. Ekososyalizm ve Altermondializm

Gezegende yaşanan ekolojik kriz insanlığı her anlamda bir dönüm noktasına getirmiştir. Bilim adamlarının öngörülleri, kapitalist faaliyetlerin tüm bu öngörüllere rağmen durmaksızın devam etmesi çözüm için daha radikal kararların alınmasının gerekliliğini gözler önüne sermektedir. Her şey çok hızlı ilerlemekte, her gün yeni bir ekolojik felaket ile karşılaşmaktayız. Yaşanan tüm ekolojik felaketler domino etkisiyle yeni bir ekolojik felaketi hazırlamakta kendini piramidin en tepesinde gören insanoğlu için vakit iyice daralmaktadır. Var olan krize radikal bir alternatif sunan ekososyalizm, yeni bir dünyayı mümkün kılmak için çalışmaktadır.

Altermondializmin etimolojik kökeni Fransızca 'ya dayanmaktadır ve kısaca alternatif dünya olarak nitelendirilmektedir. Altermondialist hareketler, aşağıdan olmak üzere demokratik ve anti-emperyal bir güç inşa etmeye çalışmaktalar ve bunun kontrolsüz bir tahakküm şeklini almamasının gerekliliği savunmaktadırlar (Rehmann, 2015: 305). Ekolojik hareketler de bu ve benzeri sebeplerle Altermondialist hareketin içinde yer almaktadır. Altermondializmin doğuşu, 1999'da Seattle'da düzenlenen Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) toplantısında olmuştur. Bu hareketin temel noktası, "dünya bir meta değildir" ifadesinde yatmaktadır. Hava, su, toprak kısaca tüm doğal çevreni n sermayeye satılık olmadığına ifadesidir. Kendini birçok uluslararası toplantılarda (örneğin, G8, DTÖ) gösteren bu hareket, ademi merkezietçi geniş bir ağı, birçok sendika, kadın, işçi, ekoloji hareketlerini, aydınları ve gençleri bir araya getiren muhalif, farklı ve heterojen bir yapıya sahiptir (Löwy, 2014, s. 94).

Altermondializm üç eksen etrafında şekillendiği söylenebilir. İlk olarak, var olan şeylerin düzeni ve bunların tahsis ettiği uğursuz kurumlar olan, Dünya Para Fonu, Dünya Ticaret Örgütü, G8 gibi. İkinci olarak, kaybedecek vakit olmadığı için acilen gerçekleştirilmesi gereken öneri ve somut önlemler: örneğin borçların silinmesi, gıda egemenliğini tesis etmek, finans sermayesinin vergilendirilmesi gibi. Son olarak da, özgürlük, katılımcı demokrasi, toplumsal adalet, çevre koruması gibi ortak değerler de birleşme sağlayan ve bu birleşmenin üzerine kurulacak "başka bir dünya mümkün" ütopyasıdır (Löwy, 2014, s.94).

Ekolojik düşünce de tüm bu eksenler mevcuttur. Şöyle ki, insanlığı bir çıkmaza, bir yıkıma sürükleyen sisteme karşı bir ayaklanma ve aynı zamanda yapılacak hareket belgelerle hazırlanmış, doğa ile uyumlu bir şekilde yaşayan toplum ilhamı da vermektedir. Altermonyalizmin en olumlu niteliğinden biri, farklı türde hareketlerin kendi aralarında bilgi alışverişine, diyalog kurulmasına, tartışma ve görüşme imkanlarına sahip olmasıdır. Öte yandan, Altermondializmin içerisinde ekolojinin varlığının sadece ekolojik hareketlerle sınırlı kalmayacağını; köylü, yerli, feminist, dini ve toplumsal hareketlerde hem eylem olarak hem de düşünce olarak daha çok yer almaya başlamıştır (Löwy, 2014, s. 94-95).

Bu ekolojik entegrasyona en güzel örnek 1993 yılında kurulan "Çevrenin Yolu" isimli muhalif örgüt ile Brezilya Topraksız Tarım İşçileri Hareketi'dir. Brezilya Topraksız Tarım İşçileri Hareketi, anti-kapitalist bir perspektifle, şirketlerin sırf daha fazla ciro elde etmek için sebep oldukları "yeşil çöllere" (su kaynaklarını kurutan ve biyoçeşitliliği olumsuz yönde etkileyen okalipütis ormanları) karşı mücadele etmiş ve kökeninden itibaren kapitalizme ve endüstriyel tarıma karşı çıkmışlardır. Brezilya Topraksız Tarım İşçileri Hareketi genel olarak, çevreye duyarlı bir tarım yapılmasını savunmuş ve Çiftçinin Yolu hareketiyle birlikte yüzlerce, akademisyen, ziraat mühendisi, delegenin de katılımıyla Ekolojik-Tarım Günü düzenlemişlerdir (Löwy, 2014, s. 97).

Ekososyalist düşünce de nitekim bu değerleri de içinde barındıran bir dünya inşa etmek için oluşturulmuştur. Bu yeni dünya ve toplumun oluşturulmasında herkesin çok büyük katkılarının olacağı kuşkusuzdur.

3.2.4. Emek ve Doğa Özgürleşmesi

Sermayenin ekoloji üzerindeki yıkıcı etkisinin anlayabilmek için onun kökenine yani kesintisiz birikim düşüncesiyle ilerleyen ekonomi anlayışına bakılması gereklidir. Buna göre sermaye birikimi, “ya büyüyecek ya ölecektir”. Yani, her sermaye, devamlı olarak piyasada karını genişletmenin yollarını aramaktadır çünkü yok olma tehlikesi altındadır. Böyle bir sistemde ekonomik boyut her şeyi yok etme imkanına sahiptir. Çünkü durmaksızın devam eden kar arayışları aynı zamanda doğanın da sürekli olarak değer kaybetmesi demektir. Tüm bunların sonunda da ekolojik kriz ise kaçınılmaz bir son yaratmıştır (Kovel, 2017, s. 152).

Kapitalizmin iki ayağından biri emeğin olduğu gibi doğanın da araçsallaştırılarak bir üretim sürecine dahil edilmesidir. Toplumsal zenginliğin iki önemli bileşeni olan emek ve doğayı, kapitalist bir bakış açısıyla ele alındığında emeği iş gücü, doğayı ise hammadde ve kaynak olarak ele alarak indirgemeci bir anlayış sergilemektedir. Kapitalist sistem karına kar katmak için emek ve doğayı devamlı olarak sömürmektedir. Büyümenin artmasıyla piyasanın gelişimi de üzerine eklenince işsizlik korkusuyla birlikte işçiler, emeklerinin çok çok altında ücretlerle çalışmaya ve yaşam kalitelerinin kötüleşmesine sessiz kalır olmuşlardır. Emeği bu şekilde sömürürken diğer yandan da doğaya karşı daha ucuz hammadde ve kaynak arayışa girmiş olması kapitalist sistemin büyü ya da yok ol anlayışından kaynaklanmaktadır. Kısacası doğanın bir kaynak olarak görülmesi ve emeğin işçileştirilmesinin birlikteliği ekolojik krizi doğurmuştur (Özlüer, 2009).

Ekososyalist düşünceye göre, ekolojik kriz kapitalizmin DNA’sında bulunmaktadır. Doğanın ve emeğin sömürsü eş zamanlı bir süreç olduğundan kapitalist sistemin ekonomik krizi kadar ekolojik krizi de kendi üretim tarzına içkindir. Sermaye birikimde sürekli bir artışın yaşanması, daha fazla meta için doğa, hammadde ve kaynak için sınırsız bir girdi şeklini almaktadır. Örneğin, akan bir nehir en saf haliyle bir değerken, işgücü ve teknoloji ile HES yapılması onu bir anda sermayenin çoğalması için onu bir kaynak haline dönüştürür. Kapitalist sistemin mevcut üretim potansiyeli, sınırsız birikimi tetiklerken diğer yandan da kaynak israfına ve gösteriş tüketimini beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla bunun tüm gezegene yayılmış hali çevre tahribatından ve ekolojik krizi yaratmaktan geçmektedir (Turhan ve Atay, 2015).

Ekososyalist Manifesto’nun yazarları olan Kovel ve Löwy bu durumu şu dizelerle dile getirmişlerdir:

“Bizce ekoloji krizleri ve toplumsal çöküntüler birbirleriyle yakından ilişkilidir ve aynı yapısal güçlerin değişik görünümleri olarak değerlendirilmelidir. Ekoloji krizleri büyük ölçüde, yeryüzünün ekolojik istikrarsızlığı zapt etme ve bu istikrarsızlığın etkilerini azaltma kapasitesini aşan dizginsiz sanayileşmeden kaynaklanıyor. Toplumsal çöküntüler ise, yolunun üzerinde duran toplumlarda sebep olduğu parçalayıcı etkilerle beraber emperyalizmin

küreselleşme olarak bilinen biçiminden kaynaklanıyor. Üstelik bu temel güçler aslında aynı eğilimin değişik görünümleridir ve bunlar bütünü hareket ettiren esas dinamik olarak görülmelidir: Dünyadaki kapitalist sistemin yayılması” (2005, s. 37).

Doğa ve emek sömürsü, devasa karlar elde etmenin ve daha fazla sermaye birikimi sağlamanın bir aracıdır. Yani, sermayenin toplumsal metabolik düzeninde yaşanan gelişme ve yoğunlaşma, çevresel tahribat sonucunda sermaye nezdinde bir dizi değişime yol açmış ve doğal döngü ve süreçlerde çatlaklar meydana getirmiştir (Clark ve York, 2015, s. 71). Eğer, insan kendi emeğiyle var oluyorsa ve doğayı da yine emek yoluyla kavrayabiliyorsa, ekolojik krizi insan-doğa çelişkisi olarak ele almak yanlış ve eksik olacaktır. Bu anlamda ekolojik kriz, tarihsel materyalizmin koşullarında belirlenmiş üretim şekli ile çevresi arasındaki ilişkinin krizi ile kapitalizmin kendi krizinin dışavurumudur. Bu sebeple ekolojik kriz, aynı sebeplerden dolayı yani kapitalist üretim tarzını kullanan, sermaye birikiminden geri kalmayan sosyalist denemelerinde kaçınılmaz sonudur. Ekososyalizm Marksizm’e ve reel sosyalizme getirdiği eleştiriler ile tam da bu noktada somutlaşmaktadır. Ekososyalistlere göre sosyalizmi, kapitalist üretim tarzına olan bağlılıktan ve üretimi artıktan kurtarmak gerekli bir husustur. Metalaştırılmış doğanın sınırları, üreticilikten kurtulmanın bir göstergesidir. Ayrıca üretimin toplumsallaştırılabilmesi için üretici-tüketici-işçi temeline dayanan kapitalizmden de vazgeçmek gerekir (Balta ve Mısır, 2011).

Kapitalist sistemin, sermayenin büyümesinin insanlığın yaşam alanı ve doğaya verdiği zararları Engels, Doğanın Diyalektiği eserinde şu sözlerle dile getirmiştir:

“Doğa üzerinde kazandığımız zaferlerden dolayı kendimizi pek fazla övmeyelim. Böyle her zafer için doğa bizden öcünü alır. Her zaferin beklediğimiz sonuçları ilk planda sağladığı doğrudur, ama ikinci ve üçüncü planda da büyük çoğunlukla ilk sonuçları ortadan kaldıran, bambaşka, önceden görülmeyen etkileri vardır. Mezopotamya, Yunanistan, Küçük Asya ve başka yerlerde işlenecek toprak elde etmek için ormanları yok eden insanlar, ormanlarla birlikte nem koruyan ve biriktiren merkezlerin ellerinden gittiğini, bu ülkelerin şimdiki çölleşmiş durumuna ortam hazırladıklarını akıllarına hiç getirmiyorlardı. Alpler’deki İtalyanlar, dağların kuzey yamaçlarında dikkatle korunan çam ormanlarını güney yamaçlarında yok ederken, bölgelerinde sütçülük sanayiinin köklerini kazıdıklarını sezemiyorlardı.” (Engels, 1977, s. 228).

Engels’in bu bakış açısı ile günümüz kapitalist sistemin sebep olduğu ekolojik krizin geri dönülmez bir noktaya ulaştığı söylenebilir. Kapitalist sermaye, sebep olduğu bu ekolojik yıkım sebebiyle insan ve tüm canlıların yaşamsal temeli olan doğayı tamamen işlevsiz, elverişsiz bir hale getirecektir.

Kısaca özetlenecek olursa ekolojik temellere zarar veren, ekonominin şu veya bu denilerek ifade edilen özel koşulları değil, bir bütün olarak sistemin kendisidir ve üstelik bu geri dönülmez telafisi olmayan zarara büyürken sebep olmaktadır. Sermayenin en temel özelliği amansız bir büyüme baskısı olduğu için, bu sistemin temelden yıkılması ve onun yerine ekolojik açıdan sağlıklı bir sistemin kurulması şarttır. Gezegendeki sayısız canlı türünü ve kendi türümüzü kurtarmak istiyorsak yeni bir sistemin kurulması elzemdir (Kovel, 2017, s.189). Böyle bir sistemin kurulabilmesi, emeğin özgürleştiği kadar doğanın da özgürleşmesi için ekolojik bir toplumsal yapının kurulması; bu toplumsal yapının kurulabilmesi için de ekolojik bir devrim gereklidir.

3.2.5. Metabolik Çatlak Teorisi

Marx, emek sürecini, "*insan ile doğa arasında bir süreç, insanın onunla, kendi eylemleri aracılığıyla kendisi ile doğa arasındaki metabolizmayı kurduğu, denetlediği, düzenlediği bir süreç,*" olarak tanımlamak için "*metabolizma*" (stoffwechsel) kavramını kullanmıştır. Ne var ki, kapitalist üretim ilişkileri ve kent ile kır arasındaki bölünmenin sonucunda, bu metabolizmada "onarılmaz bir yarıma" ortaya çıkmıştır. (Foster, 2001, s. 195).

Kapitalizmin doğayla olan yıkıcı metabolik ilişkisini keşfeden Marx, bu teorisini geliştirirken Alman kimyager Liebig'in düşüncelerinden faydalandığını daha önceki başlıklarda bahsedilmiştir. Liebig'in çalışmalarından etkilenen Marx, toprak verimliliğinin ve doğa koşullarının toplumsal ilişkilerin tarihsel gelişimine bağlı olduğunu ortaya koymuştur. Marx, toprak bilimi üzerine yaptığı çalışmalarda, beslenme döngüsünü ve toprak kaybının nasıl olduğuna dair bazı öngörüler elde etmiştir. Buradan hareketle de doğal üretim süreçlerinin göz ardı edilmesinin ve gerekli besleyicilerin toprağa ulaşmasının engellenmesi sebebiyle kapitalist işlemlerin metabolik bir çatlakla neden olduğunu söyleyerek modern bir tarım eleştirisi geliştirmiştir. Marx ilerleyen süreçte, sermayenin insanlarla yeryüzü arasındaki metabolik ilişki de geniş ölçekli tarım, uzun mesafeli ticaret, yoğun kentsel gelişim ile daha derin bir çatlak yarattığını savunmuştur. Üretim sürecinin daha kapsamlı boyutlar kazanması ve sistematik olarak yayılması doğal dünyayı daha fazla sermayenin koşullarına mahkûm etmiştir. Bunun sonucunda da Marx'ın söylediği gibi, "insanla yeryüzü arasındaki metabolik ilişki zarar gördü, yani insan tarafından gıda ve giysi olarak tüketilen bütünleyici öğelerin toprağa dönüşü engellendi, böylece toprağın kalıcı verimliliği için gerekli daimî doğal koşullar kösteklendi." (Clark ve York, 2015, s. 72-73).

Marx'ın ortaya attığı metabolik yarı/çatlak kavramını, toprak niteliği ile ilgili araştırmalarda, kır-kent ayrımıyla birlikte, tarımsal üretimin bir yerde, üretilen besinin tüketimi ise başka bir yerde yapıldığı ve toprak besleyicilerinin toprağa ulaşamadığını anlatmak için kullanmıştır. Yapılan bir tarımsal üretim var, bu üretim sonrası organik atıklar meydana gelmektedir ve bu atıkların da toprak ile buluşması, tekrar toprağa karışması gereklidir. Toplum ve doğa

arasındaki gerekli döngü gerçekleşmediği için çatlaklar ortaya çıkmıştır. Endüstriyel tarımla birlikte toprak besleyici olarak kullanılan gübre ve diğer kimyasal maddelerin kullanılması insan sağlığı bakımından ve toprağın verimsizleşmesi açısından pek çok sorunu da beraberinde getirmiştir (Çoban, 2021).

Sermayenin bu sonsuz birikim yapma ve yayılma güdüsü, meydana gelen metabolik çatlağın boyutunu değiştirmiş ve bölgesel olan metabolik sorunlar artık küresel bir boyut kazanmış oldu. Bu durumu en net ve açık şekilde küresel gıda şirketlerini, toprak verimliliğini artırmak adı altında yaptıkları emperyal girişimler de görmek mümkündür. Endüstriyel tarımı genişletme amacıyla olan sermaye için toprakta yaşanan verimlilik düşüşün düzeltilmeye çalışılması, tarımsal üretimin sürekliliği açısından bir zorunluluk halini almıştır. Bu sebeple, toprak da yaşanan verimsizliği telafi etmek için o dönem de en iyi doğal gübre olarak nitelendirilen güvercin gübresinin uluslararası ticareti gelişmiş; böylelikle gübrenin Peru'dan ABD ve Avrupa'ya yolculuğu başlamıştır (Foster, 2012a, s. 120).

Öte yandan, sermayenin doğal kaynaklara el koyma şekli ekolojik emperyalist şekli, toprağın verimsizliğini giderme konusunda başarılı olamamıştır. Bu sebeple, toprağın tekrar üretim süreçlerine dâhil olması ve verimsizliğin giderilmesi için yeni girişimler yapılmıştır. Yapay gübreler ve teknolojik değişimlerin dâhil edilmesiyle, meydana gelen metabolik çatlağı kapatmak istenilmiş fakat bu girişimler istenilen sonucu vermemiş ve üzerine yeni çatlaklar ekleyerek küresel bir boyut kazandırmıştır. Metabolik çatlamanın küresel bir boyut kazanması ile birlikte ekolojik emperyalizm ve ekolojik yıkım daha da ivme kazanarak devam etmiştir (Clark ve York, 2015: 74-75).

Kapitalist sistemin metabolizmada onarılmaz bir hale getirdiği çatlak, emperyalizmin yeni boyutu olan ekolojik emperyalizmin hızla yükselişe geçmesine ve daha da derinleşerek ekolojik yıkımı da katlayarak devam etmektedir. Ekolojik emperyalizm kavramı ile asıl anlatılmak istenen, emperyalizmin artık yeni bir boyutunun olduğu ve bu yeni boyut ile tehlikenin daha da katlandığıdır. Çevre tarihine bakılacak olursa Crosby ile başlayan gelenek Foster'ın politik-ekonomik olgular üzerine yaptığı çalışma ve çözümleriyle daha da zenginleşmiştir. Ekolojik emperyalizmin kapitalizm ve sermaye ile olan yakın ilişkisi çalışmada bahsi edilen tüm ekolojik konularla ilgilidir. Çünkü dünya ekonomisi uluslararası şirketler aracılığıyla birbirleriyle bağlantılıdır. Dünya devi gıda şirketleri, tohum patenti olan ve tek kullanımlık tohumlar üreten şirketler, GDO pazarı ve benzeri olan daha birçok ekolojik emperyalist girişim metabolizma da onarılması mümkün olmayacak birçok çatlama sebebe sebep olmuştur ve gerekli önlemler alınmaz ise sebep olmaya devam edecektir.

3.2.6. Ekolojik Devrim

Doğa ve insan arasındaki metabolik ilişkinin kapitalist, sermayeci, kar mantığıyla hareket eden bir yapıya dönüşmesi ilişki de çatlamalara sebep olmuştur. Marx'ın ifade ettiği gibi

kullanım değerinin değişim değerine tabi olduğu ve kıır-kent arasındaki uçurumun derinleşmesi üzerine yürüttüğü toprak krizi çalışmalarında metabolik çatlak en net haline kavuşmuştur. Zenginliğin iki ana unsuru olan doğa ve emeğin, sermaye tarafından sömürülmesiyle bölgesel düzeyde başlayan ekolojik sıkıntılar zamanla küresel bir sorun haline gelmiş ve ekolojik kriz derinleşmiştir. Sermayenin küresel işleyişi küresel bir ekolojik kriz yaratmıştır ve bu köklü yapısal kriz, kendini yaratan sistemin içinde çözülemez (Clark ve York, 2015, s. 82).

Ekolojik devrime dair iki farklı anlayış vardır. Bunlardan ilki, daha verimli enerji sistemlerinden yararlanarak yani teknolojiyi kullanarak “sürdürülebilir” kapitalist büyümeyi devam ettiren ekolojik endüstriyel bir devrimdir. Literatürde ekolojik modernizm olarak da bilinen bu yol, teknoloji dışında toplumsal bir değişiklik ve aynı zamanda sermayenin amanız birikim hırsından bir sapma yapmayı öngörmemektedir. Bu da, egemen olan paradigmayı, küresel ekolojik krizi, sermaye, teknoloji ve bürokrasi gibi yollarla çözmeye çalışan yeşil kapitalizmdir (Benlisoy, 2018).

Ekolojik kriz mevcut üretim sisteminin içsel doğasında vardır ve ekolojik sorunları gündeme getirip tartışmadan, bu sorunların sebeplerine meydan okumadan girişilen her çaba, ekolojik krize bir çözüm sunamayacağı gibi asıl sebep olanları da gizlemektedir. Foster’a göre, bu sorunların ortaya çıkmasına sebep olan mevcut üretim sisteminden çıkılmadan, sosyal üretim ilişkileri dönüştürülmeden sorunlar çözülemez. Toplumun devrimci bir dönüşümünün aynı zamanda doğa ile olan metabolik ilişkimizin de devrimci bir onarımı olması gerektiğidir. Yaşamayı sürdüreceğ ve muzaffer olunacaksa, eşitliğin ve sürdürülebilirliğin bir arada evrilmesi gereklidir (Foster, 2012a, s. 123-124).

Ekolojik krize daha radikal bir çözüm sunan ekososyalizm ise, toplumun doğayla olan ilişkisine yönelik olarak toplumsal ve üretim süreçlerinin tekrar gözden geçirildiği, değiştirildiği ekolojik-toplumsal bir devrimden bahsetmektedir. Ekolojik krizin sadece teknoloji ve bazı bürokratik girişimlerle çözülemeyeceğini savunan ekososyalistler, kapitalist mantıktan köktenci bir kopuş ve üretim, dağıtım, tüketim süreçlerinin eşitlikçi olduğu toplumsal-kültürel bir değişimden söz etmektedirler. Üretim araçlarının toplum tarafından kontrol edildiği, demokratik planlamanın olduğu, ekososyalist bir etik anlayışı ile ekolojik sürdürülebilirlik sağlanabilir ve bu da sosyalist bir topluma geçiş de bir mümkündür. Yeşil kapitalizmin aksine ekososyalist bir ekolojik devrim, alttan gelen, eşitlikçi, çoğulcu, katılımcı özelliklere sahiptir (Benlisoy, 2018).

Ekolojik krizi yaratan sistem içinde kalarak, sermayenin toplumsal ilişkilerine dokunulmadan ekolojik krizin çözülemeyeceğini savunan ekososyalistler, insanın ve doğanın sömürülmesinin, gezegeni bir felakete sürüklendiği kapitalizmin ekolojik yıkımına verilecek en gerçekçi yanıt, üretim ilişkilerini metabolik çatlakların onarımına izin verecek şekilde dönüştürmektir. Bu durumda kapitalist, sermayeci sistemden temelden bir kopuşun gerekliliği göstermektedir. Yaşam açısından temel öneme haiz metabolizmadaki çatlağın

“yeniden kurulması/restore edilmesi gerekir”; bu restorasyon kapitalizmin ötesinde, daha uyumlu bir sosyal düzenin varlığını gerektirmektedir (Magdoff, 2015: 61). Bu açıdan, kapitalist sistemin yıkıcı gücüyle mücadele edebilmek için eşitlikçi ve ekolojik olarak daha sürdürülebilir bir toplum yaratmak tarihsel bir zorunluluk haline gelmiştir. Gezegenin yok olmaya bir adım daha yaklaştığı bugün, toplumun devrimci niteliklerle yeniden inşa etmek tek seçenektir (Foster, 2012a, s. 180).

Ekolojik devrim için ekososyalizmin neden gerekli olduğunu ise Kovel ve Löwy şu şekilde anlatmıştır (2005, s. 40-41):

“Herkesin derhal farkına varması gereken bu hususları ayrıntılarıyla incelememize gerek yok. Ancak bunların kendilerine özgü bakış açısıyla ele alınmaları gerektiği üzerinde ısrarla duracağız. Bizim tasarımız, ne bu yolda atılan her adımı sergilemek ne de sahip olduğu gücün üstünlüğünden dolayı düşmana boyun eğmektir. Tasarımız mevcut düzen için yeterli ve gerekli bir dönüşümün mantığını geliştirmek ve bu amaca yönelik ara adımları geliştirmeye başlamaktır. Bu imkanlar üzerine daha derinlemesine düşünmek ve aynı zamanda bizimle benzer kaygıları paylaşanlarla birlikte faaliyet yürütmeye başlamak için bunu yapıyoruz. Eğer bu savların bir değeri varsa, benzer düşüncelerin ve bu düşünceleri hayata geçirecek pratiklerin tüm dünya yüzeyindeki sayısız yerde birbirleriyle uyum içinde filizlenmesi gerekir. Ekososyalizm ya enternasyonal ve evrensel olacaktır ya da hiç olmayacaktır. Günümüzdeki krizler devrimci fırsatlar olarak görülebilir ve görülmelidir, bunları açığa vurmak ve yaşama geçirmek de bizim görevimizdir.”

3.3. Bazı Ekosozyalist Girişimler

Burada esas itibarıyla ekososyalistlerin koydukları genel bir tavidan bahsetmek mümkün. Ekosozyalistler yeşil kapitalizm içerisinde değerlendirdiğimiz çevre politikaları girişimlerini yok saymamaktadırlar. Burada ekososyalist girişimlerin ortaya koydukları asıl tavır doğrudan doğruya bazı çevre politikası yaklaşımlarının daha uygulanabilir iradeyi gösterme çabalarını kabul edişlerinden gelmektedir. Yeşil kapitalizmin girişimleri yok sayılmadığı gibi aynı zamanda bazı kazanımları kendi sistemleri içine entegre edebilmek de mümkün olabilmektedir. Tabii bunlar yapılırken sivil toplum kuruluşları ve özellikle yeşil partilerin sunacakları katkılar yadsınamaz bir özelliğe sahiptir.

Çalışmanın bu bölümüne kadar ekososyalist düşüncenin temel teorik noktaları anlatılmaya çalışılmıştır. Ekososyalizm düşüncesi aslında dünyanın birçok farklı yerlerinde son 20-30 yıldır varlığını gösterebilen ve kolektif düşünceye dayalı teori ve pratikler bütünüdür. Çevreye yönelik olan kapitalist saldırıların her geçen gün katlanarak artması ile ekolojik dengenin kırılma noktasına biraz daha yaklaşılmıştır. Kimilerince felaket senaryosu

denilse de aslında bir gerçek var o da bu ekolojik dengesizlik gezegendeki tüm canlı formlarını yok etme tehdidinde. Bu kriz reformist değil radikal bir medeniyet değişikliğini gerekli kılmaktadır. Çünkü gezegen ciddi bir tehdit altındadır ve ekososyalist radikal bir alternatif gerçekleşecek olan ekolojik kuruluşa nereden nasıl başlanması gerektiğine dair yerel ve genel örgütlenme modelleri sunmaktadır. Ekososyalizm “ekoloji için” konuşmayı değil, pratiğe dökülmüş bir hareketler dizinini ifade etmektedir (Löwy, 2014).

Bu zamana kadar sosyalist düzeyde değerlendirilebilecek birçok ekolojik mücadele gerçekleştirilmiştir. Hepsi için ayrı ayrı başlıklar vermek yerine bu başlık altında daha çok bölgesel niteliğe sahip ve kendinden sonra da birkaç önemli girişime örnek olan Chico Mendes’in mücadelesinden bahsedilecektir. Alt başlıklandırmalar da ise küresel değeri olan girişimler aktarılacaktır.

Yerel özelliklerinin yanı sıra küresel özellikte barındıran girişim veya mücadelelerden ilki Chico Mendes ve Brezilya Orman Halkları Amazonu’nu Koruma Koalisyonu’nun uluslararası tarım şirketleriyle olan mücadelesidir. İlk organik ekososyalist olarak nitelendirilebilen Mendes, Amazon’da adil bir toplum kurabilmek adına kapitalizmin en vahşi haliyle mücadele etmiş ve bu uğurda yaşamını kaybetmiştir (Zat, 2018). Aslında bir kauçuk işçisi (seringueiro) olan Mendes, Amazon’da en kıymetli olan ağaçların ticarileştirmek isteyen toprak sahipleri, endüstriyel tarımcılarla kısacası kapitalizmin yandaşlarıyla mücadele etmiştir. 1970’li ve 1980’li yıllarda Amazon Ormanları eşi benzeri görülmemiş bir tahrip yaşamıştır. Araba lastik üretimi için gerekli olan kauçuğa ihtiyacın her geçen gün artması büyük şirketlerin hedefi haline alan Amazon ormanları, mera olarak kullanılmak üzere hayvan çiftliklerine dönüştürülmüş, iş makinelerinin otoyollar yapmak için girişine izin verilmesiyle ormansızlaşma hız kazanmıştır. Amazon ormanları, bazı çiftçilerin de desteğini alan baronlar ile ağaçları keserek ve yakarak yeni tarım arazileri elde etmeye çalışmışlardır.

Kısa sürede yapılan bu ekolojik katliam için birçok yerli topluluk birleşti ve Orman Halkları İttifakı’nı kurdular. Hatta bu ittifak içinde geçmişte kauçuk işçileri ile yerli al ilk kez aralarındaki düşmanlığı bırakmış ve aynı safta mücadele etmişlerdir. Mendes Amazon’a yapılan bu girişimi yerel düzeyde değil küresel bir düzeyde ele almaktaydı çünkü gezegenin akciğerleri yok ediliyordu. Bu durum sadece o bölgede yaşayan halkı değil tüm gezegeni etkileyecek boyuttaydı. Amazonun ormansızlaştırılmasının uluslararası bankalarca finanse edildiğini söyleyen Mendes, ekolojik bir ödül olan ve BM tarafından verilen “Global 500”e layık görülmüştür (Löwy, 201a, s. 128-130).

Mendes’in öncülüğünde Amazon’da verilen bu mücadele, köylülerin savunması ile yerlilerin mücadelesini, yerel halkın yaşamını sürdürebilmesi, insanlık mirasına sahip çıkılması açısından hem ekolojik hem de sosyalist özellikler taşımaktadır. Ayrıca bu mücadele gezegenin birçok bölgesinde kapitalist ilerlemeye karşı verilecek olan savaşa örnek olmuştur (Löwy, 2014, s. 131).

3.3.1. Ekososyalist Enternasyonal Manifesto (Eylül 2001)

Ekososyalist Manifesto fikri, 2001 yılında Paris'te yapılan ekoloji ve sosyalizm seminerinde Joel Kovel ve Michael Löwy tarafından ortaya konulmuştur. Kapitalist sermaye düzenine radikal bir alternatif sunan manifesto, mevcut olan krizi ve onu kökten değiştirmek için gerekli koşulların ortaya koyulduğu daha çok teorik olarak nitelendirilebilecek bir akıl yürütme hattıdır (Ergüven, 2005). Genel hatları ile bu başlıkta manifestonun nerelere değindiğini ve ekolojik soruna çözüm için neleri savunduğuna değinilecektir.

Ekososyalist Manifesto, ekososyalizmin temel metinlerinden birisidir. Manifestoda, ekolojik krizler ve toplumsal krizler birbirine bağlı ve aynı yapısal dinamiklerini barındırmakta olduğu söylenir. Ekolojik krizin kökeninin, dizginsiz bir sanayileşmeye bağlayan Löwy ve Kovel, toplumsal krizi de küreselleşme ile birlikte toplumlar üzerinde yıkıcı bir etkiye sahip olan emperyalizmden kaynakladığı vurgulanmaktadır. Sonuç olarak ikisi de aynı merkezi dinamiğin farklı yönlerinin paylaşmaktadır. Bu merkezi dinamik ise dünyada yaygınlaşan kapitalist sistemdir (Kovel ve Löwy, 2014, s. 135).

Manifestoda, kapitalizmin ciddi bir reddi yer almaktadır. Kapitalizmin zalimliğinin azımsandığı ve bunu azımsamayı savunan her türlü propaganda ve görüşü, ekolojik tahribatın "yeşil" maskesiyle kapatılmaya çalışılması tümüyle reddedilmektedir. Hatta sermaye sisteminin gerçekte ne yaptığından başlayarak bu konuyu değerlendirmenin gerekliliğinden bahsedilmektedir. Kendi çıkarları için sürekli genişleyen ve bu genişleme sağlanırken bir yandan da doğayı ve toplumu tahrip eden bu sistem, ekosistemin tüm işleyişini aksatmakta, hatta yok etmekte ve doğanın tüm yaşamsallığını azaltmaktadır. Toplumun tüketim kültürünü değiştiren politikalar, Batılı devletler ve ABD'nin her şeyi kontrol etme isteği ile birçok uluslararası şirket/örgütlerin de etkisiyle çevre bu zamana kadar hiç yaşamadığı bir tahribe maruz kalmaktadır. Tüm bunlara sebep olan mevcut kapitalist sistemin bu sorunları düzeltmeyeceği ve aşamayacağını düşünen iki yazar da kapitalist dünya sisteminin tarihsel olarak iflas ettiğini savunmaktadır. Artık "sürdürülemez" olan bu sistemden çıkmak ve daha iyi bir gelecek için radikal bir değişimin gerekliliği vurgulanmaktadır (Kovel ve Löwy, 2014, s.136).

Var olan ve gün gün derinleşen ekolojik krize çözüm için bir zamanlar Rosa Luxemburg tarafından dile getirilen "Ya Sosyalizm ya Barbarlık!" seçeneğinin tekrar değerlendirilmesini savunan yazarlar, 20. yüzyılda yanlış yorumlar sebebiyle rafa kaldırılan sosyalizme yeniden can vermeye çalışmaktadırlar. Sosyalizmin, halen kapitalist sistemin ötesine geçmeyi temsil ettiğini düşünen yazarlar, sermayenin sürdürülemez olduğunu ve barbarlaştığını ve tüm bunlardan kopuş ve yeni toplumun inşası için ise sosyalizmin vazgeçilmezliğinden bahsetmedirler. Sosyalizm, yaşadığımız çağa ayak uyduracak şekilde evrimleşmelidir ve tüm yukarıda değinilen sebeplerden dolayı ekososyalizm bir sosyalizm yorumu olarak ele alınabilir ve sosyalizmin evrimleştirilmiş halidir (Kovel ve Löwy, 2014, s. 137).

Neden ekososyalizm? sorusuna verilen cevapta sosyalizmin ilk biçimleri olan 20. yüzyıldaki tecrübeleri reddetmeyip onların bir uzantısı gibi ele almaktadırlar. Çünkü ekososyalizm de onlar gibi üreticilerin üretim araçlarından ayrılma olgusunun yıkılmasına dayanmaktadır. Ekososyalizm, ilk sosyalist modellerin özgürleştirici amaçlarını korurken, sosyal demokrasinin reformcu amaçlarını ve bürokratik sosyalizmin üretimi yapılarını reddetmektedir. Sosyalist üretim yollarının ve amaçlarının ekolojik bir bakış açısıyla yeniden tanımlanmasını konusunda ısrarcılardır. Sosyalist koşullarda genelleşen ekolojik bir üretim var olan krizlere karşı bir zafer kazanılmasını sağlayabilmektedir. Kendi demokratik yapısını kuran bu sistem/toplum ile üreticilerin özgürce birleşmesi sağlanır ve bütün canlıların özgürleşmesi konusunda da ısrarcı olunmaktadır. Böylelikle, emperyalist hareket hem nesnel hem de öznel olarak yenilgiye uğratılmış olur. Bu amacın gerçekleştirilmesi ise, egemenliğin her türlüyle mücadele etmenin ve aşırı muhafazakâr saptamalarla bunların terörist dışavurumlarını besleyen koşullar aşılmış olacaktır. Dünya toplum ilkesi ile mevcut koşullar ekoloji ile son derece uyumlu bir hale getirilmelidir. Bu yapıldığı takdirde sonuçlardan biri, endüstriyel sermaye ve petrole bağımlılık ortadan kalkabilecektir. Aynı şekilde, petrol emperyalizminin elinde bulunan toprakların kurtarılması için gereken maddi koşullar sağlanırken, gezegenin ısınması ve ekolojik krizinden doğan diğer sorunlara da çözüm olabilecektir (Kovel ve Löwy, 2014, s. 138).

Ekososyalist Manifesto'nun son pasajlarında, amaçlarının atılması gereken adımları tanımlamak ne de düşman olarak nitelendirdikleri kapitalist sermayenin sınırsız gücü karşısında çığlık atmaktan ibaret olduğunu söylemişlerdir. Asıl söz konusu olan şeyin, ekolojik bir topluma ulaşmak için, ara etapları aşmak ve mevcut düzeni gerekli ve yeterli şekilde dönüştürebilme mantığı olduğunu vurgulamışlardır. Sunulan argümanlar ile dünyanın dört bir yanında aynı düşünce ve pratiklerin birleşmesi, birbirleriyle uyum halinde olması ile birlikte hareket edilmesinin de gerekli olduğu dile getirilmiştir. Bu sebeple "ekososyalizmin ya enternasyonal ve evrensel olacaktır ya da hiç olmayacaktır". Ayrıca mevcut çağda yaşanan krizlerin de devrimci birer fırsat olarak değerlendirilmesini söylemişlerdir (Kovel ve Löwy, 2014, s. 139).

3.3.2. Ekososyalist Network Ağı

İlk olarak 2003 yılında Brezilya'da kurulan ekososyalist ağ, 2 gün süren "ekososyalizm ve sürdürülebilirlik" başlıklı atölye çalışmalarında tartışılmıştır. Brezilya ekososyalist ağı, hiçbir siyasi veya toplumsal örgütün yerini almamakla birlikte, ekososyalizmin teorik ve programatik yapısına uygun olarak hareket eden ekososyalist militanlar birliği olarak kurulmuştur. Ekososyalist ağ genel olarak, doğal çevreni, grup, şirket kısaca tek bir türe yanı sıra insanlığa ait olmadığına inanmaktadır. Ekososyalist ağ, gezegen içerisinde yaşayan tüm insanlığın ihtiyacı olan doğal ve toplumsal unsurlara sahip olma süreçlerinde hakların eşitlik, paylaşım konusunda adaletli bir tutum sergileyen; insanlığın üretim faaliyetlerinin başka

canlılar ve doğal çevreye uyumlu, sınırlarının farkında olan, kadın ve erkeklerden oluşmaktadır. Ekososyalist ağ, türlerin yok oluşları ve üreme süreçlerinin doğal olarak gerçekleşmesi için mücadele etmektedir. Aynı zamanda reel sosyalizmin bürokratik ve merkezci yanılığlarından arınmış bir sosyalizmin hayata geçirilmesi için, ekososyalizmin vurguladığı bir toplum kurmak için mücadele etmektedirler. Sonuç olarak, ekososyalist bir ağ, hayatlarını, doğa üzerinde barbarlığa karşı ve barışı savunmaya adanmış insanlardan oluşmaktadır (Löwy: 2014, s. 140-142).

Daha sonra 2010 yılında ekososyalist uluslararası ağ için 33 kişi Paris'te bir araya gelmiştir. 2 günlük görüşmelerin ardından, 2011 yılı için de bir toplantı düzenlenmesinin kararı alınmış ve henüz çözüme kavuşmamış konuların çözüme kavuşturulması için çalışmalarını devam ettireceklerini bildirmişlerdir. Katılanların gönüllü olduğu çalışma da üye olabileceklerin karar amacı gütmeyen kuruluşlar olmasına da dikkat edilmiştir (<http://ecosocialistnetwork.org/>).

2001-2013 yıllarında benzer girişimler sonucunda birçok ülkede kendini ekososyalist olarak tanımlayan aktivistlerin katılımıyla 2020 yılında Küresel Ekososyalist Ağ ilan edilmiştir. Ekososyalist Küresel Ağ, gezegene hızla yayılan ekolojik krize bir yanıt olarak kurulmuş uluslararası ve sosyalist bir birliktir. Ağın amacı ise, ekolojik krize karşı sosyalist tepkileri dünyaya duyurmaktır. Ayrıca ekososyalist bir bakış açısı ile birlikte bilgi, fikir, analiz ve tartışma alışverişlerini kolaylaştırmaktır. Herhangi bir sosyalist parti ve oluşum tarafından kontrol edilmediklerini vurgulayan ağ, dünyanın dört bir yanında olan sosyalistleri kendilerine üye olmaları için çağrıda bulunmuşlardır (<http://www.globalecosocialistnetwork.net/>).

3.3.3. Belem Ekososyalist Bildirgesi

2009 yılında Brezilya'nın Belem şehrinde gerçekleştirilen Dünya Sosyal Forumu'nda dağıtılan Belem Ekososyalist Bildirgesi şu sözlerle başlamaktadır. "Bugün insanlık kati bir seçimle karşı karşıya: Ya ekososyalizm ya barbarlık" (Kalay, 2018, s. 241).

Bildirge, 2001 yılında yayınlanan Ekososyalist Manifesto'yla uyumlu ve destekleyici içeriklere sahiptir. Bu sebeple bildirge, ikinci bir Ekososyalist Manifesto niteliği taşıdığı söylenebilir. Bildirge de, tıpkı manifesto da olduğu gibi kapitalizmin barbarlığından, doğayı nasıl tahrip ettiğinden, sürekli büyüme gereksiniminin altı çizilmiştir. Bildirge de Kuzey-Güney eşitsizliğine de şu cümle ile dikkat çekilmiştir. "Çevre tahribatı ve iklim değişikliği, zenginlerin fakirlere karşı eylemli saldırı tarzını oluşturmaktadır" (<https://sites.google.com/site/webkeci/cevre/belem-ekososyalst-bldrges>).

Bildirgede, insanlığın bir seçim yapmak zorunda olduğundan bahseder. Ya mevcut kapitalist sistem seçilecektir ya da doğal çevre. İkisine de aynı anda hizmet edilmesi beklenmemektedir. Ayrıca son 30 yılda yapılan ekolojik reformların hepsinin kozmetik

önlemlerin ötesine geçemeyen ve başarısızlıkla sonuçlanan birer girişim olduğundan bahsedilmektedir. Bu başarısızlık için en büyük örnek olarak ise karbon salınımının, 21. yüzyılın ilk dört yılında, 1997'de Kyoto Protokolü'nde belirtilen 1990'lı yıllardakinden neredeyse üç kat fazla olduğudur. Onlara göre Kyoto ile gelişen karbon salım ticareti bazı büyük şirketlere para kazanma imkânı sağlarken küresel ısınmanın durdurulması pek mümkün değildir. Kapitalist sistem tarafından girişilen tüm ekolojik faaliyetler sonucunda, Güney halklarını sermayenin kucağına terk edilmiş, çevre ise reformist yaklaşımda daha da tahrip edilmiştir (Löwy, 2014, s. 146-7).

Tüm bu sorunlarla mücadele etmek için ise yeni bir toplumun kurulmasından yani ekososyalist bir toplumun hazırlığından bahsedilmektedir. Ekososyalist hareket, küresel ısınma ile oluşan yıkıcı süreci, kapitalist ekolojik yıkımı durdurmak ve tüm bunları tersine çevirmek için radikal ve pratik bir alternatif sunmaktadır. Ekososyalizmin köklerinin, satılmayan değerlerden oluştuğunun vurgusu yapılırken, gezegenin sınırlarını ve dengesini inkar eden piyasacı bir üretime dayalı sosyalizmi de eleştirilmektedir. Genel olarak ekososyalist bir dönüşümün neleri gerektirdiğinden bahsedilmektedir. Beşeri ve ekolojik bir yaşamın sürdürülebilir olması için tarım ve sanayi gibi doğaya en çok zararı veren sektörlerin ortadan kaldırılması, küçültülmesi ya da tüm bu yapıların yeniden yapılandırılmasının gerekli olduğundan söz edilirken aynı zamanda bu sektörlerin herkese tem istihdam sağlayacak şekilde geliştirilmesinin de altı çizilmiştir (<https://sites.google.com/site/webkeci/cevre/belem-ekososyalst-bldrges>).

Beşerî toplumun en çok ezilen tarafları olarak yerli halk ve yoksulların, seslerinin duyurmak ve ekolojik olarak sürdürülebilir geleneklerinin canlandırılmasının sağlanması için ekososyalist devrime katılan bir taraf olmasının gerektiğinden bahsedilmektedir. Çünkü Güney halkları ve yoksullar kapitalist üretimci sermaye sistemin ilk kurbanlarıdır, bu sebeple sistemden çıkış için girişilecek olan mücadele de katkı sağlamaları gereklidir. Dönüşümün bu denli radikal bir şekilde gerçekleşeceği bir toplumda, işçiler, çiftçiler, topraksızlar, kapitalist sistemin açtığı yaralardan zarar gören herkes bu mücadelenin de ayrılmaz bir parçasıdır. Hem toplumsal hem de ekolojik olarak sömüren ve kirleten kapitalizm, emeğin ve doğanın en büyük düşmanıdır (Löwy, 2014, s. 149).

3.4. Yeşil Kapitalizmin Eleştirisi

Gezeganimiz son birkaç on yılda ekolojik sorunlar yaşamakta ve çözüm yolları için birçok görüş, teorik ve pratik olarak fikirlerini bildirmektedir. Bunlardan biri olan yeşil kapitalizm, mevcut sorunlara kapitalist sistemden vazgeçilmeden, yapılacak bazı reformlar ile çözüm bulmak peşindedir. Rüzgâr tribünleri, güneş panellerinin kullanılması, temiz üretim mekanizmalarının devreye sokulması, karbon azaltım çalışmaları için uluslararası anlaşma/konferansların düzenlenmesi, sıfır atık projeleri gibi sıkça duyulan bu girişimler

yeşil kapitalizm içinde değerlendirilebilmektedir. Fakat burada asıl dikkat edilmesi gereken ise yeşil kapitalizmden ne anlaşıldığıdır. Genel kaniya göre yeşil kapitalizm, kendi içinde çelişkiler barındırmaktadır ve kapitalizm bir bütün olarak ekolojik olabilmesi mümkün değildir.

Kapitalizmin merkezinde üretkenliğin yer aldığı kesin bir yargıdır. Büyümeyi içermeyen bir kapitalizm kendisiyle çelişki içinde olacağından ve ayrıca büyük sermayeyi oluşturan küçük sermayelerin rekabet halindeyken ekolojik döngülere ve doğal kaynaklara kendilerini yenileyebilme olanaklarını sağlaması adına ekolojik sınırlara saygı gösterip göstermeyeceği yeşil kapitalizme gelen eleştiri ve sorulardan biridir. Sermaye birikim yapı itibari ile sınırsız olduğundan ve bu birikimin sağlanması için de doğa temel bir kaynak konumunda yer aldığından sermaye birikimi ve doğa arasında temelden gelen bir zıtlık mevcuttur. Örneğin bu zıtlık iklim değişikliği karşı mücadele etmek için yenilenebilir enerjiye geçiş konusu üzerinden değerlendirilebilir. Yenilenebilir enerjiye geçiş ve enerji kullanımının azaltılması birbiriyle bağlantılı kavramlar olmasıyla birlikte bu konu ciddi yatırımları da beraberinde getirmektedir. Bu yatırım kararları verimlilik dogmasına tabi olacağından gerçekleştirilmesi ne yazık ki mümkün olmayacaktır (Tanuro, 2011b, s. 34-35). Çünkü verimlilik maliyeti yine kendi içinde bir kar mekanizması barındırmaktadır ve bu kar algısı yapılacak olan yatırımların kendilerini amorti etme süresinin uzunluğundan dolayı, kararların uygulamaya geçişi zor bir hale gelmesine sebep olacaktır. Verimlilik maliyetine alternatif olarak ise ekolojik ve toplumsal ihtiyaçlar temelinde gerçekleşecek demokratik bir üretim planlanması ile mümkün olabilecektir. Bunu gerçekleştirebilmesi için de fosil yakıt kullanımında ısrar eden, yenilenemez enerji yapımlarını elinde tutan tekellerden vazgeçilmesi ile olası hale gelebilecektir (Tanuro, 2011b, s. 35).

Çevresel sorunların, daha iyi üretim uygulamaları ile iyileştirilmesi bazı durumlarda mümkün olabilmektedir (örneğin, organik gıda). Bugün dünya piyasasında söz sahibi olan büyük işletmelerin yöneticileri, ekolojik krizin, ekonomik büyüme ile kitlesel tüketimciliğin azaltılmasından ziyade tüketici davranışlarının “yeşillendirilerek” sorun olmaktan kalkacağını iddia etmektedirler. Yeşil kapitalizmin ekolojik soruna çözüm olarak başvurduğu yöntemlerden biri de kurumsal sorumluluk vurgusudur. Bu vurguya en iyi örneklerden biri BP vakasıdır. 1999 yılında BP'nin CEO'su olan Browne, BM Çevre Programı'nda çevresel sorunlara vurgu yaptığı için Bireysel Çevresel Liderlik Ödülü'nün sahibi olmuştur. Browne yönetiminde olan BP o dönemlerde “petrolün ötesinde” sloganıyla sera gazlarının küresel ısınmayı tetiklediği kabul etmiştir. Bu girişimlerle birlikte Browne ve BP, “yeşil” kurumsal dünya için bir imaj haline gelmiştir. Browne, çevresel temizlik yapılarak da büyümenin mümkün olduğundan bahsetmiş ve işletmelerin çevresel tahribattan kaçınmasının gerekli olduğunu savunmuştur. Fakat tüm bu “yeşil” girişimlere rağmen, firma Kuzey Kutup Dairesi ve derin okyanuslar gibi, ekolojik açıdan hassas olan bölgelerde petrol sondaj faaliyetlerine devam etmiştir. Dahası, güvenlik önlemlerinde maliyet düşürme dönemine giren BP, 2005 ve 2010 yıllarında toplamda 26 işçinin öldüğü, 180 işçinin yaralandığı ve petrol sızıntılarına yol

açan birkaç kaza yaşadı. Yaşanan bu petrol sızıntısı, petrol endüstri tarihinde yaşanan en büyük sızıntı kazası oldu ve üç ay boyunca petrol, Meksika körfezine akmıştır. BP'nin tüm yeşil görünme çabalarına rağmen bunun bir kurumsal "yeşil-yıkama" olduğu açığa çıkmış oldu ve aslında bu durum kapitalist işletmecilik için kaçınılmaz bir sondu (Foster ve Magdoff, 2014, s.132-134).

Kapitalist sistemi değiştirmeden ekolojik kriz için önerilen, enerji verimliliği artırmaya yönelik teknolojik girişimler, ileri teknolojiye dayalı fakat yüksek risk barındıran çözümler, temiz kömüre geçiş, düşük teknolojiye dayalı çözümler, karbon ticareti ve sürdürülebilirlik gibi teknik yollardan bazılarıdır. Fakat tüm bu faaliyetlerde gözden kaçan bir unsur vardır, o da ekonominin mevcut durumda takip edildiği yıkıcı yönü devam ettirmesine izin vermesidir. Ekososyalistlere göre, gerçek olan şudur; bugün karşı karşıya kalınan çevresel sorunlar, mevcut toplumsal ilişkileri aynı şekilde koruyup salt teknolojik gelişmeler ya da piyasa temelli yöntemlerin uygulanmasıyla çözülemez. Onlara göre burada esas olan, toplumsal ilişkilerin dönüşümüdür. Gezegenle kurulan, insanların birbirleriyle kurduğu, kültürel, ekonomik tüm ilişkilerin dönüşümüdür. Bu da ekolojik devrimi işaret etmektedir (Foster, Magdoff, 2014, s. 138-157).

Yeşil kapitalizmin, Rio ile başlayan küresel çevre reformlarının başarısızlıkları, onun yeşil ve başarılı olamayacağını bir başka kanıtı olabilmektedir. İnsan-doğa ilişkisinde belirleyici bir değişim vaat eden Rio Zirvesi'nin başarısız olmasının sebebi, zirvenin altının küresel sermaye tarafından oyulmasıdır. İki büyük zirvelerden olan Rio ve Johannesburg zirveleri, on yıl arayla gerçekleştirilmiştir. 1992 yılında gerçekleştirilen Rio Zirvesi, küresel ekolojik sorunlara çözüm için bir araya gelineceğine dair umutları taşıyordu. Biyolojik Çeşitlilik Hakkında Konvansiyon, dünyadaki biyoçeşitliliğinin korunmasından ziyade, daha çok kimin doğayı sömürme hakkına sahip olacağıyla ilgiliydi. Kyoto Protokolü'ne dönüşecek olan BM İklim Değişikliği Çerçevesi, oto-petrol ekonomisine yönelik bir tehditmiş gibi algılanarak, Birleşik Devletler ve diğer ülkelerin karşı çıkmalarıyla sonuçlanmıştır. Rio Konferansı sonunda ortaya çıkan Orman İlkeleri Hakkında Anlaşması'nda ise, "orman ilkeleri" adı altında ormansızlaşma sorunundan hiç bahsedilmemiş hatta daha çok ülkelerin kendi ormanlarını istedikleri gibi kullanma/sömürme konusunda egemenlik hakları nedeniyle kaygı uyandırmıştır. Yine Gündem 21'de serbest piyasa ilkeleriyle ekonomik büyümeyi temel hedefi olarak belirlemiş ve şirketler yalnızca sürdürülebilir kalkınma konusundaki rolleri konu edildi fakat şirketlerin gezegeni ne kadar kirlettiklerine dair bir vurgu dile getirilmemiştir (Foster, 2006, s. 257-8).

1997 yılında imzaya açılan Kyoto Protokolü, sera gazı emisyonlarının denetlenmesi yönelik uluslararası bir çabadır. Anlaşmanın uygulanmaya koyulabilmesi için, sera gazı emisyonlarının %55'ini temsil eden ülkeler tarafından onaylanması gerekiyordu. Tek başına dünyanın sera gazı emisyonunun dörtte birini temsil eden Birleşik Devletler iklim anlaşmasına taraf olmayı reddetmiştir. Bu durum bir başarısızlık göstergesi olarak

değerlendirilebilmektedir. Karbon temelinde bir ekonomini oluşması ileri bir kapitalizm örneğinden başka bir şey değildi. Clinton yönetiminin emisyon miktarında keskin bir yükselmesini engelleme konusundaki başarısızlığı, Japonya'nın ekonomik durgunluk döneminde dahi emisyonların 1990'lar boyunca devam etmesi, AB üye devletlerinin çoğunun emisyon artışının engellenmesi konusundaki başarısızlıkları; fosil yakıt tüketiminde ve otosanayi sektörüne adanmış kar odaklı birçok girişim, kendi neslimizi ve gelecek nesilleri tehdit etmesine rağmen, gezegenin yok olma ihtimaline rağmen, küresel ısınma ile ilgili uzun vadeli sorunlar pek dikkate alınmamaktadır (Foster, 2006, s. 272-283).

Ekolojik bunalım kapitalizmle, kapitalist işleyiş ile iktisadın yönlendirmesindeki kapitalist tarz ile çözüme kavuşamaz. Egemen ekonomik yapıya karşı barışçı demokratik bir devrim gereklidir ve bunun için de bütün antikapitalistler ve sosyalistler akımların birleşmesi gereklidir. Tekelci özel çıkarların, bölgesel, ulusal, kıtasal ve global olmak üzere bütün düzeyler ve yönetim işlevleri üzerindeki denetimi kaldırmaya yetecek siyasal güce sahip bir çoğunluğun demokratik ve çoğulcu bir çerçevede bir araya gelmesi gereklidir. Bahro'ya göre, sosyalistler kendi hedeflerinin içsel zorunluluğuna ek olarak yaşanan felaketin tehlikesinin dışsal zorunluluğu açısından da, uygarlığın ve bir bütün olarak dünya uygarlığının korunması ve yükseltilmesi isteyen tüm taraflar arasında, en geniş tabanda kurulacak olan bir tarihsel uzlaşma oluşturabilmek için çalışmaktadırlar. Bu sebeple yeşil hareketlerin güçlendirilmesi gereklidir (Bahro, 1988, s. 147-8).

Kapitalist sistemin üretim alanındaki devasa başarılarının bedelini bugün tüm gezegen ağır bir şekilde ödemektedir. Sera gazı salımlarında yaşanan artış ile ortaya çıkan maliyetlerin, ekolojik vergiler, salım izni pazarlıkları gibi yöntemlerle ödenip ödenmeyeceğine odaklanan kapitalizm, yeni bir büyümenin kapısını açmıştır. Yeşil kapitalizm, iklimi Pazar mekanizmalarıyla korumaya çalışan ve bu çabalar sonucunda ekolojik yetersizliği ve toplumsal adaletsizliği açığa çıkarmaktadır. İklimsel tehdit karşısında gereksinim duyulan şey, insanlığın gereksinimlerine cevap verecek nitelikte gerçekleşecek bir devrime dayanmaktadır. Bu mücadele de asıl olan, lükse kaçmayan, çalışma saatlerinin düşürüldüğü, dayanıklı mallara yönelen, karın maksimize edilmesi mantığının reddedilip onun yerine çevre baskınında desteğiyle refahın maksimize edilmesine dayanan bir sistemin kurulmasıdır. Sorun yapısaldır ve çözüm de toplumsal politika ile mümkündür. Sol bir ekoloji, ekososyalizm artık acil bir gerekliliktir (Tanuro 2011a, s. 9-20, 2011b, s. 38).

SONUÇ

İnsan ve çevre ilişkisi incelendiğinde insanlığın ilk yıllarından itibaren çevre ile iletişim ve etkileşim içinde olduğunu söylemek mümkündür. İnsan ve çevre ilişkisi esasında ekonomik, sosyal, siyasal gibi birçok yönden çoklu etkileşim halindedir. İnsan çevre ilişkisinin çoklu iletişim özelliğine ek olarak çevreyi de tekil bir varlık olarak ele alamayız. Çevrenin de sahip olduğu birçok maddi ve manevi unsurları vardır. Bu çevresel unsurlardan belki de en etkili(!) olanı insandır. İnsanlığa etkili bir unsur denilmesinin sebebi ise, insanın doğaya istediği gibi müdahale edebilme, kendi ihtiyaçları için hoyratça kullanma ve dönüştürebilmesidir. İnsanlığın, tarihinin ilk yıllarından itibaren var olan bu özelliği zamanla telafi edilemeyecek düzeye ulaşmıştır. Çevresel değerlerdeki bozulma, tahrip ve yok olmalar insanlığın doğaya acımasızca müdahale ettiğinin ve onu özgürce tükenmez bir kaynak gibi kullanmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Doğada yaşanan bu tahrip ve yıkıcı etkilerin insanlığın yaşam kalitesini, şartlarını olumsuz yönde etkilemeye başlamasıyla birlikte doğa insan ilişkilerinin tekrara gözden geçirilmesi ve yapılan yanlışların telafi edilmesi için yeni yöntemler geliştirilmeye çalışılmıştır.

19. yüzyılın sonlarından itibaren hissedilmeye başlanan ve 20. Yüzyılda etkisini daha da artırarak küresel bir kriz haline gelen ekolojik sorunların, kaynağını ve çözüm yollarını bulmak üzere birçok ekolojik görüş ve hareket ortaya çıkmıştır. Bu ekolojik politik hareketlerin içinde derin ekoloji, ekofeminizm, liberal ekoloji, yeşil kapitalizm, ekososyalizm gibi hareketleri sayabiliriz. Ekolojik hareketlerin oluşumu ile birlikte, ekoloji kavramı da ilk başlarda sahip olduğu bilimsel ve teknik anlamının dışına çıkarak, politik ve toplumsal bir anlam kazanmıştır. Bu açıdan ekoloji, başlarda yerel/bölgesel ölçekte ortaya çıkan çevre sorunlarının zamanla küresel bir düzeye ulaşmasıyla birlikte, teknik bir bilim dalı olmaktan çıkmış ve toplumsal hareketlerde önemli bir değer olarak görülmeye başlanmıştır. Bu da esasında teknik bir anlam taşıyan ekolojinin politik bir hal alarak “politik ekoloji” ye dönüşmesine vesile olmuştur.

İnsan doğa ilişkilerinin düzeltilmesi ve ekolojik krize çözüm bulma konusunda çaba gösteren yeşil kapitalizm düşüncesi, teorik argümanlarını liberalizm içinde bulmaktadır. Liberalizm düşüncesinin temel noktası birey vurgusu ve bireylerin doğuştan sahip olduğu temel hak ve özgürlüklerdir. Bu güçlü bireycilik vurgusu doğaya olan bakış açısını da etkilemiştir. Çünkü liberalizm, bireyin hak ve özgürlüklerini kısıtlayacak veyahut tehdit edebilecek bireyüstü sosyal ve siyasal yapıları ehlileştirme eğilimindedir. Liberal düşüncenin bu bireyci vurgusu her alanda (ekonomik, sosyal, siyasal) kendini göstermiş ve bireylerin mutluluğu ve özgür iradeleri doğrultusunda kurulan ekonomik bir yapıyı benimsemektedir. Bu bakış açısıyla hareket eden liberal düşünce ve kapitalist sistem, insan doğa ilişkileri konusunda önceliği birey olan bir duruş sergilemiş ve insan merkezci çözüm önerileri sunmuştur. Yeşil kapitalizm çevre sorunlarının aşılması ve çözümü konusunda önceliği bireylere vermektedir yani özel mülkiyete tabii bir görüşleri mevcuttur. Bireylerin materyal yönden bencil oluşu,

çevre sorunlarına yönelik çözüm önerilerini de etkilemiştir ve bireylerin ancak çıkarları olursa onu (çevreyi) koruyup kollayacağı düşüncesine varmak yanlış olmayacaktır. Bu nedenle yeşil kapitalizmi savunanlara göre doğayı korumanın tek yolu ise çevresel unsurların bireysel çıkarlara hizmet ediyor olmasını sağlamaktır. Yeşil kapitalist düşüncede, doğayı koruma konusunda bireyleri aşan noktalarda siyasi otorite dahil edilmekte ve piyasa mekanizması tam olarak çalıştığı ve düzeni sağladığında düzelmelerin yaşanacağı düşünülmektedir. Siyasal otoriter girişimlere örnek olarak da çevresel vergiler ve karbon ticaret sistemi verilebilir.

Yaygın olan düşünceye göre ekolojik krize mevcut kapital sistemin sebep olduğu söylenmektedir ve çözümün bu sistem içinde olması pek mümkün değildir. Bu düşüncenin tam aksini söyleyen yeşil kapitalizm, ekolojik krizi yarattığını kabul etse de çözümün yine var olan piyasa mekanizması içinde olacağını vurgulamaktadırlar. Çünkü piyasa mekanizması ekolojik krize çözüm olabilecek birçok kurumsal ve gelişmiş bir sivil toplum yapısına sahiptir. Bu sebeple çözüm önerileri konusunda merkezde yer alan temel argümanlar özel mülkiyet, liberal tarafsızlık ve adalet ilkeleridir.

Ekolojik krize çözüm önerilerini bu temel noktalardan hareketle oluşturan yeşil kapitalizm, doğaya parasal bir değer biçilerek koruma yöntemini seçmiştir diyebiliriz. Çünkü kapitalist mantığa göre bir şeyin kıymetli olabilmesi onun parasal yönünün ağır basması anlamına gelmektedir. Yaşanan kirliliklere karşı takınılan bir tavır olarak değerlendirilebilecek olan kirleten öder ilkesi ise aslında yine doğanın bir kar mekanizmasına dönüştürüldüğünün kanıtı niteliğindedir diyebiliriz. Buradan hareketle sera gazı salınımını durdurmak için girişilen karbon emisyon ticareti sisteminin kurulması da yine doğaya parasal bir değer biçilerek korunabileceği düşüncesinin bir kanıtıdır. Ekolojik krizi çözmek adına uluslararası birçok girişimin de gerçekleştirilmesi fakat bu görüşmelerin istenildiği sonuçlar vermemesi, devletlerin, hükümetlerin, uluslararası örgütlerin, çok uluslu şirketlerin çıkarlarının çatışmasının bir sonucu olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır. Ayrıca söz konusu uluslararası girişimlerin finanse edilmesini sağlayan yapıların yine ekolojik krize ve onun derinleşmesine sebep olan yapılar ile aynı olduğunun altını çizmek gereklidir.

İnsan ile doğa arasındaki ilişkiler ve bu ilişkilerden doğan ekolojik krize çeşitli açılardan ele alınmakta ve bu doğrultuda çözüm önerileri üretilmektedir. İnsanla doğayı birbirinin düşmanı gibi gören yaklaşımların aksine insan ile doğa arasındaki ilişkiyi doğru bir açıdan çözümlerse, ekolojik sorunları daha doğru anlaşılabilir ve Marx'ın 1800'lerde kullandığı kavramları bu perspektifle daha doğru kavrayabiliriz. İnsan ile doğanın ilişkisinin uzlaşmaz bir yapıya sahip olduğunu düşünen bir yaklaşımların göz ardı ettiği sorunlardan biri de insan toplumundaki ayrışmaları, bölünmeleri, kısacası sınıfları yok sayan ve bu sebepten dolayı da hangi toplumlar doğaya ekolojik bir yük bıraktığını ve yine hangi toplumların bu yükten olumsuz etkilendiği tam olarak anlaşılabilir. Bu durum aynı zamanda emek düşmanlığına dönüşebilmektedir. Çünkü tüm emek faaliyetleri doğada gerçekleşmektedir ve

eğer insansız bir doğa siyaseti uygulanırsa, geçimini doğadan sağlayan tüm toplumları uyumlu olduğu doğadan koparmış ve uzlaşmaz gibi görünen doğa insan ilişkilerinde derin bir kopuş da yaratabilmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta ise tüm insanlığın doğayla olan ilişki değil de belirli insan ilişkilerinin doğa üzerindeki etkisini doğru anlayabilmek ve ilişkideki yanlışları görebilmektedir. Çünkü her emek faaliyeti doğada zararlı, olumsuz sonuçlar doğurmamaktadır. Bu sebeple de belirli, iktisadi, toplumsal, siyasal yapıların incelenmesi ve hangi insan ilişkilerinin sorun yarattığını bulmak, insan doğa ilişkisinin düzeltilebilmesi açısından önemlidir. Buradan hareketle de sınıflı bir toplum yapısı sunan kapitalizmi incelemek ve kapitalizmin hem doğayı hem de emeği sömürü ve tahakküm altına aldığı bir sistem kurduğunu görebilmekteyiz. Eğer böyle bir çözümleme yaparsak insan doğa ilişkilerinin uzlaşmaz olmadığını hangi sistemin, hangi insan ilişkilerinin krize yol açtığını da çok rahat fark ederek, kriz için daha gerçekçi çözüm önerileri getirebiliriz.

Marx'ın 1844 *El Yazmaları* kitabında bahsettiği "*insanın doğalaşması, doğanın insanlaşması*" bir tarihselliğe atıfta bulunarak, kapitalist sistemde insanın hem kendi emeğine hem de doğaya yabancılaştığının vurgusunu yapmaktadır. Marx'ın sözünü ettiği insanın doğalaşması, doğanın insanlaşması ise ancak sınıfsız bir toplum yapısında, insanın emeğiyle kendini geliştirdiği, gerçekleştirdiği ve aynı zamanda doğa ile olan ilişkisi ekolojik bağlantılar kurduğu bir yapı ile mümkün olabilmektedir. Ayrıca Marx'ın emek-değer teorisi çerçevesinde doğayı incelersek doğaya parasal bir değer vermemiz mümkün olmayacaktır. Çünkü oksijen, su emek harcanmadan doğanın kendisinde var olan unsurlardır. Kapitalist sistemde bu mantık çerçevesinde ilerlemiş ve doğaya bir "armağan" gözüyle bakmıştır diyebiliriz. Bu sebeple de onu yani doğayı istediği gibi kullanma, değiştirme çabasına girmiştir. Fakat bazı ekolojik sıkıntıların yaşanmasıyla birlikte yeşil kapitalizm kendi istemi içinde bazı çözüm yolları üretmiş ve bunu da kısaca doğaya parasal bir değer vererek yapmıştır diyebiliriz. Çünkü kapitalist mantığa göre bir şeyin parasal değeri varsa kıymetli olabilir ve ancak o şekilde korunma sağlanabilir. Fakat doğaya nasıl bir değer biçileceği konusunda net bir söylem yoktur. Akan bir nehre, bir dağ keçisinin yaşamına ne kadar ve nasıl bir parasal değer biçileceği saptanamamıştır ki sanımca doğal unsurlara değer biçmek pek de mümkün değildir. İşte kapitalizmin çelişkisi de göze çarpmaktadır. Doğanın korunması için parasal bir değer atfedilmesi ama nasıl bir parasal değer atfedileceğinin bilinmemesi. Son dönemde uygulamaya geçilen ve ücretli hale geçen plastik poşet kullanımı ise doğaya parasal birtakım değerler atfedilerek korunacağı düşüncesine örnek olarak verilebilir.

Tüm bu sorunlara yönelik üretilecek çözüm ise iki yol ile gerçekleştirilebilecektir. Bunlardan birisi az evvel bahsedilen yine kapitalist sistem içinde çözüm üretme çabalarıdır. Diğerisi ise kapitalist sistem dışı, farklı bir yol ile gerçekleştirilecek çözümdür. Ekososyalizm de kapitalizm dışı, radikal bir ekolojik hareket olarak ortaya çıkmıştır. Ekososyalizm, deneyimlenmiş olan sosyalist hareketin dışına çıkarak, orada yapılan hataları değerlendirerek ve ekolojik bir perspektif ile toplumsal bir dönüşüm vadetmektedir. Ekososyalist düşünceye göre, kapitalist sistem içinde, mevcut üretim tarzı değişmeden, meta üretiminden vazgeçilmeden, doğa ile

insan ilişkileri onarılmadan, bir çözüm gerçekleşmez. Radikal bir dönüşüm için ise gerekli olan tüm değişim unsurları ekososyalist akıl yürütme ile sağlanabilecektir. İnsan doğa ilişkilerinin gözden geçirilerek yeniden planlamasına olanak sağlayan ekososyalizm, bunu da demokratik planlama ve ekososyalist bir etik anlayışı ile gerçekleştirebilecektir. Ekososyalizm, alınacak kararların piyasanın başıboşluğuna bırakılmadan, hangi kullanım değerlerinin üretileceğini yani kar getiren bir meta üretimi yerine toplumsal ihtiyaçlara yönelik kullanım değeri üretilmesine olanak sağlayabilecektir. Demokratik planlamanın bir sonucu ya da gereklerinden biri olarak da bazı sektörlerde küçülme, bazı sektörlerinden de ortadan kaldırılmasıdır. Örneğin, ihtiyaçlara yönelik inşaat ve emlak sektöründe bir küçülme beraberinde çimento, demir gibi sanayilerde de küçülme getirecektir, ayrıca reklam sektöründe ise komple bir yok oluş tasarlanmaktadır. Ekososyalist düzen ile birlikte, kapitalizmin birey temelinde gelişen ahlakının doğurduğu sonuçları düzeltmek için, ekososyalist bir ahlak gereklidir ve bu ekososyalist ahlak anlayışı ile de insanın gezegen üzerinde yaşayan tüm canlılar ile olan ahlakı ilişkisi yeniden düzenlenmiş olabilecektir. Kendi etik anlayışını besleyen ve büyüten bir yapıya sahip olan ekososyalizm, sadece insanlar için değil tüm canlılar ile olan ilişkilerini düzenleyen bir etik anlayışını da beraberinde getirmektedir. Tüm bu sayılan şeylerin gerçekleştirilebilmesi ise ekolojik bir devrim ile mümkün olabilmektedir.

Sonuç olarak, her ne kadar ütopyacı ve uygulanamaz gibi görüşler var ise de ekososyalizm düşüncesi, yaşanan ve hayatımızı, toplumsal, siyasal, ekonomik yapımızı tehdit eden ekolojik kriz karşısında en gerçekçi ve uygulanabilir bir çözüm yolu sunmaktadır. Çünkü, ekolojik krize çözüm için yola çıkan diğer tüm görüşlerin aksine ekososyalizm ne tam insan merkezci bir tutum sergilemekte, ne de canlı merkezci bir tutum sergilemektedir. İkisinin ortak olarak ele alındığı ve iki tarafın da değerlerinin ekolojik çerçeve ile ele alınarak, insan doğa ilişkilerinin onarılmasına olanak sağlayabilecek bir yaklaşım sunmaktadır. Ekososyalizm görüşlerini sağlam bir temele oturtturarak, mevcut kapitalist sistem içerisinden çıkış ile, yeşil kapitalizmin çevreci görüntüsünden keskin bir kopuş ve çevre politikaları konusunda revize edilmiş yeni yollar sunmaktadır. Yeşil kapitalizm yaklaşımıyla ortaya konulan çözümlerin gerçek çözümler olmadığına altı çizilirken bunları birer kazanım olarak da değerlendirmekte mümkündür. Bu kazanımlar arasında Yeşil Mutabakat içerisinde geçen tüm öğeleri de dahil olmak üzere temiz üretim, yeşil pazarlama, eko-etiket gibi yeşil kapitalizm uygulama araçlarını saymak mümkündür. Tüm bu araçların da dahil edilerek ve ekososyalist düşüncenin, reel sosyalist deneyimlerden de ders çıkaran bir tutum ile ekolojik krize çözüm yolları araması, onu sosyalist deneyimlerin başarısızlığından bahsederek uygulanamaz gösteren kimi bakış açılarına da cevap niteliğindedir diyebiliriz. Yaşanabilir bir gelecek istiyorsak ve bunu sadece kendi türümüz için değil tüm canlılar için istiyorsak, yaşanan ve gün gün derinleşen ekolojik krize acil bir çözüm sunmak ve o çözümü uygulamak zorundayız.

KAYNAKÇA

- AÇA. (2021a). *Enerji*. Erişim tarihi: 2 Şubat 2022. <https://www.eea.europa.eu/tr/themes/energy/intro>.
- AÇA. (2021b). *Üretimden Atığa: Gıda Sistemi*. Erişim tarihi: 1 Şubat 2022. <https://www.eea.europa9.eu/tr/isaretler/isaretler-2014/makaleler/uretimden-atiga-gida-sistemi>
- Akalın, M. (2022). *Çevre Etiği/ Çevreye Felsefi Yaklaşımlar*. Ankara: İKSAD Publishing House.
- Alada, A., Gürpınar, E., Budak, S. (2012). Rio Konferansı Üzerine Düşünceler. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 0(3-4-5), 0-0.
- Altıntaş, E. (2019). *Sürdürülebilir Modanın Doğa Dostu Markaları*. Erişim tarihi: 31 Ocak 2022. <https://vogue.com.tr/haber/daha-surdurulebilir-bir-moda-icin-soz-verdiler>
- American Marketing Association (2017). *Pazarlama Tanımları*, Erişim tarihi: 30 Ocak 2022. [Pazarlama Nedir? — Pazarlamanın Tanımı — AMA](#)
- Ar, A. ve A, Tokol, T. (2010). Tekstil Sektöründeki İşletmelerin Yeşil Pazarlamadan Kaynaklı Kazanımları. *Electronic Journal of Social Sciences*, (31), 148-168.
- Aslantürk, A. (2018). Çevrenin Siyasallaşması Kadın ve Doğanın Dönüşümü: Ekofeminizm. *Social Science Development Journal*, 3(11), 312-324.
- Aydemir, C. ve Güneş, H.H. (2006). Merkantilizmin Ortaya Çıkışı. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(15), 136-158.
- Aydın, G. (2019). Eko Etiketleme ve Türkiye Çevre Etiketleri. *Harran Üniversitesi Mühendislik Dergisi*, 4(1), 40-47.
- Bağce, H.E. (2003). Emperyalizm Kuramları ve Amerikan Kamu Diplomasisi. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (28).
- Bahro, R. (1988). Ekolojik Bunalım ve Sosyalist Düşünce. Bora, T. (Der.), *Yeşiller ve Sosyalizm* içinde (s. 111-148). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bal, H.Ç. (2012). Çevre Sorunları ve Bu Sorunların Çözümü Çerçevesinde Küresel Kamusal Mallar. Dışsallıklar ve Küresel Kamusal Malların Arzına İlişkin Sorunlar. *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, 1(2), 01-11.
- Balta, E. (2012). *Ekofeminist Sosyalist Mücadele*. Erişim tarihi: 16 Nisan 2022. <https://www.ykp.org.cy/ekofeminist-sosyalist-mucadele/>
- Balta, E. ve Mısır, M. B. (2011). Bir Politik Hareket Olarak Ekosozyalizmin Ayırd Ediciliği ve Birleştiriciliği. *Praksis*, (25), 12-27.
- Barry, J. (1999). *Rethinking Green Politics*. London: Sage .

- Başkaya, F. (2017). *Başka Bir Uygarlık İçin Manifesto*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Baydemir, T. (2021). Avrupa Yeşil Mutabakatı. *TÜBİTAK Bilim ve Teknik Dergisi*, 13-29.
- Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage Publications.
- Belem Ekososyalist Bildirgesi. Erişim tarihi: 23 Nisan 2022. <https://sites.google.com/site/webkeci/cevre/belem-ekososyalst-bldrges>
- Benlisoy, S. (2015). *İklim Krizi, Bir Çıkış Stratejisi ve Ekososyalist Alternatif*. Erişim tarihi: 15 Nisan 2022. <https://www.ykp.org.cy/iklim-krizi-bir-cikis-stratejisi-ve-ekososyalist-alternatif-stefo-benlisoy/>
- Benlisoy, S. (2017). Ekososyalist Alternatif ve Ekolojik Devrim. Orçun İmga, Hakan Olgun (Ed.) *Yeşil ve Siyaset* içinde (s. 295-330), Ankara: Liberte Yayınları.
- Benlisoy, S. (2018). *Nasıl Bir Ekolojik Devrim İstiyoruz?*. Erişim tarihi: 13 Nisan 2022. [Nasıl bir ekolojik devrim istiyoruz? - Stefo Benlisoy \(baslangicdergi.org\)](http://www.baslangicdergi.org)
- Binboğa, G. (2014). Uluslararası Karbon Ticareti ve Türkiye. *Journal Of Yaşar University*, 9(34), 5732-5759.
- Billing, D. ve Asmus, E.B. (1985). Environmental Problems and Private Property. *The Freeman: Ideas On Liberty*, 35(12).
- Biçki, D. (2001). Batı Düşüncesi, Liberal Kapitalizm ve Çevre. *Akdeniz İİBF Dergisi*, (2), 33-42.
- Bookchin, M. (2017). *Kentsiz Kentleşme*. İstanbul: Sümer Yayıncılık.
- Budak, A. (2021). *Fast Food Tüketmenin Çevreye Olan Zararları*. Erişim tarihi: 1 Şubat 2022. <https://www.lezzet.com.tr/lezzetten-haberler/fast-food-tuketmenin-cevreye-olan-zararlari>
- Burkett, P. (2005). Kapitalizm, Doğa ve Sınıf Mücadelesi. *Gri ve Yeşil*, (1), 55-65.
- Butler, S. (2011). *The Ecological Rift: a Radical Response to Capitalism's War on the Planet*. Erişim tarihi: 12 Mart 2022. <http://links.org.au/node/2293>
- Ceylan, H. (2021). Çevresel Etki Değerlendirmesi Uygulamalarında Enerji Sektörü Analizi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (27), 237-242.
- Cılız, N., Daylan, B., Baydar, G. (2017). *Temiz Üretim, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı*, Ankara: Sürdürülebilir Üretim ve Tüketim Yayınları II.
- Clark, B. Ve York, R. (2015). Çatlaklar ve Değişimler: Çevre Krizlerinin Kökenine İnmeK. Hakan Tanıttıran (Der), *Marx, Doğa ve Yıkımın Ekolojisi* içinde (s. 67-84). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Coglianesi, C. (2002). Çevre Politikası İçin Liberal Tarafsızlığın İfade Ettikleri. *Liberal Düşünce*, 7(27), 201-217.

- Crosby, A.W. (2004). *Dünya Benimdir! Avrupa Ekolojik Emperyalizmi 900-1900*, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Çabuk, S., İnan, H., Südaş, H., (2010). Gıda Perakendecilerinin Çevre Duyarlılığı Üzerine Bir İnceleme. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(3), 1-10.
- Çelikkol, H. ve Özkan, N. (2015). Karbon Piyasaları ve Türkiye Perspektifi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (31).203-221
- Çepel, N. (2003). *Ekolojik Sorunlar ve Çözümleri*. Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları.
- Çımrın, F.K. (2014). Kapitalizm, Çevre ve Çok Uluslu Şirketler. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(50), 175-187.
- Çoban, A. (2002), "Çevreciliğin İdeolojik Unsurlarının Eklemlenmesi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 57(3), 3-30.
- Çoban, A. (2021). *Ekolojik Marksizm ve Ekososyalizm Yaklaşımları*. Erişim tarihi: 14 Mart 2022. [Ekolojik Marksizm ve Ekososyalizm Yaklaşımları - polenekoloji.org](http://polenekoloji.org)
- Demireli, E. ve Hepkorucu, A. (2010). Çevre Finansmanı: Kavramsal Bir Yaklaşımla Karbon Finans Borsası. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 2(2), 37-48.
- Demirer, T. (2012). *Kapitalizmin Ekolojik Sorunları*. İstanbul: Kaldıraç Yayınevi.
- Demirtaş, N. (2018). Dünyada ve Türkiye’de Gıda İsrafını Önleme Çalışmalarının Değerlendirilmesi VIII. *IBANESS Kongreler Serisi*, 521-526. Bulgaristan.
- Dinçer, İ. ve Acar, C. (2015). A Review on Clean Energy Solutions for Better Sustainability. *International Journal Of Energy Research*, 39(5), 585–606.
- Dobrovolski, R. (2015). Marx’ın Ekolojisi ve Bitki Örtüsü Değişim Algısı. Hakan Tanıttıran (Der.) *Marx, Doğa ve Yıkımın Ekolojisi* içinden (s. 39-52), İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Dobson, A. (2017). *Ekolojizm*. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- Doğan, S. ve Tüzer, M. (2011). Küresel İklim Değişikliği ve Potansiyel Etkileri. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 12(1), 21-34.
- Doğan, Z. (2012). Tekstil Sektöründe Atık Ekolojisi Uygulamaları. 1. Uluslararası Moda ve Tekstil Tasarımı Sempozyumu, Akdeniz Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 24-26, Antalya.
- Durmaz, E. (2021). *Enerji Sektörünün Geleceği*. Erişim tarihi: 03 Şubat 2022. <https://home.kpmg/tr/tr/home/gorusler/2021/11/Enerji%20Sekt%C3%B6r%C3%BCn%C3%BCn%20Gelece%C4%9Fi.html>
- Ekşi, G. (2019). *Temiz Üretim Uygulamaları: Antalya Organize Sanayi Bölgesinde ISO 14001 Çevre Yönetim Sistemi Uygulayan Firmalar Üzerine Bir Araştırma*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Eko Etiket Nedir? Erişim tarihi: 27 Ocak 2022. <https://www.ekoetiket.com/ekoetiket/eko-etiket-nedir/>

Ekososyalist Ağ. Erişim tarihi: 22 Nisan 2022. <http://ecosocialistnetwork.org/>

Engels, F. (1977). *Doğanın Diyalektiği*. Ankara: Sol Yayınları.

Erdoğan, S. (2020). Enerji, Çevre ve Sera Gazları. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10(1), 277-303.

Erbaşlar, G. (2007). Yeşil Pazarlama. *Paradoks Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi*, 3(1), 1-22.

Eser, B., Çelik, P., Çay, A., ve Akgümüş, D. (2016). Tekstil ve Konfeksiyon Sektöründe Sürdürülebilirlik ve Geri Dönüşüm Olanakları. *Tekstil ve Mühendis*, 23(101), 43-60.

European Commission. (2022a). *Climate & Energy Package*. Erişim tarihi: 4 Şubat 2022. https://ec.europa.eu/clima/eu-action/climate-strategies-targets/2020-climate-energy-package_en

European Commission. (2022b). *International Carbon Market*. Erişim tarihi: 4 Şubat 2022. https://ec.europa.eu/clima/eu-action/eu-emissions-trading-system-eu-ets/international-carbon-market_en

Falakoğlu, B. (2011, 25 Kasım). Titanik'in içindekiler gibiyiz!. Evrensel.

Foster, J.B. (2000). *Marx's Ecological Value Analysis*. Erişim tarihi: 05 Nisan 2022. [Monthly Review | Marx's Ecological Value Analysis](#)

Foster, J.B. (2001). *Marx'ın Ekolojisi Materyalizm ve Doğa*. Ankara: Epos Yayınları.

Foster, J.B. (2006). *Emperyalizmin Yeniden Keşfi*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Foster, J.B. (2012). *Marksist Ekoloji*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Foster, J.B. (2013a). *Savunmasız Gezegen*. İstanbul: Epos Yayınları.

Foster, J.B., (2013b). James Hansen ve İklim Değişikliği Çıkış Stratejisi. *Monthly Review*, (33), 69-92, İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Foster, J.B. (2015). Kapitalizm ve Felaketin Birikimi. Hakan Tanıtturan (der.), *Marx, Doğa ve Yıkımın Ekolojisi* içinde (s.91-115), İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Foster, J.B. ve Clark, B.(2012). The Planetary Emergency. *Monthly Review*, 64(7), 3-33.

Foster, J.B. ve Magdoff, F. (2014). *Her Çevrecinin Kapitalizm Hakkında Bilmesi Gerekenler*. İstanbul: Patika Kitap.

Gorz, A. (1993). *Kapitalizm Sosyalizm Ekoloji: Yönelim Bozuklukları, Arayışlar*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Gorz, A. (1995). *İktisadi Aklın Eleştirisi*. Işık Ergüden (Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Güçlü, A. (2007). *Sürdürülebilir Kalkınma ve Türkiye'nin Çevre Politikaları*. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Güneş, E., Keskin, B., Kıymaz, T. (2014). Gıda Sanayiinde Yeşil Ekonomi ve Uygulamaları. XI. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi, 1528-1532, Samsun.

Gürz, U. (2019). *İngiltere'de Sanayi Devrimi*. Erişim tarihi: 12 Şubat 2021. https://www.academia.edu/41654208/%C4%B0NG%C4%B0LTEREDE_SANAY%C4%B0_DEVR%C4%B0M%C4%B0

Gürcüm, B. Ve Yüksel, C. (2012). Moda Sektörünü "Yavaşlatan" Eğilim: Eko Moda ve Moda'da Sürdürülebilirlik. 1. Uluslararası Moda ve Tekstil Tasarımı Sempozyumu, Antalya: Akdeniz Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 48-51.

Güzel, B. ve Buz, S. (2019). Yeşil, Yoksulluk, Çevresel Adalet ve Sosyal Hizmet. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 30(3), 1052-1069.

H&M. (2022). *Sürdürülebilirlik*. Erişim tarihi: 15 Nisan 2022. https://www2.hm.com/tr_tr/sustainability-at-hm.html

Inditex. (2022). *Inditex Sustainable Materials*. Erişim tarihi: 31 Ocak 2022. [Çevreye olan bağlılığımız - inditex.com](https://www.inditex.com)

Inditex, (2022). *Join-Life*. Erişim tarihi: 31 Ocak 2022. [Join Life - wateractionplan.com](https://www.join-life.com)

Kadioğlu, S. ve Tellioglu, Z. (1996). Enerji Kaynaklarının Kullanımı ve Çevreye Etkileri. TMMOB 1. Türkiye Enerji Sempozyumu, Ankara.

Kalay, E. (2018). Toplumsal Ekoloji ve Uluslararası Hiyerarşi. Sibel Turan ve Nergiz Özkural Köroğlu (Ed.), *Uluslararası İlişkilerde Güvenlik Kuramları ve Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar Cilt II* içinden (s. 225-244), London: Transnational Press.

Kalyon, K. (2005). Marksizm'de Doğa ve Tarih. *Gri ve Yeşil*, İstanbul, Çalışanlar Basın Yayın, 19-36

Kargı, V. ve Yüksel, C. (2010). Çevresel Dışsallıklarda Kamu Ekonomisi Çözümleri. *Maliye Dergisi*, (159), 183-202.

Kara, H. (2011). *Eko-Etiket*. Ankara: Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Sürdürülebilir Üretim ve Tüketim Yayınları III.

Kaya, Y. (2011). Çok Taraflı Çevre Anlaşmalarına Uyum Sorunu ve Türkiye Üzerine. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(2), 439-462.

Kaya, İ. S. (2012). Uluslararası Enerji Politikalarına Bir Bakış: Türkiye Örneği. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, (102), 269-288.

Keleş, R. ve Ertan, B. (2002). *Çevre Hukukuna Giriş*. Ankara: İmge Kitapevi.

Keleş, R. (2015). *100 Soruda Çevre, Çevre Sorunları ve Çevre Politikaları*. İzmir: Yakın Kitabevi.

- Keleş, R. (2013): *Kentleşme Politikası*. Ankara: İmge Kitapevi.
- Keleş, R. ve Hamamcı, C. (1993). *Çevre Politikası*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Kırlı, Ö. (2015). Liberal Ekoloji. Fatih Kırışık ve Özcan Sezer (Ed.), *Siyasal Ekoloji* içinden (s. 73-106), Ankara: Detay Yayıncılık.
- Kışlahoğlu, M. ve Fikret B. (2007). *Çevre ve Ekoloji*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kovel, J. (2005). Ekolojik Bir Marksizm Hakkında Düşünceler. *Praksis*, (13), 97-109.
- Kovel, J. (2017). *Doğanın Düşmanı: Kapitalizmin Sonu Mu, Dünyanın Sonu Mu?*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Kovel, J. ve Löwy, M. (2005). Ekososyalist Bir Manifesto. *Gri ve Yeşil*, İstanbul: Çalışanlar Basın Yayın, 37-41.
- Küresel Ekososyalist Ağ*. Erişim tarihi: 22 Nisan 2022. <http://www.globalecosocialistnetwork.net/>
- Lee, B. (2016). *Sustainable Fashion Brands to Get Behind*. Erişim tarihi: 31 Ocak 2022. [5 Sustainable Fashion Brands to Get Behind - Kuli Kuli Foods](#),
- Li, M. (2015). İklim Değişimi, Büyümenin Önündeki Engeller ve Sosyalizmin Gerekliliği. Hakan Tanıttıran (Der.), *Marx, Doğa ve Yıkımın Ekolojisi*. İçinden (s. 183-201), İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Locke, J. (2002). *Sivil Toplumda Devlet*. İstanbul: Metropol Yayınları.
- Löwy, M. (2005). Marx'tan Ekososyalizme. *Gri ve yeşil*, İstanbul: Çalışanlar Basın Yayın, 43-53.
- Löwy, M. (2014). *Ekososyalizm Kapitalist Ekolojik Felakete Radikal Bir Çözüm*. Ankara: Epos Yayınları.
- Madden, R. (1998). Government versus the Environment. *The Freeman: Ideas On Liberty*, 48(2).
- Magdoff, F. (2013). Dünyadaki Doğal Kaynakların Tükenmesi: Sorun Nüfus Mu?. *Monthly Review*, (33), 35-53.
- Magdoff, F. (2015). Uyum ve Ekolojik Uygarlık. Hakan Tanıttıran (Der.), *Marx, Doğa ve Yıkımın Ekolojisi* içinde (s. 53-66). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Marx, K., (2011). *1844 El Yazmaları*. Murat Belge (Çev.), İstanbul: Birikim Yayınları.
- Marx, K. (1970). *Ekonomi Politığın Eleştirisine Katkı*. Sevim Belli (Çev.), Ankara: Sol Yayınları.
- Miles, M. P. ve Russell, G. R. (1997). ISO 14000 Total Quality Environmental Management: The Integration of Environmental Marketing, Total Quality Management, and Corporate Environmental Policy. *Journal of Quality Management*, (2), 151-168.
- Mitchell, R. B (2003). International Environmental Agreements: A survey of Their Features Formation and Effects. *Annual Reviews of Environmental Resources*, 28, 429-461.
- Moore, J.W. (2017). *Hayatın Dokusundaki Kapitalizm: Sermaye Birikimi ve Ekoloji*. Ankara: Epos Yayınları,

- Mutlu, A. (2006). Küresel Kamusal Mallar Bağlamında Sağlık Hizmetleri ve Çevre Kirlenmesi: Üretim, Finansman ve Yönetim Sorunları. *21.Türkiye Maliye Sempozyumu: Kamu Maliyesinde Güncel Gelişmeler*, Lara/ANTALYA, 10-14 Mayıs 2006
- Mutlu, A., Reyhan, H., Doğan, H. H., (2019). *Kentleşme*. Ankara: Palme Yayınevi.
- Münir, M. (2006, 3 Mayıs). İngiltere'den Nükleer Çöplük Kararı. *Milliyet*.
- Necef Ö., Tama D., Boz S., (2020). Moda Endüstrisinde Uygulanan Sürdürülebilirlik Stratejilerine Örnekler. *TJFMD*, 2 (4): 67-78.
- Olgun, H. (2017). Ekofeminizm: Kadın Doğa İlişkisi ve Ataerkil Tahakküm. Orçun İmga, Hakan Olgun (Ed.) *Yeşil ve Siyaset* içinden (s.387-421), Ankara: Liberte Yayınları.
- Önder, T. (2003). *Ekoloji, Toplum ve Siyaset*. Ankara: Odak Yayınevi.
- Özdan, S. (2014). Kyoto Protokolü Kapsamında Emisyon Ticareti, Karbon Borsaları ve Türkiye'ye Yansımaları. (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi, Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü.
- Özdemir, H. ve Aydemir, D. (2019). Ekolojik Yaklaşımlı Feminizm/Ekofeminizm Üzerine Bir Değerlendirme. *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi*, (2), 261-278.
- Özer, Y. E. (2016). Türkiye'nin Yenilenebilir ve Temiz Enerji Konusunda ABD, Çin ve Avrupa Birliği ile Karşılaştırmalı. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(1), 137-156.
- Özlüer, I. (2009). *Ekososyalizm Nedir? Ne Değildir?* Erişim tarihi: 17 Nisan 2022. <https://yeniyol1.org/ekososyalizm-nedir-ne-degildir/>
- Öztunç, Ö. (2006). *Uluslararası Çevre Politikalarında Birleşmiş Milletlerin Rolü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Palabıyık, H. (2004). Uluslararası Ticaret ve Çevre: Dünya Ticaret Örgütü Üzerine Açıklamalar. Uğur Yıldırım, Murat Cevdet Marin (Ed.), *Çevre Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar* içinden (s. 249-272), İstanbul: Beta Yayınları, 249-272.
- Pallemaerts, M. (1997). Stockholm' den Rio' ya Uluslararası Çevre Hukuku: Geleceğe Doğru Geri Adım Mı?. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 52 (01), 613-632.
- Patagonia. (2022). *Organic Cotton*. Erişim tarihi: 31 Ocak 2022. [Sorry, this page is hanging too loose. \(patagonia.com\)](https://www.patagonia.com)
- Petform (2009). Kyoto Protokolü'nün Türkiye Enerji Sektörüne Muhtemel Etkileri. Erişim tarihi: 24 Ocak 2022. http://docs.petform.org.tr/docs/kyoto_protokolu_bilgi_notu_5_09092009_eng.pdf
- Pezikoğlu, F. (2010). Sürdürülebilir Kalkınma ve Yeşil Pazarlama. *Türkiye IX. Tarım Ekonomisi Kongresi*. Şanlıurfa. 824-831.
- Radkau, J. (2020). *Doğa ve İktidar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Raustiala, K. (2000). Compliance & Effectiveness in International Regulatory Cooperation. *Case W. Res. J. INT'L L*, 32(3), 387-440.

Rehmann, J. (2015). *İdeoloji Kuramları Yabancılaşma ve Boyun Eğmenin Güçleri*. İstanbul: Yordam Kitap.

Reyhan, H. (2012). *Ekolojik Emperyalizm Gıdaya Tahakkümün Biyopolitiği*. Ankara: Alter Yayıncılık.

Reyhan, H. (2014). Ekolojik Emperyalizm Kuramına Giriş: Biyopolitik Bir Kavramsallaştırma. Hakan Reyhan vd. (Ed.), *Sosyal Çevre Bilimleri* içinden (s. 491-525), Ankara: Siyasal Yayınevi.

Santoriello, A. ve Block, W. (1996). Externalities and The Environment. *The Freeman: Ideas On Liberty*, 46(11).

Sarıgül, T. (2017). *Nükleer Denemeler Nasıl Tespit Ediliyor?* Erişim tarihi: 10 Şubat 2020, <https://bilimgenc.tubitak.gov.tr/makale/nukleer-denemeler-nasil-tespit-ediliyor>

Savaş, H. (2012). Tüketim Toplumu, Çevre Performans Endeksi ve Türkiye'nin Çevre Performansının Endekse Göre Değerlendirilmesi. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 1(4), 132-148.

Senemoğlu, O. (2017). Tüketim, Tüketim Toplumu ve Tüketim Kültürü: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *İnsan/İnsan*, 4(12), 66-86.

Sencar, P. (2007). *Türkiye'de Çevre Koruma ve Ekonomik Büyüme İlişkisi*, (Yüksek Lisans Tezi), Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Serter, G. (2021). Neoliberal İdeolojinin Çevresel Yüzü: Eko liberalizm. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 64-77.

SGS, (2021), *Karbon Düzenlemesi- Avrupa Yeşil Mutabakatı* Erişim tarihi: 27 Nisan 2022 https://www.sgs.com.tr/tr-tr/news/2021/11/indiv-ab-yesil-mutabakati?utm_source=google&utm_medium=1&utm_campaign=karbonayakizi&gclid=CjwKCAjwwdWVBhA4EiwAjcYJEK2Klx8vEsx-oSUyxCoX6ln1prtQdV6vr3-50CeSNlmF0t-cBmSCRoC7CcQAvD_BwE

Sihua, L. (2013). *Marx'ın Ekolojik- İktisat ve Doğa Üzerine Düşünceleri*. İstanbul: Canut Yayınevi.

Sinn, H.W. (2016). *Yeşil Paradoks: Küresel Isınmaya Arz Yanlı Yaklaşım*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Stern, N. (2006). *The Economics Of Climate Change: The Stern Review*, Cambridge: Cambridge University Press,

Speth, G. (2016). Towards a New Economy and a New Politics. Erişim tarihi: 07 Şubat 2021 <https://thesolutionsjournal.com/2016/02/22/towards-a-new-economy-and-a-new-politics/>

Şahin, Y. (2017). Çevre Sorunları ve Liberalizm. Orçun İmga ve Hakan Olgun (Ed.) *Yeşil ve Siyaset* içinden (s. 219-236), Ankara: Liberte Yayınları.

Şenkal, A ve Cebe, T. (2019). Sosyal Politikalar Açısından Rawls'un Adalet Teorisi. *Uluslararası Sosyal Bilimlerde Yenilikçi Yaklaşımlar Dergisi*, 3(3), 60-82.

Ulucak, R. (2013). İktisat Politikası Olarak Çevre Politikaları ve Araç Seçimi. *Akademik Bakış Dergisi*, (34), 1-16.

Üste, B. (2015). Doğanın Siyaset Paradigması: Yeşil Siyaset. *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 7(2), 38-54.

Tanuro, D. (2011a). *Yeşil Kapitalizm İmkansızdır*. İstanbul: Habitus Yayıncılık.

Tanuro, D. (2011b). Yeşil Kapitalizm 'in Geçersizliği. *Yeni Fikir*, (7), 34-38.

Taytak, M. ve Meçik, O. (2009). Küresel Çevre Sorunlarına Karşı Uluslararası Yeşil Diyalog. *Uluslararası Davraz Kongresi Bildiriler El Kitabı*, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayını, 250-264.

TDK (2011). *İktisat Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları,

Temurçin, K. ve Aliağaoğlu, A. (2003). Nükleer Enerji ve Tartışmalar Işığında Türkiye'de Nükleer Enerji Gerçeği. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 1(2), 25-39.

The Fashion Pact (2022). *Fashion Pact*. Erişim tarihi: 31 Ocak 2022, <https://thefashionpact.org/?lang=en>

Turhan, E. ve Atay, H. (2015). Ekosozyalizm: Bugüne ve Geleceğe Dair Siyasi Bir Tahayyül. Erişim tarihi: 17 Nisan 2022. <https://ayrintidergi.com.tr/ekosozyalizm-bugune-ve-gelecege-dair-siyasi-bir-tahayyul/>.

TÜBA (2018). Temiz Kömür Teknolojileri Raporu. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, TÜBA Raporları No: 25.

Vincent, A. (1998). Liberalism and The Environment. *Environmental Values*, 7(4), 443-459. Erişim tarihi 12 Kasım 2021. [Vincent, Andrew, "Liberalism and the Environment" | Environment & Society Portal \(environmentandsociety.org\)](https://environmentandsociety.org)

Yalçın, A.Z. (2009). Küresel Çevre Politikalarının Küresel Kamusal Mallar Perspektifinden Değerlendirilmesi. *Balıkesir Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(21), 288-309.

Yayla, A. (1998). *Liberalizm*. Ankara: Liberte Yayınları.

Yıldırım, M. ve Örnek, İ. (2007). Enerjide Son Seçim: Nükleer Enerji. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 32-44.

Yılmaz Turgut, N. (2014). Çevreyi Koruyucu Uluslararası Sözleşmelerin Yadsınamaz Önemi. *Uluslararası Çevre Koruma Sözleşmeleri* içinden, Ankara: Türkiye Barolar Birliği.

Yılmaz Turgut, N. (2017). *Çevre Politikası ve Hukuku*. Ankara: İmaj Yayınevi.

Yücel, U. (2018). Mühendislik ve Teknolojinin Yeşil Hali: Tarım ve Gıda Sektöründe Doğa Dostu Yaklaşımlar. (53), Erişim tarihi: 1 Şubat 2022. <https://apelasyon.com/yazi/53/muhendislik-ve-teknolojinin-yesil-hali-tarim-ve-gida-sektorunde-doga-dostu-yaklasimlar>

Yücel, M. ve Ekmekçiler, S. (2008). Çevre Dostu Ürün Kavramına Bütünsel Yaklaşım; Temiz Üretim, Eko-Etiket, Yeşil Pazarlama. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(26), 320-333.

Yüksel, E. (2009). *Yeşil Pazarlamanın Modern Pazarlamadaki Yeri ve Küresel Bazda Değerlendirilmesi: Uygulama Örnekleri*. (Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Zat, E. (2018). *İlk Organik Ekosyolist*. Erişim tarihi: 12 Mart 2022. <https://birartibir.org/ilk-organik-ekosyolist/>

Zwolinski, M. (2015). Libertarianism and Pollution. Benjamin Hale and Andrew Light, (Ed.) *The Routledge Companion to Environmental Ethics*, New York: Routledge.

Wallerstein, I. (1992). *Tarihsel Kapitalizm*. İstanbul: Metis Yayınları.

Watch, C. (2018). *A'dan Z'ye Yeşil Kapitalizm*. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.

White, C. (2009). The Barbaric Heart. *Orion Magazine*, Erişim Tarihi: 02 Şubat 2021. <https://orionmagazine.org/article/the-barbaric-heart/>

WWF. (2020). Biyolojik Çeşitlilik Kaybını Tersine Çevirmek. Yaşayan Gezegen Raporu 2020.

WWF. (2018). Tekstil Sektöründe Temiz Üretim Rehberi. WWF Türkiye, İstanbul.

T.C Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Verimlilik Genel Müdürlüğü (2022). *Temiz Üretim*. Erişim tarihi: 26 Ocak 2022. <https://www.clouds.com.tr/web/uploads/dosya/284453.pdf>

Sesric. (2012). *United Nations Conference on Sustainable Development – Rio+20*. Erişim tarihi: 22 Ocak 2022. <https://www.sesric.org/event-detail.php?id=691>

United Nation Climate Change (2022). Kyoto Protokolü- İlk Taahhüt Dönemi İçin Hedefler. Erişim Tarihi: 22 Ocak 2022, <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-kyoto-protocol/what-is-the-kyoto-protocol/kyoto-protocol-targets-for-the-first-commitment-period>

